

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

AZERBAYCAN'DA MÜSLÜMAN OKULLARI (1849-1918)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sabina ABBASLI

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç Dr. Turgut SUBAŞI

ŞUBAT – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

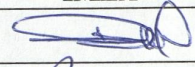
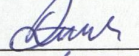
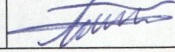
AZERBAYCAN'DA MÜSLÜMAN OKULLARI (1849-1918)

YÜKSEK LİSAN TEZİ

Sabina ABBASLI

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez 13/02/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç. Dr. Turgut Subaşı	BAŞARILI	
Dr. Öğr. Üyesi Dilara Uslu	BAŞARILI	
Dr. Öğr. Üyesi Tufan Turan	BAŞARILI	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Sabina Abbaslı
Öğrenci Numarası	:	1560Y12031
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarihi
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarih
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)
Benzerlik Oranı	:	% 3

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

25/01/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

25/01/2019
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Turgut Subaşı

Tarih: 28.01.2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Çalışmanın her aşamasında yardımlarını benden esirgemeyen, değerli fikirleriyle bana yol gösteren, her zaman daha iyisi için teşvik eden tez danışman hocam Doç. Dr. Turgut Subaşı'ya teşekkürü kendime borç bilirim. Bana Türkiye'de eğitim alma ve bu çalışmayı gerçekleştirme fırsatı veren Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na minnettarım. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında tavsiye ve önerileriyle bana katkı sağlayan hocalarım Ferruh Rüstemov, Sevinc Gasımova, Metanet Memmedova, Tofiq Necefli, Altay Göyüşov, Vasif Qafarov'a minnet ve teşekkürlerimi arz ediyorum. Aldığım kararlarda yanımda olan, manevi desteklerini her zaman hissettiğim aileme bana sundukları bütün imkânlar için, gösterdikleri sabır için teşekkür ederim. Kardeşim Sebuhi Abbaslı'ya her fırsatta yardımını benden esirgemediği için teşekkür ederim. Bu süreçte karşılaştığım sorunlarda yanımda olan arkadaşlarım Malik Alihuseynov, Hamzatou Diakite ve Ahmad Bakhtiyar'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
TABLO LİSTESİ	iv
ÖZET	iv
SUMMARY	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: RUS İŞGALİNDEN SONRA KUZEY AZERBAJCAN'DA YÖNETİM VE EĞİTİM	6
1.1. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Hâkim Olma Çabaları	6
1.2. Rus İşgalinden Sonra Kuzey Azerbaycan'da Ekonomi	8
1.3. Rus İşgalinden Sonra Kuzey Azerbaycan'da Yeni Bir Yönetim Şekli: Komendant Usul-i İdaresi	10
1.4. Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'da Eğitim Alanında Gerçekleştirdiği Reformlar	13
1.4.1. 1860 Yılından Sonra Gerçekleştirilen Eğitim Reformlarının Kuzey Azerbaycan Eğitim Sistemi Üzerindeki Etkileri	20
BÖLÜM 2: MÜSLÜMAN OKULLARININ AÇILMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR	28
2.1. Türk Aydınlarının Anadilde Eğitim Mücadeleleri	28
2.1.1. Anadilde Eğitim ve Cemiyetler	32
2.2. Türk Aydınların Ana Dilde Kitaplar Hazırlanması İçin Yaptıkları Çalışmalar	33
2.3. Mirza Fetali Ahundov'un "Yeni Alfabe" Projesi	37
BÖLÜM 3: USUL-Ü CEDİD OKULLARI	46
3.1. Usul-ü Cedid Okullarının Azerbaycan Eğitimi Açısından Önemi	46
3.2. Abbaskulu Ağa Bakihanov'un Müslüman Okulu Projesi	47
3.3. Seyyid Azim Şirvani'nin Eğitimcilik Faaliyetleri. "Şamahı Meclis Mektebi"	51
3.4. Mehemed Tağı Sidgi ve "Mektebi-Terbiye"	59
3.5. Mir Mövsüm Nevvab' ve "Gövheriyye" Okulu	67
3.6. Erivan'da Açılan Usul-ü Cedid Okulları	69

3.7. Mirza Hasan Rüşdiyye ve Onun “Rüşdiyye” Okulları	72
BÖLÜM 4: RUS-MÜSLÜMAN (TATAR) OKULLARI	75
4.1. Rus-Müslüman Okullarının Açılması Yolunda Atılan İlk Adımlar.....	75
4.2. Sultan Mecid Genizade ve Habib Bey Mahmudbeyov’un Rus-Müslüman Okulları	77
4.3. Rus-Müslüman Okullarının Kuzey Azerbaycan’da Yaygınlaşması	82
BÖLÜM 5: KUZEY AZERBAYCAN’DA KADIN EĞİTİMİ VE HACI ZEYNALABİDİN TAĞIYEV’İN KIZ OKULU	91
5.1. Vakıfların Desteğiyle Evlerde Açılan İlk Kız Okulları.....	91
5.2. Kuzey Azerbaycan’da Müslüman Kız Okullarının Açılması İçin Yapılan İlk Çalışmalar	94
5.3. Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in Kız Okulu.....	99
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA	113
EKLER.....	125
ÖZGEÇMİŞ.....	131

KISALTMALAR

ADN	: Azərbaycan Devlet Neşriyatı
ADPÜ	: Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
ADÜ	: Azərbaycan Devlet Üniversitesi
AMEA	: Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
No	: Numara
KTD	: Kafkasya Tedris Dairesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Kaza Okulları.....	26
Tablo 2: İlkokullar.....	26
Tablo 3: Şehir Okulları.....	26
Tablo 4: Demiryolu Okulları.....	26
Tablo 5: Pazar Günü Okulları.....	27
Tablo 6: Sanat Okulları.....	27
Tablo 7: Orta Okullar.....	27
Tablo 8: Kız Okulları.....	27
Tablo 9: S. A. Şirvani'nin Meclis Mektebi'nde Farklı Yıllarda Eğitim Alan Öğrencilerin Sayısı.....	58
Tablo 10: M.T. Sidgi'nin Terbiye Okulunda Verilen Dersler.....	64
Tablo 11: Rus-Müslüman Okullarında Eğitim Alan Öğrencilerin Sayısı.....	89
Tablo 12: Bakü Rus-Müslüman Kız Okulunun Masrafları.....	107

Tezin Başlığı: Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)	
Tezin Yazarı: Sabina Abbaslı	Danışman: Doç. Dr. Turgut Subaşı
Kabul Tarihi: 13.02.2019	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 131 (tez)
Anabilim dalı: Tarih	Bilim dalı: Yakınçağ Tarihi
<p>Çarlık Rusyası ve İran arasında 12 Ekim 1813 yılında imzalanan Gülistan ve 10 Şubat 1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşmaları Azerbaycan tarihinin seyrini değiştirmiştir. Bu anlaşmalara göre Aras nehri sınır kabul edilmiş ve Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney olmakla ikiye parçalanmıştı. Çarlık Rusyası'nın işgal ettiği kuzey topraklarında yeni bir tarih yazılmaya başlamıştı. Çarlık Rusyası ele geçirdiği topraklarda daha derin kök salabilmek adına toplumun din, dil ve kültür gibi özelliklerini ortadan kaldırılmaya çalışmıştır. Rusya'nın bu politikayı uygulayabileceği alanlardan bir de eğitimdi. Kendi işine yarayabilecek seviyede halka eğitimi vermeyi hedefleyen Çar hükûmeti, 1829 yılından itibaren Kuzey Azerbaycan'da eğitim dili Rusça olan devlet okulları açmaya başladı. Bu okulların başlıca hedefi halka temel düzeyde eğitim vermek ve sadık tercümanlar, memurlar yetiştirmektir. Ancak zamanla eğitimlerini Rus devlet okullarında alan birçok genç aydın, halkın aydınlanmasında, eğitim faaliyetlerini ön plana çıkmaya başladılar. Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması, bu dilde ders kitaplarının hazırlanması, öğretmen kadrolarının yetiştirilmesi, dilin saflığının korunması gibi meseleler sık sık gündeme gelmeye başlamıştı. Bazıları eserleriyle, bazıları gazetelerde ve dergide yazdıkları yazılarıyla konuyu her zaman gündemde tutmuşlardır. Bu çabalar sonucu, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren Usul-ü Cedid ve Rus Müslüman okulları açılmaya başlandı. Çarlık işgaline karşı kimlik mücadelesinin ikinci adımı ise, kadınların eğitim hayatına kazandırılmasıdır. Bu konuya özel bir ilgi gösteren ve her türlü maddi ve manevi desteği esirgemeyen ise petrol zengini olan Hacı Zeynelabidin Tagıyev'dir. O, Azerbaycan da Müslüman Türk kızlarının, "Usul-ü Cedid" üzere eğitim alabilmeleri için Bakü'de bir kız okulu açarak, kendisinden sonrakilerine de öncülük etmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Kuzey Azerbaycan, Eğitim, Usul-ü Cedid Okulları, Rus-Tatar Okulları, Kadın Eğitimi	

Title of Thesis: Muslim Schools in Azerbaijan (1849-1918)	
Author of Thesis: Sabina Abbaslı	Supervisor: Assoc. Prof. Turgut Subaşı
Accepted Date: 13.02.2019	Nu. of Pages: vi (pre text) + 131 (main body)
Department: History	Subfield: Modern History
<p>Gulistan treaty signed by the government on 12 October 1813 between Tsarist Russia and Iran, and the treaties of Turkmenchay, signed on 10 February 1828, which changed the course of Azerbaijan's history. According to these agreements, the Aras river was accepted as a border and the territory of Azerbaijan was divided into two as North and South. A new history began to be written in the northern lands occupied by Tsarist Russia. Tsarist Russia tried to eliminate the characteristics of the society such as religion, language and culture in order to take deeper roots in the lands it seized. One of the areas where Russia could implement this policy was education. In 1829, the Tsar government began to open public schools in Northern Azerbaijan, and the language of instruction was Russian. The main objective of these schools was to educate the public on basic level and to provide loyal interpreters and civil servants. However, many young intellectuals, who took their education in Russian public schools, started to come to the forefront in the enlightenment of the public. Issues such as the opening of schools providing education in Azerbaijan Turkish, preparing textbooks in this language, training of teacher and preserving the purity of language have started to come up frequently. Some of them have always kept the issue on the agenda with their works, some of them with their writings in newspapers and magazines. As a result of these efforts, XIX. Beginning in the second half of the century, Usul-u Jadid and Russian Muslim schools were opened in Azerbaijan in Turkish. The second step in the struggle for identity against tsarist occupation is to bring women into education. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, who has a special interest in this matter and who has no material and moral support. He opened a girls' school in Baku, so that Muslim Turkish girls in Azerbaijan could receive education on "Usul-u Jadid" and become the pioneer.</p>	
Keywords: Tsarist Russia, North Azerbaijan, Education, Usul-u Cedid Schools, Rus-Tatar Schools, Women's Education	

GİRİŞ

Yüzyıllardır farklı devletlerin müdahalesine maruz kalan, onların hâkimiyeti altında yaşayan Azerbaycan'da Safevi devletinin dağılması, Nadir Şahın kısa dönemlik hâkimiyetinin ardından bağımsızlık mücadelesi başlamış "Hanlık" adı verilen küçük devletler ortaya çıkmıştır. Her bir hanlığın kendisine ait parası, vergi sistemi mevcuttu. Hanlıklarda mülki ve idari işler şer'i hukukla gerçekleştiriliyordu. Ancak hanlıklar arasındaki çekişmeler sebebiyle, birleşerek dış müdahalelere karşı birlikte mücadele etmelerine engel oluyordu. XIX. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası ve İran arasında Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmek uğrunda yapılan savaşlar 1813 yılında imzalanan Gülistan ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşmalarının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu anlaşmalarla kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan Azerbaycan topraklarının kuzeyi Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir.

İşgalin ardından hanların mülkiyetine Çarlık yönetimi tarafından el konulmuş, kendileri ise sürgüne gönderilmiştir. Bölgenin kültürel ve milli değerlerini yok etmeyi hedefleyen Çarlık Rusyası bölge halkına tamamen yabancı olan yeni bir yönetim şekli uygulamıştır. Bölgede 1747 yılından itibaren mevcut olan Hanlık sisteminin yerine *Komendant (Komutanlık) sistemi* getirilmiştir. Adli işlemler artık şeri hukuka göre değil, Çar hükûmetinin belirlediği kanunlara göre yapılmıştır.

Çarlık Rusyası işgal ettiği topraklarda güçlenmek ve halk arasından kendine dayanak oluşturmak amacıyla Ruslaştırma politikasını uygulamaya koymuştur. İşgalin tamamlanmasından sonra bu topraklarda Azerbaycan Türkçesini bilen tercümanlara ihtiyaç duyulmaya başladı. Hem bu ihtiyacı karşılayabilmek, hem de halka temel eğitim vermek adına, 1829 yılında okullarda uygulanacak Çarlık Rusyası eğitim sisteminin ilk nizamnamesi yürürlüğe konmuştur. Ancak daha yolun başındayken kaza mekteplerinin eğitim programının eksik ve yüzeysel olduğu, Ruslaştırma politikasına hizmet ettiği ortaya çıkmıştır. Halkı eğitmek gibi bir hedefi olmayan Çarlık Rusyası kendisine sadık yerli memurlar yetiştirmek ve Ruslaştırılmış egemen bir sınıf oluşturmayı amaçlamıştır. Farklı yıllarda kabul edilen eğitim tüzükleri ile eğitim sisteminde bazı reformların gerçekleştirilmiş olsa da, hiçbir zaman esas amacından ve hedefinden uzaklaşmamıştır.

Ancak Rus yönetimi beklediği sonucu alamamış, uyanış harekâtının önüne geçememiştir. Toplumdaki korku ve baskılar bile bu uyanışa ve yenileşme harekâtına engel olamamıştır. Çarlık Rusyası'nın bütün baskılarına rağmen kendi aralarında işbirliği yapabilen genç aydın sınıfı, eğitimi halk arasında yaygın hale getirebilmek, Azerbaycan Türkçesinde hazırlanan ders kitaplarıyla eğitim verebilmek, korku ve baskıyla yönetilen halkı bu zulmetten kurtarabilmek için büyük fedakârlıklar yapmışlardır. Oluşturdukları cemiyetlerle, basın organlarındaki yazılarıyla halk arasında özgürlük, bağımsızlık gibi düşüncelerin tohumlarını atmışlardır.

Bu tohumların atıldığı yerlerden biri de tabii ki, okullar olmuştur. Çocuklarının Ruslaşacağından, dinden çıkacağından korkan aileler onları Rus devlet okullarına göndermedikleri için halkın büyük bir kesimi eğitimsiz olarak kalmaya devam etmekteydi. Bunu kırabilmek ve eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla Azerbaycanlı aydınlar tarafından yeni usulle eğitim veren okulların açılması sağlandı. Bu okulların açılmasıyla ilgili ilk proje Abbaskulu Ağa Bakıhanov'a ait olsa da, onun projesine yeteri kadar değer verilmemiştir. Daha sonra Seyyid Azim Şirvani'nin çabalarıyla Şamahı'da açılan Usul-ü Cedid okullarının elde ettiği başarılar, eğitimin kaliteli olması sebebiyle halk arasında büyük rağbet görmüş ve Kuzey Azerbaycan'da kısa sürede yaygınlaşmaya başlamıştır. Hatta bu okulların açılması için halk arasında da yardımlar toplanmıştır. Usul-ü Cedid okullarının Rus devlet okullarından temel farkı eğitimin Azerbaycan Türkçesinde olması, Türk aydınlar tarafından kurulması ve eğitim programlarında dini derslere de yer verilmesiydi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk aydınlar tarafından açılan ve yaygınlaşan bir diğer eğitim kurumu ise Rus-Müslüman (Tatar) okulları olmuştur. Çar hükûmetinin 1870 yılında yayımladığı "*Rus olmayan halkların eğitimi hakkında kurallar*"adlı nizamname ile belli şartları yerine getiren yerli halktan olan kişilere bu okulları açmak için izin verilmişti. Kuzey Azerbaycan'da ilk Rus-Müslüman Okulu 1875 yılında Yelizavetpol Guberniyasının Kazakh (Qazax) kazasının Salahlı köyünde milliyetçe tatar Tauxiddin Mamleyev tarafından kurulmuştur. Ancak bu okulların yaygınlaşması ve popülerleşmesi Sultan Mecid Genizade ve Habib Bey Mahmudbeyov'un adlarıyla bağlıdır. Bu okullarda Azerbaycan Türkçesine de Rusça kadar önem verilmekteydi. Derslerdeki kalite ve okul mezunlarının elde ettiği başarılar, bu okullara talebin ve rağbetin artmasına sebep olmuştur.

Şuana kadar bahsedilen okulların tamamında erkek çocuklarının eğitim alması hedeflenmiş ve bu okullar erkek çocukları için açılmış, kız çocukları ise ihmal edilmiştir. Kız çocuklar için eğitim veren ilk eğitim kurumu 1848 yılında açılrsa da, bu okulda büyük çoğunlukla Rus memurlarının kız çocuklarının eğitim aldığını görmekteyiz. Müslüman kızlar ise eğitimlerini, evlerde kadın mollalardan almaktaydılar. XIX. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde aydınların uzun süren çabaları sonucunda kızların da erkeklerle beraber eğitim hayatına katılabildiği görülmektedir. Ancak Müslüman kızlar için ilk açılan okul Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in mücadelesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Çarlık döneminde Türk aydınlar tarafından oluşturulan eğitim kurumlarının açılış sebebini ve önemini daha iyi anlatabilmek için birinci bölümde Kuzey Azerbaycan'da açılan Rus devlet okullarının eğitim programı, kabul edilen eğitim tüzükleri, reform çalışmaları ve bu okullarda Azerbaycan Türkçesinin yeri ele alınmıştır. Birinci bölümde Çarlık Rusyası'nın eğitim politikası ve sonuçları incelendikten sonra, ikinci bölümde bu okulların açılmasına giden süreç, aydınların Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi ve ders kitaplarının hazırlanması için yaptıkları çalışmalardan, basında çıkan yazılardan, Mirza Fetali Ahundov'un alfabe projesinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Usul-ü Cedid okulları incelenmiştir. İlk açılan Usul-ü Cedid okulları, bu okulların farklı bölgelere yayılması, okulların eğitim programı ve halk üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Öğretmen okulundan mezun olsalar da, Müslüman oldukları için iş bulamayan Sultan Mecid Genizade ve Habib Bey Mahmudbeyov tarafından açılan Rus-Müslüman (Tatar) okulları ve bu okulların Bakü dışında da yayılması ve faaliyetleri dördüncü bölümde ele alınmıştır. Başlangıçta okullarda sadece erkek öğrenciler eğitim almaktaydı. Kızlara eğitim veren kurumlar ise daha geç açılmıştır. Beşinci bölümde XIX. Yüzyılda kız çocuklarının eğitimi, aydınların kadın eğitimi için verdikleri mücadele ve Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adını taşıyan Bakü Rus-Müslüman kız okulunun tarihi ve yapılan çalışmalar üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın Konusu:

Çalışmanın konusu dil, kültür, eğitim gibi birçok alanda Ruslaştırma politikası gerçekleştiren Çarlık Rusyası'nın bu politikasına karşı Müslüman Türk aydınlar tarafından açılan okullar ve bu okulların faaliyetleri hakkındadır. Konuyu daha iyi ele

alabilmek adına öncelikle XIX. Yüzyılın birinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da Rus devlet okullarında verilen eğitimden bahsedilmiştir. Bu okullardaki eğitim sistemi Çarlık Rusyası'nın Ruslaştırma politikasını gözler önüne sermekteydi. Çalışmanın ana konusu ise politikaya karşı mücadele veren fikir adamları tarafından Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okullar ve onların faaliyetlerinden ibarettir.

Çalışmanın Amacı:

Çalışmanın amacı, 1828 yılında Kuzey Azerbaycan topraklarının Çarlık Rusyası tarafından işgalinin tamamlanması sonucunda yürütülen Ruslaştırma politikasına karşı Müslüman-Türk aydınların, Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi, bu dilde eğitim veren okulların açılması ve ders kitaplarının hazırlanması uğrunda vermiş oldukları mücadeleyi ele almaktır. Çalışmada Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi için yapılan mücadelenin sonuçları, bu mücadelenin bir diğer aşaması olarak geç kalınmış da olsa, kadın eğitimi meselesinin artık tartışılmaya başlaması ve büyük çabalar sonucunda, onlara da erkekler gibi modern okullarda okuma hakkının verilmesi meselesine dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın Önemi:

Azerbaycan tarihinde daha önce bu konular üzerine çok az sayıda çalışma ve araştırma yapılmıştır. Genel olarak "Azerbaycan Mektep Tarihi"nin içerisinde bu konulardan bahsedilmektedir. Sovyet döneminde bu konuların araştırılmasına gerekli önem verilmemiştir. Çünkü kendi dönemlerinde engellerle, zorluklarla karşılaşan fikir adamlarının faaliyetleri, eğitilmiş bir genç nesil yetiştirmek uğrunda verdikleri mücadeleler Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden sürecin kilometre taşları olmuştur. Bu okullardan mezun olanlar, milli kimliği inşa sürecinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. SSCB'nin dağılması ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasının ardından bu konular araştırılmış, çalışmalar yapılmıştır. Ancak hâlâ günümüzde yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu konular üzerine yeni çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Çalışmanın Yöntemi:

Bu çalışmada öncelikle çalışmanın konusu, içeriği, dönem aralığı belirlendikten sonra bibliyografik kaynak taranması, eser incelenmesi, fişleme yapılmıştır. Belirlenmiş tarih aralığında açılmış Usul- Cedit ve Rus-Müslüman okulları esas alınarak konu üzerinde araştırılma yapılmıştır. Araştırma sonucunda bahsedilen döneme ait kaynak eserler, dergi ve gazeteler incelenmiştir. Daha sonra bütün çalışmalar fişlenerek analiz edilmiş ve kaleme alınmıştır.

BÖLÜM 1: RUS İŞGALİNDEN SONRA KUZHEY AZERBAYCAN'DA YÖNETİM VE EĞİTİM

1.1. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Hâkim Olma Çabaları

Stratejik konumu itibariyle tarih boyunca birçok devletin ilgi odağı olan Kafkasya, XVIII. Yüzyılın sonu – XIX. Yüzyılın başlarında siyasi açıdan oldukça karmaşık bir dönemdedi. 1736 yılında Safevi Devletinin (1501-1736) varlığına son verilmiş ve Azerbaycan topraklarının idaresi Nadir Şah'a geçmiştir. 1736'da tahta çıkan Nadir Şah, 1747 yılında kendisine düzenlenen bir suikastla öldürülmüştür. Nadir Şahın ölümünden sonra bölgede Safevi hâkimiyeti sarsıldı ve Azerbaycan toprakları, on ikisi kuzey ve on tanesi güneyde olmak üzere yirmi iki hanlığa bölündü. Bu bölünme sonucunda Azerbaycan topraklarında siyasi istikrarsızlık başladı.¹ Zaman zaman Karabağ, Kuba, Şeki gibi bazı Hanlıklar birleşmek için adım atsalar da, dış etkenler ve kendi aralarında mevcut olan iç savaş nedeniyle başarılı olamamışlardır. XIX. Yüzyılın başlarında vergilerin çoğaltılması, hanlıklar arasındaki çekişmeler, ticarete durgunluk mevcut siyasi durumu daha da ağırlaştırmıştır.

Dünyaya hükmetmek ve ticareti geliştirmek için Akdeniz'e inmenin önemini anlayan Rus çarı I. Petro (1689-1725), tahta çıktıktan sonra bu politikayı gerçekleştirmek için çalışmalara başlamıştı. Kafkasya, Çarlık Rusyası'nın İran ve Osmanlı Devleti ile güney sınırında konumlanması açısından büyük bir öneme sahipti.² 1768-1774 yıllarında gerçekleştirilen Osmanlı-Rus savaşında Kırım'ın Rusya'ya birleştirilmesiyle Ruslara Kafkasya'nın kapıları açılmış oldu. Yeni topraklar, hammadde kaynakları ve yeni satış pazarları elde etmek isteyen Çarlık Rusyası hanlıklar arasındaki mevcut siyasi durumdan da faydalanarak Kafkasya bölgesinde kontrolü ele geçirmek için 1801 yılında Gürcü vilayetini kurduğunu ilan etti. Bunun ardından Rusya, Şemşeddil ve Kazakh sultanlıklarını da kendine birleştirerek güneye doğru ilerlemeye başladı. Çar I. Aleksandr'ın bu planına seyirci kalmayan İran, İngiltere'den destek alarak 1804 yılında

¹ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistani-İrem*, Hatun Plyus, Bakü 2010, s. 180.

² Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 46, cilt 28, Ankara 2007, s. 90.

Çarlık Rusyası'na savaş açtı. Böylelikle, Azerbaycan topraklarını ele geçirmek uğrunda İran ve Çarlık Rusyası arasında uzun yıllar devam eden savaşların temeli atılmış oldu.³

Hanlıklar arasında olan fikir ayrılıkları ve ekonomik kriz dış güçlere karşı birleşerek mücadele etmelerine engel oluyordu. İran'ın mağlup olduğu bu savaş 12 Ekim 1813 yılında Gülistan Antlaşmasının⁴ imzalanması ile son bulmuştu.⁵ Antlaşmayı İran tarafından Mirza Abdülhasan Han, Rusya tarafından ise Ratişev imzalamıştır. Revan ve Nahçıvan hanlıkları hariç diğer tüm hanlıklar Çarlık Rusyası'na birleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmış oldu. İran, bu anlaşma ile Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı.

Ancak bu yenilgiyi kabul etmeyen ve bölgede hâkimiyeti ele geçirmeye çalışan İran, Çar I. Aleksandr'ın ölümü ve ardından tarihe *Dekabrist İsyanı* olarak geçen 14 Aralık 1825 yılında Petersburg'da çıkan askeri ihtilali fırsata çevirerek 1826 yılında Kuzey Azerbaycan'a hücum etti.⁶ İran, savaşın başlarında yerli halkı Rusya'ya karşı ayaklandırmaya çalışsa da, Rusya'nın Müslüman din adamlarını kendi tarafına çekmesi sonucunda İran Rus ordusu karşısında hezimete uğramıştı.⁷ Birinci aşaması 1813 yılında tamamlanan bu savaşların ikinci aşaması, 10 Şubat 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasının⁸ imzalanmasıyla son bulmuştur. İran tarafından Abbas Mirza, Rusya tarafından ise İvan Paskeviç tarafından imzalanan bu antlaşmaya göre Aras Nehri sınır olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla Azerbaycan Türklerinin tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu.

³ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı: 1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 18.

⁴ Gülistan Antlaşmasının tam metni için bkz. Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, Çırag Yayınevi, Bakü 2009, s. 602–607; Mehman Süleymanov, *Gülistan Müğavilesi*, c. 2, Elm ve Tehsil, Bakü 2004, s.568-588.

⁵ Yakub Mahmudov, Kerim Şükürov, *Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatiya Tarihi 1639-1828. Devletlerarası Müğavileler ve Diğer Harici Siyaset Aktları*. c. 1, AMİA A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2009, s. 429-444; John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 109.

⁶ Хаджи Мурат Ибрагимбейли, *Россия и Азербайджан в Первой Трети XIX Века: Из Военно-Политической Истории*, Наука, Москва 1969, s. 91.

⁷ Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, Zaman Yayınevi, Bakü 2004, s. 89.

⁸ Türkmençay Antlaşmasının tam metni için bkz. Kerim Şükürov, *Türkmençay 1828 Tarihi Kronika*, Çaşıoğlu, Bakü 2006, s. 88-99.

1.2. Rus İşgalinden Sonra Kuzey Azerbaycan'da Ekonomi

Türkmençay Antlaşmanın imzalanmasından sonra uzun yıllar süren savaşların neden olduğu hasarları ortadan kaldırmak, ekonomiyi canlandırmak, tarımı geliştirmek için devlet tarafından yeni kararlar alınmıştı. Ayrıca parçalanmış halde olan hanlıkların birleştirilmesi onlar arasında ticari ve kültürel ilişkilerin gelişmesi açısından da önemli bir olaydı. Avrupa ve Batı Asya arasında köprü olan Azerbaycan, Çarlık Rusyası'nın Orta Doğu ticaretinde geçiş noktası olarak büyük önem taşımaktaydı. 1828 yılında Kuzey Azerbaycan'ın işgalinin sona ermesiyle, artık Çarlık Rusyası'nın siyasi ve sosyal çevrelerinde, yeni topraklarda servetlerin nasıl istismar edilmesi, sömürülmesi fikirleri tartışılmaya başlamıştı. Devlet tarafından bu toprakları Rusya için hammadde tedarikçisi ve satış pazarına dönüştürme politikası uygulanmaya başlamıştı. Bu politika, artık kuzey Azerbaycan'da uygulanacak olan ekonomik değişikliklerin yönünü şekillendirmiş oldu.⁹

Kuzey Azerbaycan'da Rusya'yı hammaddeyle temin edecek alanlarda fabrikalar kurulmuştu. Mesela, Rusya'da ipek ve pamuk kumaş sektörünü geliştirmek ve Avrupa'daki Rus pazarlarına ihracatı artırmak için Azerbaycan'da ipek açma ve ipek sarma, pamuk temizleme fabrikaları kurulmuştu. 1838 yılında Azerbaycan Çarlık Rusyası'ndaki ipeğin 5/8'ni temin etmekteydi. Hatta kuzey Azerbaycan'da üretilen ürünlerin ticaretini yürütmek için 1838 yılında "*Kafkasya Ticaret İşleri*" adlı bir cemiyet oluşturulmuştu.¹⁰ Bu cemiyet ticaret hacminin büyütülmesi, ihraç edilen ürünlerin sayının artırılması için çalışmalar yapmaktaydı. Fakat ticaretin büyümesine engel olan bazı sebepler vardı ki, onlardan biri de uygulanan sayısız vergilerdi. Ögleki Hanlıklar zamanı farklı alanlarda 120 çeşitten fazla vergi uygulanmaktaydı.

1851 yılından itibaren uygulanmaya başlayan ticaret tarifesine göre Kuzey Azerbaycan'dan Rusya'ya gönderilen ürünlerinden vergi alınmamıştır. Bu tarifenin uygulanmasından sonra 1852 yılında Bakü'den Rusya'ya 500.000 manat değerinde ürün ihraç edilmiştir. Çarlık Rusyası'yla ticaret hem kara, hem de deniz yoluyla yapılmaktaydı.¹¹ Bakü dışında Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de ticaretin

⁹ Elmin Aliyev, *Abbaskulu Bakühanlı ve Âhlak Düşüncesi*, Marmara Üniversitesi SBE İlahiyat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 2.

¹⁰ Ziya Bünyadov, Yusif Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim zamanlardan XX asradek)*, Çırag Yayınevi, Bakü 2007, s. 609.

¹¹ Mirağa Musayev, *XIX Asırda Bakü Şehrinin Ticareti*, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1966, s. 50.

hacmi artmaktaydı. Nuha, Şamahı, Şuşa, Nahçıvan ticarete ön plana çıkan bölgeler arasında yer almaktaydı. Sadece Moskova'dan, Petersburg'dan gelen tüccarlar değil aynı zamanda Tebriz, İstanbul, Leipzig gibi şehirlerden gelen tüccarlar da ticaret yapmıştır.

Bütün bu gelişmeler Kuzey Azerbaycan'da tarım ve hayvancılık sektörlerinde de üretimin artırılmasına sebep olmuştu. Tütün, pirinç, kıvılcıboya, safran, pamuk gibi ürünler Çarlık Rusyası'na ihraç edilen başlıca ürünlerdendi. Azerbaycan'ın en eski el sanatlarından olan halı dokumacılığı da işgal yıllarında ön planda olan sanatlardandı. Özellikle Karabağ ve Kuba bu alanda ön plana çıkmaktaydı. Bu bölgelerde üretilen halılar Rusya pazarlarına, oradan da Avrupa'ya pazarlanıyordu.¹²

Çar hükûmetinin yürüttüğü ekonomik politikalarda Azerbaycan'ın doğal zenginlikleri de büyük önem taşımaktaydı. Minerallerle zengin olan bölgeleri belirlemek için Rusya Bilimler Akademisi üyesi Musin-Puşkin, Eyxfeld, Corniksi, Voskoboynikov gibi maden mühendisleri araştırma yapmak için Kuzey Azerbaycan'a gönderiliyordu. Altın, kalay, kükürt gibi minerallerle zengin olan Azerbaycan toprakları Çarlık Rusyası için yeni hammadde kaynağıydı. Kuzey Azerbaycan'da bulunan en değerli doğal kaynaklardan biri de hiç şüphesiz petroldü. Çarlık Rusyası için de Azerbaycan'ın petrol rezervleri büyük önem taşımaktaydı. Ancak petrol üretimi zamanı teknolojinin imkânlarından yararlanılmamış, petrol rezervleri acımasızca sömürülmüştür.¹³

Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan topraklarını kendi menfaati için birleştirse de, bu birleşmenin Azerbaycan için olumlu tarafları da olmuştur. XIX. Yüzyılda artık Rusya'da sanayi gelişmekte, Avrupa ülkeleriyle olan ticari ilişkiler de artmaktaydı. Rusya'nın Moskova, Petersburg gibi şehirleri büyük ekonomik ve kültürel merkezlere dönüşmüştü. XIX. Yüzyılın ilk yarısında artık Azerbaycan ekonomisi de yeni bir aşamaya geçmiş oldu. Birçok şehirlerde fabrikalar, sanayi müesseseleri açılmaya başlamıştı. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen savaşın vermiş olduğu hasar yavaş yavaş ortadan kaldırılmaya başlamıştı. İşgalcilik politikası yürüten, halklara zulüm eden, Çarlık Rusyası'nın bir de Batı Avrupa'nın öncü fikirlerini, eğitim sistemini benimsemeye çalışan devrimci ruhlu aydınları da vardı. Eğitim sisteminde olan yeniden yapılandırmalar, gelişmeler Çarlığın

¹² Али Сойбат Сумбатзаде, *Сельское Хозяйство Азербайджана в XIX Веке*, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1958, s. 93.

¹³ Gazanfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi*, Elm ve Tehsil Yayınevi, Bakü 2013, s.264.

merkez illeriyle beraber üçra köşelerine de yayılmaya başlamıştı.¹⁴ Ayrıca din ve kültür açısından farklı bir toplumun yönetimi altına giren Kuzey Azerbaycan'da Rusya ve Avrupa aydınlarının düşünceleri yaygınlaşmaya başlamıştı. Yetişmekte olan genç neslin bu kültürden etkilenmemesi mümkün değildi. Bu politikaların bir sonucu olarak Mirza Kazım Bey, Mirza Cafer Tobçubaşov gibi Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusyası'nın oryantalist çalışmalarında yakından görev almışlardır.¹⁵

1.3. Rus İşgalinden Sonra Kuzey Azerbaycan'da Yeni Bir Yönetim Şekli: Komendant Usul-i İdaresi

Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası'na birleştirilmesi burada yüz yıllardır hüküm süren feodal yapıyı değiştirmedir. Tam tersine Çarlık Rusyası, bey ve ağalara daha geniş imkânlar sağlayarak onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu şekilde çıkabilecek köylü isyanlarını, ayaklanmaları yatıştırmak için bey ve ağalardan kendine dayanak oluşturmuştu. Rus işgalinden önce Azerbaycan'da han, bey, sultan, melik, ağa gibi sosyal sınıflar mevcuttu.¹⁶ İşgalden sonra onlar büyük toprak sahipleri olarak kalsalar da, Hanlıklar zamanındaki hâkimiyetleri ellerinden alınmıştı. İşgalin ardından hanların ve beylerin mülklerine devlet tarafından el konulmuştu. Artık onlar mülk sahibi değil, sadece bu mülklerin yöneticileriydi. Böylelikle, 1747 yılından itibaren bu topraklarda mevcut olan *Hanlılık sistemi* kaldırılmış yerine *Komendant (Komutanlık) sistemi*¹⁷ getirilmiştir. Askeri-Sivil bir yönetim olan bu sistem ilk başta şeriat mahkemelerini, yerel kanunları değiştirmemişti. Ancak zamanla bölgede güçlenmek için bölgenin hem etnik, hem de sosyal yapısını etkileyecek bazı düzenlemeler yapılmıştır. Önceleri şeriata dayanarak yapılan adlî işlemler artık Rusların getirdiği kanunlara göre gerçekleştirilmeye başlamıştır.

Komendantlar, Kafkasya Başkomutanı tarafından binbaşı ve daha yüksek rütbeli Rus subayları arasından seçilerek atanmıştır. Komendantların başlıca görevleri eyaletlerdeki

¹⁴ *Azerbaycan Edebiyat tarihi (XIX asrın evvelerinden 1917 yılına kadar)*, c. 2, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1960, s. 9.

¹⁵ Агабаба Рзаев, *Азербайджанские Востоковеды XIX Века*, Elm, Bakü 1986, s. 33; Vasiliy Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Ayşe Meral, Kaya Bayraktar, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 383.

¹⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 29.

¹⁷ Komutanlık sistemi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 2, Şark-Garb, Bakü 2006, s. 726.

devlet mülkiyetini idare etmek, iltizama vermek¹⁸, vergilerin zamanında toplanmasını kontrol etmek ve devlet mülkiyetini artırmaya çalışmaktı. Ayrıca Çarlığın sömürge politikasının uygulayıcılarından olan komendantlar, yerli feodal sınıfların çarlığa nasıl sadakatli hizmet ettiklerini de yakından takip etmişlerdir. Ceza organlarının, polis ve mahkemenin de başında duran komendantlar genelde hiçbir kanuna dayanmayan kararlar vermiş ve onların verdiği bu kararlar kanun yerine geçmiştir. Her eyalete Çar hükûmeti tarafından Rus ordusunun askerleri yerleştirilmişti. Yüz binlerce insanın hayatı, mülkiyeti, ailesinin geleceği yasama, yürütme ve yargı organlarının gücünü kendi elinde tutan komendantların vicdanına bırakılmıştı. *Komendant usul-i idaresi* despotik sömürge rejiminin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹

İşgalin tamamlanmasının ardından Kuzey Azerbaycan yönetimi Talış, Şirvan, Şeki, Karabağ, Bakü ve Kuba eyaletlerine, Şemşeddil ve Kazakh distansiyalarına, Yelizavetpol dairesine ve Car-Balaken vilayetine bölünmüştü. Yüzyıllardır Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan ve Erivan ise Ermeni vilayetine dâhil edilmiştir. Eyaletler de aynı zamanda *mahallara*²⁰ bölünüyor ve çar rejimine sadık olan beyler arasından seçilen *mahal naibleri*²¹ tarafından idare edilmiştir. Devlet hazinesinden maaş almayan naibler toplanan vergilerin bir kısmıyla ödüllendirilmiştir. Ayrıca köylüler, kendi aralarından naiblerin topraklarını ekip biçmek için yardımcıları ayırıyorlardı. Komendant idare sisteminin en alt tabakasını *kenthudalar*²² ve *yüzbaşılar*²³ oluşturuyordu. Köylerde vergilerin toplanması, sulama sisteminin, yolların, köprülerin durumuyla ilgilenen kenthudalar bazen köy cemiyeti tarafından seçiliyor, bazen de hükûmet tarafından tayin ediliyordu.²⁴

Hem köylerde, hem de eyaletlerde yaşayan insanlar devlet memurlarının başına buyruk hareketlerine maruz kalmışlardır. Bazen memurlar tarafından vergiler iki kat artırılıyor, emekleri istismar ediliyor, mülkleri yağmalanıyordu. Hatta bu sebeple birçok eyaletlerde

---

¹⁸ Bir bedel karşılığında vergilerin kişiler tarafından toplanması. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 2, s. 535.

¹⁹ Идрис Гасанов, *Частновладельческие Крестьяне в Азербайджане в Первой Половине XIX Века*, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1957, s. 20.

²⁰ Devlet arazisinin belli bir idarecilik için ayrılan ve mahal naibleri tarafından yönetilen yerleşke birimi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 3, Şark-Garb, Bakü 2006, s. 279.

²¹ Köyden sorumlu kişi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 3, s. 450.

²² Köy halkı tarafından seçilen ve köyün idari işlerini yapan kişi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 2, s. 698.

²³ 1917 yılına kadar Kuzey Azerbaycan köylerinde köy cemaati tarafından seçilen ve idari görevlere sahip olan kişi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 4, Şark-Garb, Bakü 2006, s. 636.

²⁴ Vagif Piriyevev, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Yayınevi, Bakü 2006, s. 113.

köylü isyanları başlamıştı.²⁵ Artık zamanla *Komendant usul-i idaresi* devlet hazinesine de zarar vermeye başlamıştı. Çarlık Rusyası'nın "*Parçala-Yönet*" siyasetini uygulayan memurlar toplanan vergilerin büyük bir kısmını zimmetine geçiriyordu.²⁶ Çar hükûmeti, Müslüman din adamlarının insanlar üzerindeki etkilerini de yok etmeye çalışmıştı. Dini kurumlara ait olan vakıf mülkiyetine el koyulmuş, vergi ve iane toplanması sınırlandırılmıştı. 1826 yılında gerçekleşen isyana katılan din adamlarına ölüm cezası verilmiştir.²⁷ İşgalin öncesinde adlî ve idarî işler şeriata göre yürütüldüğü halde işgalden sonra Çarlık rejiminin kurallarına göre yürütülmeye başlamıştı. Cemaatin ileri gelenlerinden olan ulema ile ümera artık yönetici konumunda değildi.

Bu gidişatın Çarlık rejiminin Kuzey Azerbaycan'da nüfuzunu sarstığını anlayan hükûmet bölgede yeniden güçlenmek amacıyla birçok alanda reformlar gerçekleştirmişti. Çar I. Nikolay'ın 10 Nisan 1840 tarihli fermanıyla Kafkasya Gürcüstan-İmeretiya Guberniyasına²⁸ ve Kaspi Vilayetine bölünmüştü. Kaspi vilayetinin merkezi olarak Şamahı eyaleti seçilmişti. İşgal edilmiş topraklarda Çarlığa hizmet edecek insanların sadece Rus veya Hıristiyan olması gerektiğini düşünen yüksek rütbeli Çar memurları yerli beylerin ve ağaların topraklarını müsadere etmeye başlamıştı.²⁹ Ancak beklenenin aksine 1840 fermanı olumsuz sonuçlar doğurdu. Öğleki, Çarlık Rusyası bölgede çıkan sorunların çözülmesinde, isyanların bastırılmasında esas dayanağı olan beyleri ve ağaları karşısına almış oldu. Bu sebeple 1844 yılında yeni bir ferman yayınlandı. Bu fermanla Kafkasya'da *Canişinlik sistemi*³⁰ tesis edilmiş oldu. Yeni sisteme göre Kafkasya Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbent eyaletlerine ayrılmıştı. Bakü, Şuşa, Şamahı, Nuha, Lenkeran kazaları Şamahı eyaletine, Yelizavetpol kazası Tiflis eyaletine, Kuba kazası Derbent eyaletine, Nahçıvan ve Ordubat kazaları ise daha sonradan oluşturulan Erivan eyaletine dâhil edilmiştir.³¹ Ayrıca Çar hükûmeti Kuzey Azerbaycan'da kendine sosyal dayak oluşturmak için hanlar,

---

²⁵ Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Elm, Bakü 2004, s. 140-152.

²⁶ Sevda İsmayılova, "Azerbaycan'da Halk Azadlık Hareketinin Sosyal-İktisadi ve İctimai-Siyasi Şartları (XIX. Asrın Birinci Yarısı)", *Bakü Üniversitesinin Haberleri Dergisi*, Sayı 2, Bakü 2013, s. 117.

²⁷ Resul Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniyeti (Hanlıklar Çağından Sovyet İşgalinedek Olan Dövrde)*, Kür, Bakü 2002, s. 260.

²⁸ Guberniya - Rusya'da 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim bölümü. Guberniya sistemi ilk kez I. Petro tarafından uygulanmıştır.

²⁹ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford Hoover Institution Press, 1992, s. 18.

³⁰ Çarlık Rusyası'nın üç eyaletlerini Çar adına yüksek yetkilerle idare eden Canişin tarafından yönetilen sistem. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 1, Şark-Garb, Bakü 2006, s. 389.

³¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...*, s. 32-33.

beyler ve din adamlarıyla ittifak içerisinde olması gerektiğini anlamıştı. Bu nedenle işgal sırasında hanlara, beylere ait olan topraklara Çar hükûmeti tarafından el konulmuşsa da, daha sonra Çar I. Nikola'nın 6 Aralık 1846 tarihli fermanıyla ve 1847 tarihli “*Esasname*”yle bey, han ve ağalara daha geniş topraklar vererek onları büyük toprak sahiplerine dönüştürmüştür. Bu Esasnameyle ağaların ve beylerin toprak ve köylüler üzerinde olan hakları da belirlenmiştir. Buna göre:³²

1. Bey ve ağalara miras hukuku taşıyan topraklar verilecek;
2. Köylüler, bey ve ağalar için vergi verecek ve mükellefiyetler icra edecek;
3. Feodal sınıflara, köylüler üzerinde polis ve kısıtlı şekilde mahkeme hukuku verilecekti.

Artık Çarlık Rusyası'nın toprak sahipleri gibi Azerbaycan'daki feodal sınıflar da topraklarını hükûmetin belirlediği yasalar çerçevesinde “*satma, bağışlama, miras bırakma ve özelleştirme*” yetkisi elde etmiştiler. Hatta Çar hükûmeti sadece bey ve ağalarla değil, halk arasında büyük nüfuza sahip olan Müslüman din adamlarıyla ilişkilerini güçlendirmek, onları kendi tarafına çekmek için gerekli adımları atmış, şeriat mahkemelerinin faaliyet göstermesi için de onlara yetki vermişti.

1.4. Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'da Eğitim Alanında Gerçekleştirdiği Reformlar

Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinin ardından Çar hükûmeti bu topraklarda siyasi ve ekonomik konumunu güçlendirmeye yardımcı olacak memur yetiştirmek için halk eğitim sisteminin oluşturulmasının gerekliliğinin farkındaydı. Çarlık Rusyası'nda 1802 yılında Halk Eğitim Bakanlığı tesis edilmiş, eğitim alanında birçok reformlar gerçekleştirilmişti. Yeni okulların ve üniversitelerin açılması eğitimde büyük bir canlanmaya sebep olmuştu. Kuzey Azerbaycan'da oluşturulacak eğitim sistemi de Rusya eğitim sisteminin bir parçası olacaktı. Her alanda olduğu gibi Rus hükûmetinin Azerbaycan'daki eğitim politikası da Rusya'nın sömürge politikasının bir parçasıydı. Çarlık Rusyası'nın eğitim bakanı Şişkov, “*Halka eğitimi tuz gibi vermek*” gerektiğine inanıyordu. Rus hükûmeti eğitimli halkın ayaklanabileceğinin farkındaydı. Bu sebepten

³² Гасанов, *Частновладельческие Крестьяне в Азербайджане...*, s. 180.

de halkı, kendi işlerine yarayabilecek kadar eğitmeye çalışmışlardır. Ancak bütün olumsuzluklara rağmen eğitim öğretim adına atılan adımlar gelecekteki eğitim çalışmaları için bir zemin oluşturmuştur.³³

XIX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da eğitim sistemi Arap, Fars eğitim sisteminin bir parçası olarak gelişmiş ve eğitimler genel olarak camilerde bulunan mollahâneler, medreseler ve evlerde verilmişti. XX. Yüzyılın başlarına kadar klasik medrese eğitim sistemi varlığını belli ölçülerde devam ettirmiştir. Kuran-ı Kerim, Farsça ve temel dini bilgilerin verildiği mollahânelerde 9-16 yaş arası çocuklar eğitim almaktaydı. Mollahânelerden mezun olan öğrenciler eğitimlerini medreselerde devam ettirmiştir. Bakü, Kuba, Karabağ, Şeki, Şirvan ve Talış kazalarında 502 caminin nezdinde faaliyet gösteren okullarda 534 öğretmen tarafından 5242 öğrenciye eğitim verilmekteydi. Bu okullarda sadece erkek öğrenciler eğitim almıştır. Okullara ödenen eğitim ücreti ailelerin maddi durumuna göre 10-20 gepikle (kuruş) 1-2 manat³⁴ arasında değişiyordu. Çok nadiren kızların da eğitim aldığı okullara tesadüf edilmekteydi. Bu okullardan biri 1830'lu yıllarda Bakü'de kadın mollalar tarafından zengin ailelerin kızları için tesis edilmişti.³⁵ Mollahâne ve medreselerde eğitimini tamamlayan öğrenciler daha yüksek eğitim almak için İran ve Osmanlı devletlerine gidiyorlardı. Çarlık rejimi ilk başta yurtdışında eğitim konusunda sıkıntı çıkarmasa da, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kontrollü bir şekilde ve sıkı denetim ile sürdürmüştür.

Eğitim programı ve belli bir eğitim müddeti olmayan bu okullarda temel olarak Arap Alfabeti ve dualar ezberletiliyor, bir sonraki aşama olarak Kuran-i Kerim öğretiliyordu. Eğitimin bir üst seviyesindeyse Arapça ve Farsça metinler okutuluyor, her gün bu dillerde kelimeler ezberletiliyordu. Mektep ve medreselerde, İran ve Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerle eğitim verilmiştir.³⁶ Hece usulüyle eğitimin verildiği bu okullarda fiziki ceza uygulandığı için bu okullar öğrenciler için bir işkenceye dönüşe biliyordu. Bu sebeple bazen sadece Arap alfabesinin öğretilmesi 5-6 sene sürebiliyordu. Belli bir eğitim müddeti olmaması sebebiyle bu okullarda 30 yaşına kadar öğrencilerin de eğitim aldığı bilinmektedir. Medreselerde okutulan kitaplar şunlardı: Nizami Gencevi'nin "*Leyli ve*

³³ Fikret Seyidov, *XIX Asrın Sonu ve XX Asrın Evvellerinde Mürtece ve Mütereggi Rus Maarif Siyasetinin Azerbaycan'a Yayılması Yolları*, ADÜ Yayınevi, Bakü 2007, s. 18.

³⁴ 1 Manat – 3,31 Türk Lirası

³⁵ Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniyeti...*, s.170.

³⁶ Mahmud İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, Azernesr, Bakü 1993, s. 260.

Mecnun”, Sedi’nin “*Gülüstan*” ve “*Bustan*”, Hafız’ın “*Divan*”ı ve “*Tarih-i Nadir*”, Bahâuddin Âmilî’nin “*Câmi-i Abbâsî*”.³⁷ İran, Mısır ve Osmanlı devletinde eğitim alan müderrislerin eğitim verdiği medreselerde sadece dini eğitim verilmiyor, modern bilimler de öğretiliyordu. Onun için Medreselerde sadece mollalar değil, şairler, yazarlar, öğretmenler de yetişmiştir. Azerbaycan’da yaşayan diğer milletlerin çocukları ise eğitimlerini kiliselerde ve özel okullarda almaktaydı. Ermeniler, tatlar, ingiloylar, alman kolonistleri için açılmış özel okullar da mevcuttu.³⁸

İşgalin tamamlanmasının ardından bu topraklarda Azerbaycan Türkçesini ve Rusçayı iyi derecede bilen sadık memurlara ihtiyaç duyulmaya başlamıştı. Hem bu ihtiyacı karşılaya bilmek, hem de eğitim sisteminden din adamlarını uzaklaştırmakla halk arasındaki İran ve Osmanlı etkisini zayıflatmak için Kuzey Azerbaycan’da Rus devlet okullarının açılmasıyla ilgili 2 Ağustos 1829 yılında nizamname yayımlanmıştır.³⁹ Yani Azerbaycan eğitim sisteminin tarihinin bu nizamnameyle başladığını da söyleye biliriz. Çünkü bu tarihe kadar Azerbaycan eğitim sistemine dair her hangi bir nizamname, yürütücü organ ve bu iş için ayrılmış belli bir bütçe olmamıştır. Bu nizamnamenin metni Mirza Kazım Bey tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Kazan’da yayınlanmıştır.⁴⁰

Azerbaycan’da devlet okullarının açılmasıyla ilgili görevi General Paskeviç üstlenmişti. Bu görevi memnuniyetle üstlenen General Paskeviç, Maliye Bakanı Liven’e yazdığı mektubunda devletin hedeflediği amaçlara ulaşmak için elinden geleni yapacağını bildiriyordu. Devletin okul açmak niyetinde olduğunu bilen halk maddi yardım göstermeye hazır olduklarını belirtmiştir. Hatta 1828 yılında Şamahı’da açılacak mektebin bir an evvel açılabilmesi için Şamahılılar kendi aralarında 60 çervon⁴¹ ve 1125 manat gümüş para toplayarak Güney Kafkasya’nın baş hâkimine göndermişti. Kafkasya’da açılması planlanan 20 okuldan 9’nun Azerbaycan’da açılması kararlaştırılmıştı. İlk aşamada bu okulların Gence, Şuşa, Nuha, Şamahı, Bakü, Kuba, Nahçıvan, Ordubat şehirlerinde ve Kazakh distansiyasında açılması hedeflenmişti. Amacı

³⁷ Нармин Таирзаде, “О Мектавах в Азербайджане в 30–50-е гг. XIX в.”, *Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Общественных наук*, номер 11, Баку 1961, s. 54-56.

³⁸ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 719.

³⁹ Yusuf Talıbov v.dğr., *Azerbaycanda Mektep ve Pedagoji Fikir Tarihi*, Ünsiyyet Yayınevi, Bakü 2000, s. 171.

⁴⁰ Гейдар Гусейнов, *Из Истории Общественной и Философской Мысли в Азербайджане XIX Века*, Азербайджанское Государственное издательство, Баку 1958, s. 36-37.

⁴¹ Çarlık Rusyası’nda 5 veya 10 manatlık altın para. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 1, s. 456.

temel eğitimi ve Rusçayı insanlar arasında yaymak olan bu okullarda istenilen aileye mensup çocuklar eğitim alabilirdi.⁴²

Devlet hazinesinden her bir okul için 380 manat para ayrılması planlanmıştı. İki sınıftan ibaret olması planlanan okulların her biri için iki öğretmen görevlendirilmiştir. Azerbaycan'da ilk devlet okulu 30 Aralık 1830 yılında 19 öğrenciyle eğitim öğretim hayatına başlayan Şuşa kaza mektebi olmuştur. Halk arasında okulların açılması büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Halk okul binalarının inşa edilebilmesi için topraklar ayırıyor, bina kiralamak için aralarında para topluyorlardı. Şuşa kaza mektebi için 5235 manat 16 gepik gümüş para, Nuha kaza mektebi için 4613 manat 44 gepik gümüş para toplanmıştı. 1831 yılında Nuha'da, 1832 yılında Bakü'de ve 1833 yılında Gence'de kaza okulları faaliyete geçmişti. Toplanan yardımlara rağmen bazı sübjektif sebeplerden dolayı diğer kaza okullarının açılması bir süreliğine ertelenmiştir. Rus eğitim kurumlarının açılmasının yavaş ilerlemesinin bir diğer sebebi de, Çar hükûmetinin halk eğitimine olan ilgisinin yetersizliğinden kaynaklanıyordu. Daha yolun başındayken kaza okullarının eğitim programının eksik ve yüzeysel olduğu ortaya çıkmıştır.⁴³

Okulları üç sınıflı okullara dönüştürmek ve eğitim programındaki eksiklikleri tamamlamak için Güney Kafkasya'nın baş hâkimi Baron Rozen tarafından yeni eğitim nizamnamesi hazırlanmıştı. Rozen'in projesinin dikkat çeken taraflarından biri de, bu bölgede görev yapan Rus memurlarının çocuklarına yerli dillerin öğretilmesine yönelik çalışmalara yer verilmesiydi. Çünkü Rus memurlarının yerli dilleri hiç bilmemeleri yönetimde zorluklar yaşanmasına sebep oluyordu. Hatta onları heveslendirmek ve teşvik etmek amacıyla yerli dilleri öğrenmede başarılı olan öğrencilere altın ve gümüş madalyalar verilmesi de planlanmıştı.

12 Mayıs 1835 yılında Kafkasya okullarının ikinci nizamnamesi onaylandı. Birinci nizamnameden çok keskin farkları olmayan bu nizamnameye göre üç sınıflı olacak okulların ilk sınıfı hazırlık sınıfı olacaktı, bu okullarda 6 saat Azerbaycan Türkçesi, 12 saat Rusça eğitimi verilecekti. Yıllık masrafı 1780 manat olan bu okullarda da bütün dersler Rusça olarak öğretiliyor, yerli diller ikinci ve üçüncü sınıfta müfredata dâhil

---

⁴² Yusuf Kazıyev, *Mühtalif Pedagogikası*, Maarif Yayınları, Bakü 2002, s. 28.

⁴³ Mais Emrah, Mehseti Mais kızı, *Şekide Tehsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, AMİA, Bakü 2015, s. 91.

ediliyordu.⁴⁴ 1835 yılında verilen nizamnameye göre açılması planlanan okullardan biri 15 Mart 1837 yılında Nahçıvan'da açılmıştı. 20 öğrenciyle eğitime başlayan bu okul Ehsan Hanın oğulları tarafından 12 yıllık süreyle ücretsiz olarak devlete verdikleri bu binada başlamıştır. 1837 yılında 5 kaza okulunda toplam 342 öğrenci eğitim alıyordu ki, bunlardan da sadece 142'si Türkdü.⁴⁵ 20 Mayıs 1838 yılında açılan Şamahı kaza mektebi ise Hacı Aslan Nazar oğlunun evinde açılmıştı. Nizamnameye göre açılması planlanan Kazakh, Kuba, Lenkeran okulları yine bazı sebeplerden açılmamıştı. Açılması planlanan 9 kaza okulundan sadece 6'sı açılabilmişti.⁴⁶

Yüksek kiraların ödendiği okul binalarının birçoğu eğitim için yararsız haldeydi. Küçük ve eğitim için gerekli malzemelerle teçhiz edilmemiş sınıflarda bazen öğrencilerin sayısı 100-170 kişiye kadar yüksele biliyordu. Eğitimdeki en büyük problemlerden biri de öğretmen kadrolarının yeteri kadar olmamasıydı. Bu yetersizliğin esas sebeplerinden biri de sosyal hayat şartlarının ağır olması ve öğretmen maaşlarının bu şartları karşılayamamasıydı. 1835 yılında kabul edilen nizamnameye göre öğretmenlerin yıllık gelirleri 280-300 manat, okul yöneticilerinin yıllık gelirleri ise bundan 80 manat daha fazla olarak belirlenmişti. Mahalle bekçilerinin yıllık gelirlerinin ise 455 manat olduğu düşünülürse, öğretmen gelirlerinin ne kadar düşük olduğu daha iyi anlaşılabilir.⁴⁷

1840'lı yıllarda yapılan reformlar eğitim sisteminde de bazı değişiklikler yapmayı gerektirmiştir. Okulların, sayının az olması ve eğitimin yüzeysel olması sebebiyle bu okullar ne halkın, ne de devletin ihtiyaçlarını karşılamıyordu. Bu sebeple Güney Kafkasya'nın yeni baş hâkimi Vorontsov 1845 yılında Kafkasya'nın yeni eğitim nizamnamesinin hazırlanmasıyla ilgili yeni bir talimat verdi ve 18 Aralık 1848 yılında yeni ve üçüncü eğitim nizamnamesi hazırlandı. 1848 tarihli nizamnameyle kaza okullarının sayısında her hangi bir değişiklik olmamış yine 6 kaza okulu faaliyetini devam ettirmiştir. Vorontsov, Rusçayı yerli öğrencilere mükemmel öğretmenin ihmal edildiğini ve bu sebeple de yerli halk arasında devlet hizmetine alınacak insan sayısının çok az olduğunu bildiriyordu.⁴⁸

⁴⁴ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, Tehsil Yayınevi, Bakü 2006, s. 69.

⁴⁵ Таирзаде, "О Мектавах в Азербайджане в 30–50-е гг. XIX в.", s. 29.

⁴⁶ Talıbov v. dğr. *Pedagoji Fikir Tarihi*, s. 172.

⁴⁷ *Azərbaycan Tarixi*, c. 4, Elm Yayınevi, Bakü 2007, s. 139.

⁴⁸ Hüseyin Ahmedov, *XIX Asır Azərbaycan Mektebi*, Maarif Yayınevi, Bakü 2000, s. 24.

İkinci en önemli konu ise, Ruslara Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi meselesiydi. Vorontsov, 22 Nisan 1848 yılında Kafkasya komitesinin başkanına yazdığı mektubunda, Rus öğrencilere yerli dillerin öğretilmesinin zorunlu olduğunu, bunun hem halkları birbirine bağlayacağını, hem de gelecekte güvenilir tercümanlar olacaklarını yazıyordu. Vorontsov'un hedeflerinden biri Çarlık Rusya'sına sadık memurlar hazırlamaktı. Önceki yıllarda açılan okullar Tiflis'te bulunan Halk Eğitim Bakanlığına bağlı oldukları halde, artık 1849 yılından itibaren ise kaza okulları Kafkasya Eğitim Müşavirliğinin emriyle Şamahı – Derbend Müdürlüğü altında birleştirilmişti. Yine üç sınıf olarak açılması planlanan bu okullarda öğrencilerden her hangi bir ücret talep edilmiyordu. Her geçen sene kaza okullarında eğitim alan öğrencilerin sayısı artmaktaydı. Ancak maalesef eğitilmiş öğretmen kadrosu eksikliği büyük bir problem olarak kalmakta devam etti. Hatta yerli dillerde ders verecek öğretmenler, hiçbir eğitim almamış din adamları arasından atanıyordu. Yalnız 1850'li yıllardan sonra ilk açılan kaza okullarından mezun olan öğrenciler bu boşluğu doldurmaya başlamıştı. Öğretmenlerin siyasi olarak güvenilir olması da en çok dikkat edilen meselelerden biriydi. Atamalar yapılmadan önce öğretmenlerin sadakatle hizmet edeceklerine ve gizli cemiyetlerle hiçbir ilişki içerisinde olmayacaklarına dair “*sadakat yemini*” etmeleri gerekiyordu. Rusça eğitim veren öğretmenlerinin Ruslaştırma politikasının gerçekleştirilmesindeki faaliyetlerine büyük önem verilmiştir.⁴⁹

Kaza okullarının açılmaya başladığı ilk yıllarda, bu okullarda eğitim alanların büyük çoğunluğu Rus memurlarının çocukları olmuştur. Ancak yıllar içinde eğitilmiş gençlerin devlet hizmetine alındığını ve yükseldiğini gören aileler zamanla çocuklarını bu okullara yazdırmaya başlamıştır. Kaza okullarının açıldığı ilk yıllarda Karabağ Eyaletinde her 1247, Şeki Eyaletinde ise her 1990 erkekten biri okula gidiyordu. Bu dönemlere ait rakamlar incelendiği zaman 1843 yılında 476, 1848 yılında 537, 1852 yılında 633, 1856 yılındaysa 822 öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. 1852 yılında Azerbaycan kazaları arasında en yüksek %37 oran, yani 24 kişi Nuha'da da, %36 oran, yani 80 kişi Şamahı'da kaydedilmiştir. 1857 yılında Azerbaycan'daki bütün kaza okullarında eğitim alan öğrencilerin yalnız 148'i Türkdü. Genel olarak bakıldığı zaman bu rakamlar eğitim yaşında olan öğrencilerin çok az bir kısmını oluşturmaktaydı. Eğitim alan öğrencilerin büyük çoğunluğu da genel olarak tacir ve sanatkârların çocuklarıydı. Azerbaycan

---

⁴⁹ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 78-79.

Türkçesine ve dini eğitime, eğitim programında çok az yer verilmesi de insanların çocuklarını bu okullara göndermemesinin başlıca sebeplerindendi. Çarlık Rusyası, yerel halkı bu okullara çekmek istemesine rağmen eğitim programında bu derslerin saatlerinin artırılmasıyla ilgili her hangi bir değişiklik yapmamıştı. Bu okulların eğitim programı, Çar hükûmetinin bölgedeki iç politikasına göre şekilleniyordu.⁵⁰

1853 yılında ise Kafkasya okullarının dördüncü nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamnameyle Kuzey Azerbaycan'da yeni tip okulların, yeni ilkokulların açılmasıyla ilgili karar kabul edilmiştir. Açılacak ilkokulların bir veya iki sınıflı olması planlanmıştı. Yeni nizamnameye göre Kuba, Lenkeran ve Ordubat'ta bir sınıflı ilkokulların açılması, Şamahı kaza okulunun yüksek dört sınıflı okula dönüştürülmesi kararlaştırılmıştı. 10 Kasım 1854 yılında Kuba'da, 24 Kasım'da Ordubat'ta ve 1856 yılında Lenkeran'da ilkokullar faaliyete başladı. Şamahı kaza okulu ise 1854 yılında yüksek dört sınıflı okul olarak eğitim öğretim hayatına başlamıştı.⁵¹

Devlet okullarında ders veren öğretmenler iki gruba ayrılmaktaydı: 1. Rusça dersini ve fen derslerini Rusça olarak verenler; 2. Din dersleri ve yerel dil dersleri veren öğretmenler. Okulların ders programı incelendiği zaman, dönemsel olarak bazı derslerin çıkartılıp yerine başka derslerin ilave edildiği görülmektedir. Mesela 1848 yılında programdan çıkartılan tarih, coğrafya dersleri, 1853 yılında kabul edilen nizamnamede tekrar programa dâhil edilmiştir. Tarih ve coğrafya derslerinde Çarlık Rusyası'nın büyüklüğünden, monarşi ruhundan, Rusya'nın doğal kaynaklarının zenginliğinden bahsediliyordu. Bu şekilde hizmet edecekleri devletle ilgili bir fikir oluşturulmaya çalışılmıştır.⁵²

1850'li yıllarda artık eğitim programına "*kâtiplik*" ile ilgili derslerde eklenmiştir. Eğitim dili olan Rusça bu programdaki esas dersti ve eğitimdeki başarı Rusçanın hangi seviyede öğrenilmesi ile belirleniyordu. Ancak Rusça kitapları Rus olmayan öğrenciler için özel olarak hazırlanmamıştı. Bu sebepten öğrenciler bu kitaplarla Rusçayı öğrenmekte büyük zorluk yaşıyorlardı. Azerbaycan Türkçesi kitaplarının büyük bir kısmı da Rus pedagoglar tarafından hazırlanmıştı. Dementyev'in 1839 yılında hazırladığı "*Турецко-таатарский*

⁵⁰ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 721.

⁵¹ Misir Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, c. 1, Tehsil Yayınevi, Bakü 2011, s. 46.

⁵² Talibov v. dğr. s. 173.

букварь”⁵³, “Басни и повести на татарском туреком и русском языках”⁵⁴ kitapları, Romanov’un 1853 yılında yazdığı “Татарский букварь”⁵⁵ kitapları bu kitaplara örnek olabilir. Eğitim kurumlarında açılan kütüphanelerde, Eğitim Bakanlığının onayladığı kitaplar okunmaktaydı. Çok az sayıda bilim kitaplarına ve süreli yayınlara yer ayrılmıştır. Kütüphanedeki kitapların çok az bir kısmı Azerbaycan Türkçesindeydi. Mesela Şamahı kaza okulunun kütüphanesinde bulunan 126 kitaptan sadece 8’i Azerbaycan Türkçesindeydi.⁵⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi bütün bu okullar erkek öğrencilerin eğitim alması için açılmıştı. Kız çocuklarına eğitim veren kurumlar ise erkekler için açılan kaza okullarından çok daha sonra, yani 30 Nisan 1848 yılında açılmıştı. *Mukkaddes Nina Vakfi* tarafından Şamahı’da açılan “*Mukkaddes Nina*” kız okulu Rus memurlarının kız çocuklarının eğitim almaları için faaliyete başlamıştır.⁵⁷ 1859 yılında Şamahı depreminden sonra okul binası Bakü’ye taşınmıştır. Daha sonra *Mukkaddes Nina Vakfi* tarafından 1875 yılında Şuşa’da, 1885 yılında ise Gence’de “*Mukkaddes Nina*” kız okulları açılmış ve bu okullarda eğitim dili Rusça olduğundan çok az sayıda Azerbaycan Türkü bu okullarda eğitim alabilmiştir.⁵⁸

1.4.1. 1860 Yılından Sonra Gerçekleştirilen Eğitim Reformlarının Kuzey Azerbaycan Eğitim Sistemi Üzerindeki Etkileri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası’nda yaşanan gelişmeler, ekonominin canlanması Kuzey Azerbaycan’a da etki etmişti. Çar hükûmetinin 1853-1856 yıllarında gerçekleşen Kırım savaşında yaşadığı hüsrânın ardından 19 Şubat 1861 yılında, Çar II Aleksandr’ın köylülerin serflikten kurtulduğuna dair manifesto yayınlamasıyla kapitalist sistemin gelişmesi için olumlu koşullar sağlamıştır.⁵⁹ Yerli feodalları karşılarına

⁵³ Türk Tatar Alfabeti.

⁵⁴ Tatar Türkçesinde ve Rusça masallar ve hikâyeler.

⁵⁵ Tatar Alfabeti.

⁵⁶ Нармин Таирзаде, “К Истории Создания Учебных Пособий По Азербайджанскому Языку, Для Русских, Учебных Заведений Закавказья в 30-50-е гг. XIX в.”, *Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Отделение общественных наук*, номер 2, Баку 1963, s. 41-42.

⁵⁷ Кавказский календарь на 1852 г., Типография Главного управления Наместника Кавказского, Тифлис 1851, s. 428.

⁵⁸ Sevda Süleymanova, *Azerbaycan’da İctimai Siyasi Harekâtın Yaranması ve İnkişafı (XIX. Asrın Sonu XX. Asrın Evveleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü 2003, s. 40.

⁵⁹ 1911 yılında tahkim sisteminin kaldırılmasının 50. yıl dönümünde konuşan Lenin bu olayın Rusya devletinin yönetim şeklini değiştirdiğini, feodalizmden burjuvaziye geçişte büyük bir adım olduğunu, sadece

almak istemeyen Çar hükûmeti Kuzey Azerbaycan'da serfliğin kaldırılması için acele etmemiştir. Kuzey Azerbaycan'da serflik Rusya'dan 9 yıl sonra 14 Mayıs 1870 yılında kaldırılmıştır. Serfliğin kaldırılması birçok olumlu sonuçlar doğurmuş, sanayi, ticaret, tarım, hayvancılık, mahkeme sistemi gibi alanlarda reformlar gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen reformlardan sonra petrol sanayisinin hızla yükselmesi şehirlerdeki nüfusun da artması neticesini doğurmuştur.⁶⁰

Bütün bu gelişmeler birçok alanda olduğu gibi eğitim sistemi üzerinde de etkisini göstermiştir. Medrese eğitimi artık eski önemini kaybetmiş, çağdaş eğitim sistemi ön plana çıkmaya başlamıştı. Böylece Rus okulları hem kalite, hem de sayı olarak artmaya devam etmiştir. 2 Temmuz 1860 yılında Kafkasya okullarının yeni tüzüğü kabul edilmiştir. Deneme müddeti 1 Ocak 1863 yılına kadar belirlenen tüzüğün süresi, 1 Ocak 1866 yılına kadar uzatılmıştır. Ancak Kafkasya'daki okulların iç yapısında her hangi bir değişiklik yapılmamış, eğitim kurumlarının ve öğretmenlerin görevleri ve hakları 1853 tüzüğündeki gibi kalmıştır.

1853 tüzüğünden farklı olarak Kafkasya eğitim kurumlarının idaresi artık Kafkasya eğitim kurumlarının yüksek dairesine değil, nüfusun ihtiyaçlarını ve taleplerini daha yakından takip edebilen vilayet ve Guberniyaların reislerine havale edilmişti. Bu şekilde daha çok ihtiyaç duyulan bölgelerde okullar tesis edilmeye başlamıştı. Alınan kararlardan biri de Bakü, Erivan ve Tiflis'te okul direksiyalarının⁶¹ oluşturulmasıdır. Bakü okul direksiyasına Bakü'deki yüksek dört sınıflı okulu, Nuha, Şamahı, Şuşa kaza okulları, Kuba ve Lenkeran'da açılmış ilkokullar dâhil edilmiştir. Gence kaza okulu Tiflis direksiyasına, Nahçıvan kaza okulu ve Erivan'daki ilkokul ise Erivan direksiyasına birleştirilmiştir. Bu okullar dışında mevcut olan özel okullar, cemiyetlerin, vakıfların ve camilerin nezdinde bulunan okullar da uygun direksiyalara dâhil edilmiştir. Ancak bu direksiyaları birleştiren ve denetleyen bir kurumun olmaması onlar arasında iletişim kopukluğuna sebep oluyordu. Bazı vilayet reisleri tarafından eğitim programında yapılan değişiklikler sebebiyle öğrenciler bazen başka bir vilayette bulunan okula kayıt yaptırıyorlardı. Yapılan reformlar okulların ve öğrenci sayılarının artmasına sebep olsa

---

ekonomik açıdan değil, siyasi açıdan da devrim niteliğinde bir adım olduğunu söylemiştir. Vladimir İliç Lenin, *Eserleri*, c. 20, Azərneşr, Bakü 1951, s.179.

⁶⁰Süleyman Eliyarlı, v. dğr. *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Çırag Yayınevi, Bakü 2007, s. 348.

⁶¹ Bir idareyi, okulu başında direktör olmakla idare eden yüksek kurum. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 1, s.641.

da, diğer taraftan da iş bilmeyen insanların eğitim kurumlarının başına getirilmesi beklenmedik sonuçlar doğurmuştu. 1860-1864 yılları arasında okullarda öğretmen kadrolarının eksikliği, eğitim programlarında yapılan değişiklikler öğrencilerin de eğitim kalitesini düşürmekteydi. Eğitimde geri kalan öğrenciler aynı sınıfları defalarca okumak zorunda kalıyorlardı. Zaman zaman Vilayet ve Guberniya Reisleri arasında yaşanan tartışmalar da eğitim sistemini olumsuz yönde etkilemekteydi.⁶²

1862 yılında yeni Kafkasya canişini⁶³ tayin edilen II Aleksandr'ın kardeşi Nikolayeviç Kafkasya eğitim kurumlarının yeniden merkezleştirilmesiyle ilgili kararlar almıştı. Nikolayeviç, 1864 yılında Kafkasya eğitim kurumlarının Baş Müfettişi görevini tesis ederek bu göreve Moskova Lazarev Üniversitesinin rektörü Neverov'u tayin etmişti.⁶⁴ Eğitimde yerel dillerin yeterli seviyede öğretilmediğini fark eden Neverov "*fikrin silahu olan ana dilini bilmeden eğitim mümkün değildir*" prensibiyle hareket ederek bu eksikliği ortadan kaldırmak için yerel dillerde ders kitaplarının hazırlanması için yarışmalar başlatmıştır. Okullarda eğitimin kalitesini yükseltmek adına Tiflis'te öğretmenler toplantısı gerçekleştirilmiş, sunulan teklifler esasında yeni eğitim programı hazırlanmıştı. Ayrıca Kafkasya eğitim dairesi için devletten ayrılan bütçe artırılmış, kütüphaneler yenilenmişti. Ancak müfettiş Neverov'un bütün bu çabaları beklediği sonucu vermemiştir.⁶⁵ Bütün bunlara rağmen 1860'lı yıllarda sosyal hayatta olan canlanma eğitim üzerinde de etkisini göstermiştir. Özellikle de kızların eğitimi bu dönem daha çok ön plana çıkmaya başlamıştı. Derbent, Zagatala gibi eyaletlerde kız okulları açılmıştı. İnsanlar dilekçeler yazarak yeni okulların açılmasını talep ediyor, hatta okulların en kısa zamanda açılabilmesi için kendi aralarında maddi yardım toplayarak destek oluyorlardı.⁶⁶

1865-1866 eğitim öğretim yılında Kuzey Azerbaycan okullarında gerçekleştirilen reformlar sonucunda Bakü yüksek dört sınıflı okulu progimnaziyaya⁶⁷ çevrilmiş, en çok öğrencisi olan Şuşa kaza okulunda yeni sınıflar açılmıştı. 1855-1865 yılları arasında

⁶² Hüseyin Ahmedov, *XIX Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 76-77.

⁶³ . Çarlık Rusyası'nın üç eyaletlerini Çar adına yüksek yetkilerle idare eden kişi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 1, Şark-Garb, Bakü 2006, s. 389.

⁶⁴ Talibov v. dğr., *Pedagoji Fikir Tarihi* s. 213.

⁶⁵ Enver Çingizoğlu, *Karabağ'da Maarif (1750-1950)*, Zerdabi LTD MMC, Bakü 2013, s. 22.

⁶⁶ Лев Н. Модзалевский, *Ход Учебного Дела На Кавказе с 1802 по 1880 Год*, Типография А.А. Михельсона, Тифлис 1880, s. 50.

⁶⁷ 1917 yılına kadar Rusya'da faaliyette bulunan karma orta öğretim kurumları. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 3, s. 623.

Kuzey Azerbaycan'daki gimnaziya⁶⁸, progimnaziya, kaza okulları ve ilkokullar gibi devlet okullarında eğitim alan öğrencilerin sayısı 2.652 kişiden 9.163 kişi kadar yükselmişti. 1865 yılında Tiflis'te Kafkasya okul müdürlerinin konferansı gerçekleştirilmiş, yeni eğitim tüzüğü'nün projesi değerlendirilmiştir. 25 Haziran 1867 yılında kabul edilen bu proje için yine 3 senelik deneme süresi uygun görülmüştür. Yeni eğitim tüzüğü'nün esas mahiyeti şu şekildedir:⁶⁹

1. Bazı yerel özellikler göz önünde bulundurularak eğitim sistemi yeniden gözden geçirilerek Rusya'da 1864 yılında kabul edilen eğitim tüzüğü'ne göre düzenlenecek;
2. Yerli cemiyetler ve imtiyazlı şahıslar eğitim kurumlarına destek vermeleri için teşvik edilecek;
3. Devlet bütçesinden ayrılan bütçe ayrı-ayrı şahısların eğitimi için değil, eğitim kurumlarının sayının artırılması için harcanacak;
4. Rus ırkına mensup olan öğrencilerin yerel dilleri öğrenme zorunluluğu kaldırılacak;
5. Öğretmenlerin pedagoji eğitimleri artırılacak;
6. Eğitim alt sınıflar arasında da yayılacak;
7. Gimnaziya ve progimnaziyalarda eğitim yaşı ve şartları yeniden gözden geçirilecek;
8. Rusça derslerinin artırılmasıyla beraber aynı zamanda yerli halka kendi dilinde eğitim alma hakkı verilecek;
9. Kaza okullarında Avrupa dillerinin öğretilmesine izin verilecek;
10. Gimnaziya, progimnaziya, kaza okulu ve ilkokullarda ders veren öğretmenlere verilecek ikramiyeler maaşlarına uygun bir şekilde tayin edilecek;
11. Gimnaziya ve progimnaziyalarda eğitim alan öğrencilere verilecek olan Rus dili ve edebiyatı derslerinin güçlendirilmesi, gerekirse Rus olmayan halklar için ise hazırlık sınıfları açılacak.

1867 yılında kabul edilen tüzüğü'nün ardından eğitim kurumları ve yurtların sayısı daha da artırılmaya başlandı. Yurtlarda eğitimin yanı sıra öğrencilerin sosyal hayatlarına özellikle

---

⁶⁸ Klasik dillerin eğitimine öncelik veren orta öğretim kurumları Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 2, s. 248.

⁶⁹ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 176-177.

önem verilmiştir. Yurtlarda düzenlenen resim, müzik, spor, bahçivanlık ve sanatın diğer alanlarına ait kurslarda öğrenciler ders dışındaki boş zamanlarını kaliteli değerlendirmenin yanı sıra kendi yeteneklerini de ortaya çıkarmış oluyorlardı. 1867 yılında ayrıca *Kafkasya Yüksek Eğitim Dairesi* yeniden açılmış ve onun nezdinde Bakü, Tiflis, Stavropol, Kuban, Kutaisi ve Erivan direksiyalarının oluşturulmasına karar verilmişti. Direksiyaların oluşturulması önemli adımlardan biriydi. Çünkü direksiyalar sadece okulları kontrol etmiyor, aynı zamanda yeni okulların açılması için insanları buna teşvik ediyordu. Ancak maalesef bu direksiyaların tesis edilmesi 1876 yılına kadar uzamıştır. Yeni tüzükle *Kafkasya Yüksek Eğitim Dairesi* için ayrılan bütçe iki kat artırılmıştır. Yıllık 420.647 manat 65 gepik olan bu meblağın 1853 tüzüğünde olduğu gibi yine sadece 96.827 manat 65 gepiğini devlet hazinesinde karşılanmaktaydı. Meblağın geri kalanının yerli gelir hesabına ödenmesi planlanmıştı. Böylelikle eğitim kurumları için ayrılan bütçe üç kat artırılmıştı.⁷⁰

1867 tüzüğünde artık özel okul ve yurt açmak isteyenler için daha sert kurallar getirilmişti. Özel okul açmak isteyen şahısların eğitilmiş olması ve ahlaki açıdan itibar kazanmış olmaları talep ediliyordu. Açacakları okulun eğitim programını devlet okullarına uygun olarak hazırlamalıydılar. Bütün bunlarla beraber Rusçanın başarılı bir şekilde öğretildiği okullar, 12 yıl sonra devlet tarafından ödül almaya hak kazanıyordu.

Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgalinin ardından eğitimde yaşanan gelişmeleri 2 döneme ayırmak mümkündür: 1828-1867 ve 1867-1918. Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinden 1867 yılına kadar olan dönemde, Çarlık Rusyası eğitim politikasını her ne kadar merkezdeki eğitim sisteminin bir parçası olarak uygulamaya çalışmışsa da diğer taraftan da yerel durumu göz önünde bulundurmamıştır. 1867 yılında kabul edilen eğitim tüzüğü Kafkasya ile ilgili kabul edilen son tüzük olmuştur.⁷¹

Bundan sonraki dönemde Kafkasya eğitim sistemi Rusya eğitim sisteminin bir parçası oldu ve okullar merkezde kabul edilen tüzükler vasıtasıyla idare edilmeye başlandı. Birinci dönemde yerel dillerin öğretilmesine az çok önem verilmişse de, ikinci dönemde yerel dillerin eğitimi daha da kısıtlanmış, Rusçanın öğretilmesi daha da ön plana

---

⁷⁰ Hüseyin Ahmedov, *XIX Asır Azerbaycan Mektebi*, s.79-80.

⁷¹ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 180.

çıkıştır. Milli ve dini özellikleri göz önünde bulundurmada verilen kararlar eğitim sisteminin gelişmesi yolunda her ne kadar engel teşkil etse de, döneme ait rakamlar incelendiğinde devlet okullarında eğitim alan Türk öğrencilerin sayısının arttığı görülmektedir. 1873 yılına ait raporda devlet okullarında eğitim alan öğrencilerin sayısı 730 olarak gösterilmiştir. Bu öğrencilerden 105'i realnı⁷² okullarda, 80'i gimnaziyalarda, 50'si progimnaziyalarda, diğerleri ise kaza okullarında ve ilkokullarda eğitim almaktaydı. Ayrıca öğrencilerden 250 kişi devlet tarafından yurtlara yerleştirilmişti. 1876 yılında bu rakam 762 kişiye kadar yükselmişti ve bunlardan 15'i kız öğrenciydi. Bahsedilen dönemin en büyük sorunlarından biri de eğitilmiş öğretmen kadrolarının olmamasıydı. Devlet okullarından mezun olan eğitilmiş gençler daha çok devlet kurumlarında memur olmaya ilgi duyuyorlardı. Bu sebeple din, yerel dil ve ilkokul öğretmenleri dışında diğer bilimlerde ders verecek öğretmenlerin sayısı sadece 2 kişi ile sınırlıydı. Öğretmen kadrosu için merkeze başvuru yapılsa da, bu her zaman olumlu sonuçlanmıyordu. 1860'lı yıllarda eğitim sisteminin durumu genel olarak incelendiği zaman merkezi sistemin bir parçası olduğu ve Çarlık Rusyası'nın sömürgecilik politikasına hizmet ettiği görülmektedir.⁷³

Her ne kadar sömürgecilik ve Ruslaştırma politikasını gerçekleştirmiş olsa da Çarlık Rusyası istediğini tam olarak elde edememiştir. Planlananın aksine o dönem eğitimlerini bu devlet okullarında alan Azerbaycan Türkleri Rus ve Avrupa aydınlarının fikirleriyle tanışmış ve bu fikirlerden etkilenmişlerdir. Eğitimin bir halkın geleceğini ne kadar etkileyeceğinin farkında olan bu fikir adamları başlatmış oldukları çalışmalarla Azerbaycan'da aydınlanma hareketinin temellerini atmış oldular. Eğitimlerini Rus devlet okullarında alan Türk aydınlar Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi, bu dilde ders kitaplarının hazırlanması, okullar açılması, kız çocuklarının da erkeklerle beraber eğitim alabilmeleri için uzun süren mücadeleler vermişlerdir. Rusya'nın bu tutumu ulusal uyanış ve çağdaşlaşma sürecine girilmesine yol açmıştır. Gazete ve dergilerde çıkan makaleler, bu dönem yazılan eserler incelendiği zaman aydınların halkı gaflet uykusundan uyandırmaya çalıştıkları çok açık görülmektedir. Bu Azerbaycan'da Usul-ü Cedid, Rus-Müslüman okulları gibi okul hareketlerinin yaygınlaşmasına ve gelişmesine sebep

⁷² 1917 yılına kadar Rusya'da eğitimde sosyal ve fen bilimlerine ağırlık veren, klasik dillerin öğretilmediği eğitim kurumları. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c. 3, s.639.

⁷³ Модзалевский, *Ход учебного дела на Кавказе...*, s. 83.

olmuştur.⁷⁴ XIX. yüzyılın sonlarında artık kadın eğitimi meselesi tartışılmaya başlamış, Müslüman kızlarında eğitim alabilmeleri için çalışmalar başlatılmıştı.

1829 yılında kabul edilen eğitim nizamnamesinden sonra Kuzey Azerbaycan'da açılan devlet okulları:⁷⁵

Tablo 1. Kaza Okulları

Şuşa Kaza Okulu	30.12.1830
Nuha Kaza Okulu	30.12.1831
Bakü Kaza Okulu	17.01.1832
Gence Kaza Okulu	18.02.1833
Nahçıvan Kaza Okulu	25.03.1837
Şamahı Kaza Okulu	12.05.1837
Şamahı Yüksek Okulu	18.01.1854

Tablo 2. İlkokullar

Kuba İlkokulu	10.11.1854
Ordubat İlkokulu	24.11.1854
Lenkeran İlkokulu	21.09.1856
Zagatala İlkokulu	26.09.1862
Bakü İlkokulu	1881

Tablo 3. Şehir Okulları

Şuşa Şehir Okulu	1874
Şamahı Şehir Okulu	1874
Nuha Şehir Okulu	1877
Nahçıvan Şehir Okulu	1879
Gence Şehir Okulu	1884
Zagatala Şehir Okulu	1885
Bakü I. Şehir Okulu	1889
Bakü II. Şehir Okulu	1898
Ordubat Şehir Okulu	1897

Tablo 4. Demiryolu Okulları

Gence Demiryolu Okulu	1888
Ağcagabul Demiryolu Okulu	03.02.1893
Ağstafa Demiryolu Okulu	21.01.1901

Tablo 5. Pazar Günü Okulları

Şamahı Pazar Günü Okulu	13.12.1881
Nuha Pazar Günü Okulu	1895
Gence Pazar Günü Okulu	1895
Bakü Pazar Günü Okulu	1896

⁷⁴ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 507.

⁷⁵ Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, c. 1, s. 101-104.

Tablo 6. Sanat Okulları

Nuha Tecrübe İpekçilik Okulu	1843
Bakü Denizcilik Sınıfı	1881
Zagatala Sanat Okulu	15.04.1882
Gence Sanat Okulu	08.11.1884
Bakü Aşağı Teknik Okulu	1897
Guba Bahçivanlık Okulu	1887
Bakü Sanat Okulu	08.11.1888
Merdekan Bahçivanlık Okulu	27.10.1896

Tablo 7. Orta Okullar

Bakü Realnı Progimnaziyası	13.09.1865
Bakü Realnı Gimnaziyası	1869
Gence Klasik Progimnaziyası	01.07.1870
Şuşa Realnı Gimnaziyası	20.09.1881
Gence Klasik Gimnaziyası	16.03.1881
A. Pobedonostsevin 6 Sınıflı Özel Progimnaziyası	14.09.1891
III. Aleksandr Adına Bakü Klasik Gimnaziyası	01.09.1896
İ. A. Lavrov'un 4 Sınıflı Özel Progimnaziyası	1897
Bakü Ticaret Okulu	1901

Tablo 8. Kız Okulları

Şamahı'da "Mukaddes Nina" Vakfının Kız Okulu	30.04.1848
Bakü'de "Mukaddes Nina" Vakfının Kız Okulu	10.1861
Zagatala Vakfının Kız Okulu	01.10.1864
Bakü'de Kız Gimnaziyası	1874
Şuşa Vakfının Kız Okulu	26.10.1875
Gence'de "Mukaddes Nina" Vakfının Kız Okulu	14.01.1885
Gence'de Kız Progimnaziyası	1899
Gence'de Kız Gimnaziyası	1902

BÖLÜM 2: MÜSLÜMAN OKULLARININ AÇILMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Türk Aydınlarının Anadilde Eğitim Mücadeleleri

XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihine bakıldığı zaman ister yaptıkları çalışmalar, isterse de düşünce ve görüşleriyle örnek olan aydınlar sınıfının yetiştiği görülmektedir. Eğitimlerini Ruslaştırma politikasının en bariz şekilde uygulandığı Rus devlet okullarında ve üniversitelerinde almalarına rağmen, yaptıkları çalışmalarla her zaman halkın bilinçlenmesini, eğitilmiş gençlerin yetişmesini hedeflemişlerdir. Mirza Fetali Ahundov, Seyyid Azim Şirvani, Celil Memmedguluzade, Hasan Bey Zerdabi, Habib Bey Mahmudbeyov, Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov, Abbas Sehhet, Firudin Bey Köçerli gibi düşünürler yetişen genç neslin Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okullarda eğitim alma hakkını savunmuşlardır.

XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan “*Ekinci*”, “*Keşköl*”, “*Şark-ı-Rus*” gazetelerinde ve “*Molla Nasrettin*”, “*Rehber*” dergilerinde Anadilde eğitim meselesine büyük önem verilmiştir. Ekinci gazetesinde konuyla ilgili yayımlanan bir makalede şunlar ifade edilmiştir:

*“Okullarda ana dili uzun zamandır unutulmuştur. Eğer biz kendi milletimizin gelişmesini, ilerlemesini istiyorsak onlara ana dilinde eğitim vermeliyiz. Biz ana dilimizi unutmamız. Bize Türklerin dilini bulun. Onu sahibine geri verin ki, yaşasın ve gelişsin”.*⁷⁶

1883 yılında Celal Ünsizade tarafından çıkarılmaya başlayan “*Keşköl*” gazetesinde de Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması, bu dile uygun yeni alfabenin hazırlanması gibi konular üzerinde durulmuş, gazete her zaman bu konulara ışık tutmuştur. Gazetede yayımlanan “*Ana dilimiz*” başlıklı makalede dilin saflığını ve temizliğini koruyarak gelecek nesle miras bırakmak gerektiğinden bahsetmiştir.⁷⁷ 24 Eylül 1906 yılında Mahmud Mahmudbeyov tarafından Bakü’de çıkarılan “*Rehber*”

⁷⁶ Eyyub Tağıyev, *Azerbaycanda Mekteb Tarixi*, Maarif Yayınevi, Bakü 1993, s. 34.

⁷⁷ Keşköl gaztesi, 1889, No 60.

dergisi toplam beş sayı çıkarsa da, dergi yayımladığı makalelerde Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi ile ilgili meseleye gerekli önemi vermiştir.

Bu uğurda mücadele veren Türk aydınlar içerisinde Neriman Nerimanov özel bir yere sahiptir. Yazar, doktor, öğretmen ve devlet adamı olan Nerimanov yazdığı eserlerde, hazırladığı ders kitaplarında her zaman ana dilini temiz, yabancı kelimelerden arındırılmış şekilde kullanmaya dikkat etmiştir. Zaman zaman makalelerini yayımladığı “İrşad”, “Hayat”, “Yeni İkbal” gibi gazetelerde bu konuyla ilgili düşüncelerini halka ulaştırmaya çalışmıştır. “Yol Verin Millet Gelir”, “Hafta Feryadı”, “ Sahibimiz Kim Olacak?”, “Hürriyete Dair Bir Neçe Söz”, “Güç Birliktedir”, “Bu Yaşayış Yaşayıştır Mı?” gibi makalelerinde Türkçe konuşabilmenin, kendini ifade edebilmenin öneminden ve eğitim sistemini eleştirerek okulların Azerbaycan Türkçesinde eğitim vermesinin zorunluluğundan bahsetmiştir. Yeni İkbal gazetesinde Nerimanov dille ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:⁷⁸ “Kendini tanımayan bir millet hukukunu düşünmez. Tanımak için de milli dil, milli okul, milli basın, milli edebiyat lazımdır.” Azerbaycan Türkçesi derslerini eğitim programından çıkarmaya çalışan, yerel dilde gazete çıkarılmasına engel olan, Müslüman çocuklarına duaları Rusça okutan Rus sömürgeciliğine karşı Nerimanov her zaman sert tepkisini göstermiştir. Aydınların en çok eleştirdiği meselelerden biri de birçok eğitilmiş kişinin Rusça eğitim aldıktan sonra kendi dilinden utanması, onu küçümsemesi ve Rusça iletişim kurarak kendi dilini gereksiz bulmalarıydı.⁷⁹

Azerbaycan milli marşının bestecisi Üzeyir Hacıbeyov’un da yazılarında dil meselesi kendine yer bulmuştur. Hacıbeyov: “insanların en ali düşüncelerini, en ince hislerini, arzu ve ihtiyaçlarını ifade etmede dil en güçlü iletişim aracıdır” diye yazmıştır. Üzeyir Hacıbeyov’, her zaman kendi dilinde düşünen, konuşan, eğitim alan bir nesil yetiştirmenin gerekliliğinden bahsediyordu. Okullarda Rusça öğretilmesine karşı olmayan Hacıbeyov ana dilinin gelişmesi ve yaşaması için siyasi bir hukuka sahip olması gerektiğini, yani resmi devlet dili olmasının gerekliliğini vurguluyordu. Henüz Gori Öğretmenler okulunda⁸⁰ öğrenciyken, Azerbaycan’daki okullar için Azerbaycan

⁷⁸ Yeni İkbal Gazetesi, 1916, No 212.

⁷⁹ Eyyub Tağıyev, *Azerbaycanda Mekteb Tarixi*, s. 37.

⁸⁰ “Gori Müellimler Seminariyası” 1876 yılında Gori şehrinde Kafkasya bölgesi için öğretmen kadroların hazırlanması amacıyla açılmıştı. Mirza Fetali Ahundov’un çabaları sonucunda 1879 yılında okulun Türk şubesi de açılmıştır. Türk şubesinin başına Çernyayevski getirilmiştir. Neriman Nerimanov, Reşit Bey

Türkçesinde ders kitapları hazırlamayı teklif etmiştir. İrşad gazetesinde yayımlanan makalesinde yazar Türkçenin zenginliğinden bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır: “Bizim Türk lisanımız Avrupa âlim ve filozoflarının yorumlarına göre düşünce ve hislerinizi beyan etmeğe kadir olan en kâmil dillerden biridir. Böyle zengin bir dile sahip olup onu kullanmamak büyük bir kederdir.”⁸¹

Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi uğrunda mücadele veren aydınlar arasında Abbas Sehhet'in de önemli yeri vardır. Yazara göre edebi dili sadece yazarlar ve gazeteciler değil bütün halk geliştirmelidir. “Lisan ve edebiyat her bir milletin mayeyinicatıdır”⁸² diyen Sehhet halkın başka halklar içerisinde var olabilmesi, tanınması için kendi diline ve edebiyatına saygıyla yaklaşması ve onu dış etkenlerden koruması gerektiğini söylemiştir. Okullarda dil eğitimi konusunu da ihmal etmeyen yazar Türkçenin seçmeli ders olarak okutulmasından oldukça rahatsız olduğunu dile getirmiştir. “Ana dili ciddi ve esaslı şekilde zorunlu dersler arasında yerini almalıdır”⁸³ diyen yazarın bu sözleri sadece kelimelerde kalmamıştı, aynı zamanda Şamahı'da ana dili ve edebiyat öğretmenliği yapmıştır.

Azerbaycan'ın en önemli dram ve hikâye yazarlarından biri olan, aynı zamanda Uluhanlı'da köy okulunda öğretmenlik yapmış Celil Memmedguluzade yaptığı çalışmalarla bu konudaki örnek isimlerden biridir. Türk pedagogların, şair ve yazarların Azerbaycan Türkçesinde okul açmak fikirlerine her zaman destek veren Celil Memmedguluzade 1905 yılında “Tifliski Listok” gazetesinin 159. Sayısında “Yeni İlkokullarda Tatar Dili” başlıklı makalesinde ilkokulların ders programlarını eleştirmiş, bu programlarda yerel diller için ayrılan ders saatlerinin artırılmasını talep etmiştir. Konuyla ilgili bir başka yazısında yazar şunları yazmaktadır: 12 Aralık 1880 yılında ilkokullarla ilgili kabul edilen eğitim programının kabulünden 25 yıl geçmesine rağmen bir değişiklik yapılmamıştır. İlkokullarda Azerbaycan Türkçesi eğitime önem verilerek

---

Efendiyev, Habib Bey Mahmudbeyov, Sultan Mecid Genizade, Firidun Bey Köçerli, Celil Memmedguluzade gibi düşünürler bu okuldan mezun olmuştur. Hagani Memmedov, *Azerbaycanda Maarifçilik ve Milli Harekat (XIX. Asrın Sonları XX. Asrın Evvelleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü 1998, s. 61.

⁸¹ İrşad Gazetesi, 1906, No 47.

⁸² Besiret Gazetesi, 1914, No 5.

⁸³ Açık Söz Gazetesi, 1915, No 71.

ders saatlerinin artırılması gerekirken tam tersine gereksiz bulunarak eğitim programından çıkarılmaya çalışılmıştır.⁸⁴

Celil Memmedguluzade aynı zamanda Azerbaycan'ın en önemli mizah dergilerinden biri olan “*Molla Nasreddin*” dergisinin⁸⁵ de editörü olmuştur. Ömer Faik Nemanzade ile çıkardıkları dergiyi büyük mücadeleler sonucu Azerbaycan Türkçesinde çıkarmayı başarmıştır. 7 Nisan 1906 yılında Tiflis'te çıkarılmaya başlayan dergi son sayısının çıkarıldığı güne kadar Azerbaycan dilinde yayın felsefesine sadık kalmış ve bu konuda asla taviz vermemiştir.⁸⁶ Problemlerin mizahi bir dille anlatıldığı derginin sayfalarında devamlı olarak bu konu üzerine yazılar yayınlanmıştır. Dergide dil konusunda yayınlanan makaleler arasında “*Dili Tutulup*”, “*Dil*”, “*Ana Dili*”, “*Maymunlar*”, “*Misyonerler*” gibi makaleler yer almaktaydı.

Molla Nasreddin dergisinde zaman zaman Rus-Müslüman okullarından ve bu okulların öneminden de bahsedilmekteydi. Bilim ve teknolojideki gelişmelerden, dünya kültüründen, edebiyatından haberdar olmak için Rusçanın önemini vurgulayan dergi, aynı zamanda daha geniş halk kitlelerine ulaşmak, onlar arasında eğitimi yaygın hale getirmek için mutlaka Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Molla Nasrettin dergisinde Kafkasya Şeyhülislamına yazılan açık mektuplarda eleştirilen konulardan biri de “*Niçin Rus, Gürcü, Ermeni kızlarına okullarda başka dersler dışında kendi ana dilleri de okutulduğu halde, Azerbaycan kızlarına okutulmuyor?*” olması olmuştur. Kafkasya Şeyhülislamına yazılan ikinci açık mektupta ise şöyle yazmaktadır:

*“Cenap şeyh siz buyurdunuz ki, okullarda her milletin kızlarına kendi dinlerinde ve dillerinde eğitim veriliyor. Ancak istemiyorlar ki, aylık on beş manata bir Müslüman öğretmen tayin edilsin ki, yirmi yaşında Müslüman kızlar mezun olduktan sonra kendi dillerinde adlarını yazıp, kendi dinlerine dair birkaç kelime öğrenebilsinler.”*⁸⁷

⁸⁴ Celil Memmedguluzade, *Eserleri*, c. 3, Azərneşr, Bakü 1967, s. 493.

⁸⁵ Dergi kısa aralıklarla 25 yıl yayınlanmıştır. 1906-1918 yıllarında Tiflis'te, 1921 yılında Tebriz'de, 1922-1931 yıllarında ise Bakü'de yayınlanmıştır.

⁸⁶ Sedat Adıgüzel, “Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 41, Ankara 2007, s. 3.

⁸⁷ Molla Nasreddin Dergisi, 1907, No 22.

Anadilde eğitim için mücadele veren bir diğer önemli kişide, edebiyat tarihçisi, Kazakh Öğretmenler Okulunun müdürü olan Firudin Bey Köçerli olmuştur. Köçerli Molla Nasreddin dergisinde yazmış olduğu “*Ana dili*” başlıklı makalesinde kendi dilini beğenmeyen, kendi dilinden utanan, başka dillerden alınma kelimelerle dili bozan ve onu küçümseyen hareketlerde bulunanları çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Ana dilini tarif ederken yazar, “*nasıl ki, ana sütü vücudun gıdasıysa, ana dili de ruhun gıdasıdır*” ifadelerini kullanmıştır. Milletini seven, onun birliği ve geleceği için çalışan yazar ve şairlerin fikirlerini halka ulaştırırken daha sade ve anlaşılır bir dil kullanmalarını rica etmiştir.⁸⁸

2.1.1. Anadilde Eğitim ve Cemiyetler

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık aydınların bu mücadeleyi tek başına değil cemiyetler halinde birleşerek devam ettirdikleri görülmektedir. Halk arasında okur-yazarlığı artırmak, eğitimi yaymak adına dönemin fikir adamları tarafından kurulan ilk cemiyet “Nicat” cemiyeti olmuştur. 1906 yılının Ağustos ayında faaliyete başlayan cemiyetin başkanı İsabey Aşurbeyov ve Muhtarov, kâtibi ise Hacıbababeyov olmuştur. Nicat cemiyeti tiyatro, edebiyat ve pedagoji bölümlerine ayrılmıştır. Cemiyetin faaliyetlerinde Azizbeyov, Efendiyev, Ahundov, Hacıbeyov, Aliyev gibi demokrat fikir adamları çalışmıştır. Cemiyetin 22 Ağustos’da yayımlanan nizamnamesinde cemiyetin amaçları şu şekilde ifade edilmektedir:⁸⁹

1. Müslümanlar arasında eğitimi, bilimi yaygın hala getirmek, Müslüman çocuklara ilkokul, ortaokul ve yüksek eğitim vermek;
2. Ana dilinin ve edebiyatının eğitimi geliştirmek;
3. Müslümanları bu zulmetten kurtarmak için maddi ve manevi yardım göstermek.

Cemiyet tarafından 15 Şubat 1910 yılında Bakü Şehir Dumasına⁹⁰ yazılan 344 numaralı mektupta Müslüman çocukların son zamanlarda eğitime büyük ilgi gösterdiklerini, ancak Azerbaycan Türkçesi okullarda yeterli seviyede öğretilmediği ve bu dilde ders kitapları

⁸⁸ Firudin Bey Köçerli, *Seçilmiş Eserleri*, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1963, s. 295.

⁸⁹ Hümeyir Ahmedov, *Azerbaycan’da Hayriye Cemiyetlerinin Maarifçilik Faaliyetleri*, Mütercim, Bakü 1997, s. 12.

⁹⁰ Duma, Çarlık Rusyası’nda 1905-1917 yılları arasında etkin olan yasama meclisi. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, c. 1, s. 700.

olmadığı için mevcut okulların, çocukların eğitim ihtiyacını karşılamadığını bildirmişlerdir. Bu nedenle cemiyet üyeleri yeni bir yayınevi açılması için Bakü Şehir Dumasından gerekli desteğin yapılmasını talep ediyordu. Yeni kurulacak yayınevinde edebiyat ve ders kitaplarının, tercüme eserlerin basılarak okullara dağıtılması planlanmıştı.

Müslümanlar arasında eğitimi yaygınlaştırmak adına kurulan bir diğer cemiyet ise 1906 yılında kurulan “Neşr-i Maarif” cemiyeti olmuştur. Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Memmedhesen Hacınski'nin başkanlık yaptığı cemiyetin kâtibi ise Ceferov idi. Esas faaliyet alanı Bakü Guberniyası olan cemiyetin esas amacı halk arasında eğitimi yaygınlaştırmak, okullara maddi destek sağlamak, yeni okullar ve kütüphaneler açmak, öğretmen kadroları yetiştirmektir.⁹¹

Yukarıda da bahsedildiği gibi aydınlar, gazete ve dergilerde kaleme almış oldukları yazılarla, kurmuş oldukları cemiyetlerle Çar hükûmetine rağmen her zaman Anadilde eğitim meselesini dile getirmiş bu konuya dikkat çekmişlerdir. Çarlık Rusyası'nın Türk halklarını parçalamak, onlar arasındaki bağları koparmak, “*ülkemizde yaşayan geri kalmış halkları eğitmekteki esas gaye, onların muhakkak Ruslaştırılması olmalıdır. Böylece onlar, Rus halkıyla karışıp, eriyip gideceklerdir*”⁹² diyen bir rejime karşı mücadele etmekten vazgeçmemişlerdir. Hedeflerine tam olarak ulaşamamış olsalar da, halkın uyanmasında, birleşmesinde önemli katkıları olmuştur.

2.2. Türk Aydınların Anadilde Kitaplar Hazırlanması İçin Yaptıkları Çalışmalar

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılmaya başlayan Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların temel sorunlarından biri de Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının olmamasıydı. Mirza Fetali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi, Mehemmed Tağı Sidgi, Sultan Mecid Genizade, Firudin Bey Köçerli, Necef Bey Vezirov, Celil Memmedguluzade gibi birçok düşünür yeni açılan okullarda Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının olmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Bu eğitimciler *Molla Mektepleri*'nde ders kitapları diye okutulan dini kitapların artık zamanının çoktan

⁹¹ Eyyub Tağıyev, *Azerbaycanda Mekteb Tarixi*, s. 41-42.

⁹² Ekrem Ayan, “İbray Altınşarin ve Nikolay Ivanovic İlimskinin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Sayı 3, Cilt 7, 2008 s. 130.

geçtiğini ve yeni kitaplara ihtiyaç duyulduğunu her daim dile getirmişlerdir. “*Gülüstan, Zinetül-Meğalis gibi eserler artık halkın işine yaramıyor*” diyen Ahundov, halk için daha faydalı ve onların ilgisini çeken kitaplar yazmak gerektiğini düşünüyordu.⁹³ Okullarda Türkçe derslerinde okutulan bazı kitaplar öğrencilerin yaşlarına ve eğitim seviyelerine uygun değildi. Bunun için Zerdabi ilk birkaç yıl için Osmanlı Devleti’nden getirilen kitapların kullanılabilceğini önermiştir. Daha sonra bu kitapların çevirisi yapılarak veya bu kitapları esas alarak yeni kitaplar hazırlayıp öğrencilere ders verilmesini savunmuştur.⁹⁴

Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının hazırlanmasının öneminden bahseden aydınlardan bir diğeri de Necef Bey Vezirov olmuştur. Vezirov, *Molla Mektepleri*’nde okutulan “*Leyli ve Mecnun*”, “*Gülüstan*”, “*Büstan*” gibi eserlerin öğrencilerin yaşlarına uygun olmadığını ve bu okulların öğrencilerin ahlakını bozduğunu belirtmiştir. Okullarda öyle “*âşıkane şiirler*” okutmak yerine, öğrencilere gerçek bilim okutmak gerektiğini ileri sürmüştür.⁹⁵

İlk Azerbaycan Türkçesinde ders kitabı hazırlayanlardan biri Gence gimnaziyasının 21 yaşındaki öğretmeni Mirza Memmed Kerimoğlu olmuştur. Onun “*Serfi-Türki*” adlı ders kitabı 1896 yılında Tiflis’te Kamal Ünsizade yayınevinde basılmıştır. Kitap hazırlanırken Uşinski’nin ders kitapları esas alınmış, öğrencilerin yaşı, eğitim seviyeleri, ilgi alanları göz önünde bulundurulmuştur. Görselliğin önemini anlayan yazar kitapta konularla ilgili resimlere de yer vermiştir. “*Serfi-Türki*”ye sadece Azerbaycan yazarlarının değil, Rus şair ve yazarlarının da eserleri dâhil edilmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Türkçe eğitim verilmesi için mücadele eden Neriman Nerimanov aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının hazırlanması için de mücadele etmiştir. Nerimanov yazım kurallarındaki karışıklık, imla hatalarının sık sık tekrarlanması gibi sorunları ortadan kaldırmak ve öğrencilerin kolayca okuyup yaza bilmelerini temin etmek için bir gramer kitabının hazırlanmasına ihtiyaç olduğunu basında yazdığı makalelerde dile getirmiştir. Yazım kurallarındaki karışıklıklar hem öğrencilerin kafasını karıştırıyor, hem de halkın eğitim almasını zorlaştırıyordu. Bu

⁹³ Habib Memmedzade, *M. F. Ahundov Eserleri*, c. 3, Elm, Bakü 1988, s. 200.

⁹⁴ Hasan Bey Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1960, s. 87.

⁹⁵ Necef Bey Vezirov, *Makale ve Felyetonlar*, Azərneşr, Bakü 1960, s. 17.

sorumluluğu kendi üzerine alan Nerimanov 1899 yılında Bakü’de “*Türk-Azerbaycan Dilinin Mühteser Serfi-Nehvi*” adlı gramer kitabı hazırlamıştı. Yazar kitap hazırlarken onun sade ve anlaşılır olmasına, Arapça ve Farsça kelimelerin mümkün olduğu kadar az kullanılmasına dikkat etmiştir. Nerimanov, Azerbaycan Türkçesinin sadece Azerbaycan Türkleri için değil, Azerbaycan’da yaşayan diğer halklar için de gerekli olduğunu düşünerek, 1899 yılında Türk dilini öğretmensiz öğrenmek amacıyla Ruslar için “*Asan kitapça*” adlı bir ders kitabı da çıkarmıştır. Arap alfabesinin zorluklarına rağmen bu ders kitabı oldukça sade ve anlaşılır bir şekilde kaleme alınmıştır. Onun bu üslubu sayesinde hazırladığı kitaplar okullarda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.

1906 yılının Ağustos ayında Kafkasya Müslümanlarının Öğretmenler kurultayında konuşulan esas konulardan biri de Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının hazırlanması meselesi olmuştur. Bu tarihten itibaren birçok fikir adamı tarafından ilkokullar için ders kitapları hazırlanmaya başlamıştır. Onlar arasında Mahmudbeyov, Sehhet, Efendiyev, Şaik gibi aydınların hazırladıkları kitaplar özel yere sahipti. Uzun yıllar öğretmenlik yapan Mahmud Bey Mahmudbeyov tecrübeleri esasında Müslüman çocukları için ders kitapları yazmıştı. Mahmudbeyov’un Bakü’de öğretmenlik yapan Abdurrahmanzade, Ahundzade, Talıbzade, Ağazade ve Efendizade’yle beraber yazdığı “*İkinci Yıl*”, 1909 yılında Abbas Sehhet’le beraber yazmış olduğu “*Türk Dilini Talimi İçin Üçüncü Yıla Mahsus Kıraat Kitabı*”, 1914 yılında “*Türk Edebiyatına İlk Kadem*”, 1916 yılında “*Birinci Yıl Müsevver Türk Alfabesi ve İlk Kıraat*”, “*Türk Alfabesi ve Kıraat*” kitaplarını hazırlamıştı.⁹⁶

1917 yılında “*İkinci Yıl*” kitabının 9. basımı yapılmıştır. Şiir, hikâye ve hayvanlarla ilgili bilgilerin yer aldığı kitap 96 sayfadan ibaretti. 14 bölüme ayrılan kitapta her bölüme uygun resimler, sorular, bölüme ait çalışmalar yer almaktaydı. “*Türk Alfabesi ve Kıraat*” kitabının 14. basımı 1918 yılında yapılmıştır. İlk 32 sayfası alfabenin öğretilmesine ayrılan kitap 76 sayfadan ibaretti. 1909 yılında Abbas Sehhet’le beraber yazmış olduğu “*Türk Dilini Talimi İçin Üçüncü Yıla Mahsus Kıraat Kitabı*” öğretmenler tarafından takdir edilmiş, hakkında basında olumlu yorumlar yazılmıştı. Kitabı hazırlayan her iki yazar öğretmen oldukları için çocuk psikolojisini ve onların pedagojik ihtiyaçlarını çok iyi biliyorlardı. 160 sayfadan ibaret olan kitap 10 bölümden ibaretti. “*Aile ve Okul*”

⁹⁶ Eyyub Tağıyev, *Azerbaycanda Mekteb Tarixi*, s. 56.

başlıklı birinci bölümde çocuğun hayatında ailenin ve okulun öneminden, “*Çalışkanlık*” adı verilen ikinci bölümde insanın çalışarak ve azmederek başarı elde edebileceğinden, üçüncü bölüm olan “*Yardım ve İttifak*”ta yardımlaşmanın birliğin ne kadar değerli olmasından, “*Üç Yıl Arasında*” başlıklı dördüncü bölümde ise eğitimdeki ilk üç yılın öneminden, beşinci bölüm olan “*İnsan*”da insanın fiziki yapısından, “*Hayvanat*” adı verilen altıncı bölümde hayvanlar hakkında genel bilgiler ve onların sınıflandırılmasından, yedinci bölüm olan “*Tıp*”ta temel tıp ve ilk yardım bilgilerinden, “*Su, Deniz*” başlıklı sekizinci bölümde denizlerden, nehirlerden ve okyanuslardan, “*Coğrafyaya Dair Bilgi*” başlıklı dokuzuncu bölümde temel coğrafi bilgilerden güneş sisteminden, kıtalardan, “*Öğütler*” adı verilen onuncu bölümde ise hayata ve yaşama dair tavsiyeler verilmiştir. Kitabın dilinin sade ve anlaşılır olması, çocukların daha iyi anlaması için her konuya dair resimlere yer verilmesi, içerisinde yer alan hikâye, masal ve şiirlerin 7-8 yaş grubu çocukların yaş seviyelerine göre hazırlanması, kitaba dâhil edilen terimlerin Azerbaycan Türkçesinde verilmesi, zengin içeriğinin olması bakımından döneminin en iyi kitabı olmuştur. Kitapta Mehemed Fuzuli, Hasan Bey Zerdabi, Abbas Sehhet, Mirza Alakber Sabir gibi Azerbaycan yazar ve şairlerinin eserleri ile beraber, Rus klasiklerinin de eserlerine yer verilmişti. Müslüman okullarının gelişmesinde, eğitiminde kitap çok özel bir yere sahipti.⁹⁷

Her ne kadar yukarıda adı geçen aydınlar kadar, Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının hazırlanması konusunda geniş çaplı çalışmalar yapmamış olsalar da, aşağıda adı geçen düşünürlerin de bu konuyla ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Üzeyir Hacıbeyov 1907 yılında “*Hesap Meseleleri*”, Reşit Bey Efendiyev 1908 yılında “*Türk Kıraatı*”, Zeki Rza 1908 yılında “*İlaveli Müxteser Hesap*”, Mir Mövsümzade 1911 yılında “*Hediyetül Etfal*”, Gemerli 1911 yılında “*Ana Dili*”, Abdulla Şaig “*Çocuk Gözlüğü*”, “*Gülzar*”, 1912 yılında “*Kıraat Kitabı*”, Gafur Reşat 1910 yılında “*Rehber Serf*” ve “*Kafkasya Coğrafyası*”, 1917 yılında “*Hesap Meseleleri*”, 1918 yılında Süleyman Sani Ahundov ve Gafur Reşat “*Rehber Serf*”, Müzhib 1914 yılında “*Kıraat Kitabı*”, 1919 yılında Kasım Ahmet “*Serfi-Türki*”, Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaig 1919 yılında

---

⁹⁷ Eyyub Tağıyev, *Azerbaycanda Mekteb Tarixi*, s. 60.

“Edebiyat dersleri”, 1919 yılında Ağabeyli “*Son Türk Alfabeti*”, Kasımzade ve Ağaali Ragib 1919 yılında “*Hesap Meseleleri*” kitaplarını yazmışlardır.⁹⁸

2.3. Mirza Fetali Ahundov’un “Yeni Alfabe” Projesi

Yazdığı eserlerle çağının çok ötesinde bir entelektüel olan Mirza Fetali Ahundov⁹⁹ Azerbaycan edebiyatının en önde gelen isimlerinden biridir. Ahundov, sadece yazdığı eserlerle değil, aynı zamanda eleştirel düşünce tarzı, gözlemciliği ve felsefesiyle de reformcu aydınlardan biri olmuştur. Yazmış olduğu drama eserleriyle Azerbaycan halkını drama ve tiyatro sanatlarıyla tanıştırmıştır. Eserlerinde her zaman halkın sosyal problemlerine dikkat çekmiş, mevcut sistemi, cehaleti kendi üslubunda eleştirmiştir. Feodal yönetim şeklini reddetmiş, dini kullanarak insanları istismar eden din adamlarını her zaman sert bir şekilde eleştirmiştir. Dönemin şartları gereği yaşadığı Çar rejimini açık bir şekilde eleştiremeyen yazar, “*Kemalüddövlə Mektupları*” eserini İran ve Hindistan hükümdarlarına hitap ederek yazmıştır.¹⁰⁰ Halkın sadece eğitimle gelişebileceğinin farkında olan Ahundov eserlerinde ve çalışmalarında her zaman eğitimi ön plana çıkarmıştır. Yazar insanın ve onun zekâsının din adamları tarafından küçümsendiğini, yazıyordu. Ahundov’a göre:

“Beşer evladına saadet ve başarı o zaman nasip olacaktır ki, ister Asya’da, isterse de Avrupa’da insanın şuuru tamamen hapisten kurtulacak ve bütün

⁹⁸ Azerbaycan Tarihi, c. 5, Elm, Bakü 2008, s. 166.

⁹⁹ Mirza Fetali Ahundov, ilk eğitimini Ahund Hacı Elesger’den almıştır. Ancak Mirza Şefi Vazeh’le tanışması onun hayatını derinden etkilemiştir. Dini eğitimini yarıda bırakan Ahundov, hocasının yolundan gitmiştir. Mirza Fetali, 1834 yılında Tiflis’te “Şark Dilleri Mütercimi” olarak göreve başlamıştır. Azerbaycan’da modern edebiyatın kurucusu olarak kabul edilen Ahundov, aynı zamanda Türk dilinde tiyatro yazan ilk kişidir. 1850-1855 yılları arasında "Hekayeti-Molla İbrahimhalil Kimyager" (1850), "Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Cadügünü-Meşhur" (1850), "Sergüzeşti-Veziri-Hani-Lenkeran" (1850), "Hekayeti-Xırs Quldurbasan" (1851), "Sergüzeşti-Merdi Hesis" (ikinci adı "Hacı Kara", 1852), "Mürafie Vekillerinin Hekayeti" (1855) adlı 6 komedi yazarak Azerbaycan’da ve İslam dünyasında modern dramaturjinin temelini atmıştır. Avrupalı eleştirmenler Ahundov’u “Doğu’nun Moliere’i” Rus eleştirmenler ise “Doğu’nun Gogol’u” adlandırmışlardır. Şiirlerini “Sebuhi” mahlasıyla kaleme almıştır.

¹⁰⁰ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi*, Azərneşr, Bakü 1992, s. 62; Alaatin Uca, “Mirza Fetali Ahundzade’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı XVII, Erzurum 2001, s. 375.

*işlerde hadisler değil, insanın akli yegâne delil ve hâkimi-mutlak olacaktır”.*¹⁰¹

Ahundov, Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması uğrunda verdiği mücadeleye aslında Arap alfabesinin değiştirilmesi için yaptığı çalışmalarla başlamıştır. Mirza Fetali, Arap alfabesinin daha geniş halk kitlelerinin eğitim alması yolunda engel teşkil ettiğini düşünüyordu. Bu sebepten de ömrünün 20 yılını bu uğurda mücadeleye harcamıştır.¹⁰² Arap alfabesinin öğrenilmesinde yaşamış olduğu zorluklardan şu şekilde bahsetmektedir:

*“Rahmetli babam Mirza Mehemmedtağı beni sekiz yaşında okula verdi. Bir yıl devamlı okula gittim, alfabeyi okudum. “Kur’an-ı Kerim”in sonuncu cüzünden bazı süreler okumaya başladım. Ancak bir harf bile öğrenemedim. İlk gün zihnimi zorlayarak aklımda tutsam da, sonraki gün unutuyordum. Nihayet, okumaktan o kadar usandım ki, tahsilden yakamı kurtarmak şartıyla her tür ağır işe gitmeye razı idim. Mektepten kaçtım ve bir yıl boş gezdim”*¹⁰³

Ahundov, ilk eğitimini amcası Ahund Hacı Elesger’den almıştı. Onun din adamı olarak yetişmesini isteyen amcası onu dini eğitime yönlendirmiş, bu nedenle Ahundov, Arapça ve Farsçayı çok iyi derecede öğrenmiştir. Daha sonra Tiflis’te çalıştığı yıllarda Latin alfabesini de öğrenme fırsatı bulmuştur. Böylelikle, her iki alfabeyi de bilen Ahundov, onları karşılaştırma imkânı bulmuştur.

Halkını çok seven ve onları eğitimsizlikten kurtarmaya çalışan Mirza Fetali, düşüncelerini şu şekilde ifade etmekteydi: *“Benim amacım İslam halklarını mahveden cehaleti ortadan kaldırmaktır. Bilimi, sanatı geliştirmek, halkımızın bağımsız, refah ve daha iyi şartlarda yaşaması için atılacak ilk adım Arap alfabesini değiştirmektir.”*¹⁰⁴

Halkını Avrupa’nın gelişmiş halkları arasında görmek isteyen Ahundov, *“Hakayık”* gazetesinin editörüne yazmış olduğu mektupta *“amacım ilimleri ve sanatı öğrenme*

¹⁰¹ Aziz Mirahmedov, *Mirza Fetali Ahundov*, Azərneşr, Bakü 1953, s. 82; Ziyeddin Göyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX. yüzyılın ikinci yarısı)*, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1960, s. 146.

¹⁰² Hatra Guliyeva, *Azerbaycan’da Maarifçi Estetika*, Elm, Bakü 2001, s. 126; Mirze Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Nicat, Bakü 1992, s. 19.

¹⁰³ Feyzulla Kasımcı, *M. F. Ahundov’un Hayat ve Yaradıcılığı*, Azərneşr, Bakü 1939, s. 98.

¹⁰⁴ Hamid Muhammedzâde, Hamid Araslı, *Alefbâ-yı Cedîd ve Mektûbât*, Elm, Bakü 1963, s. 4.

yolunu kolaylaştırmaktır” diye vurgulamıştır. Bütün İslam halklarının, ister şehirli, ister köylü, ister erkek, ister kadın olsun, bilimi ve sanatı öğrenerek yavaş yavaş Avrupalılara yetişebileceğine inanıyordu. Yurt dışında yabancı dillerde eğitim alan 5-10 kişi ile sorunların çözülemeyeceğini, bu şekilde halkın hep yabancılara muhtaç kalacağını yazıyordu.¹⁰⁵

I. Petro'nun kendi halkını cahillikten kurtarmak için yaptığı alfabe reformunu örnek göstererek, Doğu devlet adamlarını, ulemaları da bu konuda çalışmalar yapmaya davet etmiştir. Bu konuda yorulmadan çalışan Ahundov, ilk önce Arap alfabesinde reform yapmaya karar vermiştir:

“Müslüman halklara baktığımızda eğitim seviyesinin oldukça düşük olduğunu görmekteyiz. Özellikle kadınlar arasında eğitim neredeyse yok denecek kadar azdır. Müslümanlar yetenek ve zekâ olarak Avrupalılardan geride değillerdir. Çocuklar okula büyük bir hevesle gitmeye başladıkları halde bir süre sonra okuldan kaçmaya başlıyorlar. Bu öğrencilerin tembel olmasıyla alakalı bir durum değildir. Alfabedeki zorluklar onları buna mecbur bırakıyor.”¹⁰⁶

Ahundov'a göre öğrenciler, alfabeyi öğrenmeye ayırdıkları bu kadar uzun zamanı beşeri bilimlerin öğrenilmesi için ayırabilirlerdi. Hiçbir zaman ümidini kaybetmeyen, er ya da geç alfabe değişikliği yapılacağından emin olan Mirza Fetali, alfabe öğrenilmesine en fazla iki üç hafta zaman ayrılması gerektiğini düşünüyordu. Çünkü buna birkaç yıl zaman ayrılması öğrencilerin okuldan soğumasına sebep oluyordu. Konuyla ilgili İran eğitim bakanına yazdığı mektupta şöyle yazmaktadır:

“Belki de diyeceksiniz ki, Mirza Fetali, bütün bunlar soğuk demiri dövmeye benzer. Evet, bunu ben kendim de anlıyorum. Ancak yine de yazıyorum ve sağ olduğum müddetçe de yazmaya devam edeceğim. Malum olduğu üzere on beş

¹⁰⁵ Hüseyin Ahmedov, *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*, s. 116.

¹⁰⁶ Ali İhsan Kürekçi, *Mirza Fetali Ahundov'un Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları*, Atatürk Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 29.

yıla yakındır ki, bu fikrin tohumunu İran ve Osmanlı toprağına serpiyorum. Hiç şüphesiz, bu tohum bizim haleflerimizin zamanında yeşerecektir."¹⁰⁷

Osmanlı Devleti'nde alfabe değişikliğinin yapılması 1862 yılında Münif Paşa tarafından öne sürülmüştür. İstanbul'da, Münif Paşa'nın Arap alfabesinin kaldırılması meselesini gündeme getirdiğini duyan Mirza Fetali, hazırladığı yeni alfabe projesini Orta Doğu ülkelerinde gerçekleştirmek amacıyla 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir.¹⁰⁸ İki aya yakın kaldığı İstanbul'da meslektaşları ve devlet adamlarıyla buluşarak Arap alfabesinden yeni alfabeğe geçmenin zorunluluğunu anlatmaya çalışmış ve bu konuda bir proje sunmuştur. Hariciye Nazırı Ali Paşa ve sadrazam Fuad Paşa projenin incelenmesini bilim kuruluna havale etmişlerdir. Onun projesi *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin 10 Ağustos 1863 tarihli oturumunda tartışılmış, kendisi de bu toplantıya katılmıştır. Mirza Fetali, toplantıda alfabe değişikliğinin zorunluluğundan, bu değişikliğin yazma ve okumayı kolaylaştıracağından bahsetmiştir. Yeni alfabenin din açısından sakıncalı olmadığını anlatan Mirza Fetali, yeni yazıya geçişte bir süre eski yazının da kullanılabileceğini öne sürmüştür. Ahundov projesinde yazının soldan sağa doğru yazılmasını, Arap yazısında sesli harfler için kullanılan harekeler yerine, sesli harfler için yeni işaretler eklemeyi teklif ediyordu. Toplantıda Latin alfabesinin uzun ve kullanışlı olmadığından bahseden Ahundov, Kiril alfabesini esas alarak hazırladığı yeni alfabenin daha kolay öğrenileceğini iddia etmiştir.¹⁰⁹

Ahundov'un yeni alfabe projesi Ali Suavi ve Münif Paşa tarafından da desteklenmiştir. Namık Kemal ise eski Türk Edebiyatı'nın yok olacağından endişelense de karşı çıkamamıştır. Alfabenin değiştirilmesi konusunda tartışılan esas meselelerden biri de alfabenin halk tarafından kabul edilip edilmeyeceği meselesiydi. *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin bu konudaki endişelerine karşılık Ahundov, düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

¹⁰⁷ Mirza Fatali Ahundov, *Eserleri*, c. 3, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü 1962, s. 280.

¹⁰⁸ Mikayıl Refili, *Mirza Fatali Ahundov (Hayatı, Mühiti ve Yaradıcılığı)*, Elm, Bakü 1990, s. 118; Agâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Dil Derneği Yayınları, Ankara 1949, s. 168; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri," *Bellekten*, C. XVII, Nisan 1953, s. 225.

¹⁰⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 265; Yılmaz Karadeniz, "İran'da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzâde'nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)", *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 217.

“Huruf-u Mukata’a İslâm’in eski harfleri olan Huruf-u Elifba’dan tamamıyla farklıdır. Millet hiç şüphesiz Huruf-u Mukata’dan endişeye kapılacaktır. Çünkü Kur’an-ı Şerif’in okunması ve yazması zorlaşacaktır... Fakat benim yeni alfabem asla o şekilde meydana gelmemiştir. Bu yüzden tamamıyla eski harflerden farklı olmayıp benzerlikler vardır”¹¹⁰

Onun bu teşebbüsüne karşı olanlar arasında Mirza Hüseyin Han’da vardı. Daha önce Kafkasya’da İran’ın büyükelçisi olan Mirza Hüseyin Han, bahsedilen dönemde Osmanlı sarayında İran elçisi olarak bulunuyordu. Ahundov tarafından yazılan “Sergüzeşti-vezirixani-Lenkeran” ve “Tebriz vekilleri” eserlerinde Fars halkına hakaret edildiğini düşünen ve bu nedenden dolayı Mirza Fetali’ye karşı kin güden Mirza Hüseyin Han alfabe projesine karşı olumsuz yorumlarda bulunmuştur.¹¹¹

İlk denemesinde başarısız olan Mirza Fetali yenilgiyi kabul etmeyerek ikinci kez Arap harflerine benzeyen yeni bir alfabe projesi hazırlamıştır. Bu kez kademeli olarak ilerlemeye başlayan Mirza Fetali, ilk önce yeni alfabe için fetva almaya çalışmıştır. Bunun için Kafkasya şeyhülislâmı Ahund Molla Ahmet Hüseyinzade’den alfabenin değiştirilebileceğine dair bir fetva almıştır. Alfabenin Türkçe, Arapça ve Farsça için kullanılmasını isteyen düşünür, halkın tepkisini azaltmak amacıyla alfabe için “*Elifba-ı İslami ve Zebanha-yı İslami*” tabirlerini kullanmıştır. Mirza Fetali’nin yeni alfabe projesi Ulum-u Meşverethane Meclisinde tartışılmıştır. Ahundov kendisi bu toplantıya katılmamıştır. Toplantıda alfabedeki harflerin şekilleri kusurlu bulunmuş ve Türkçe için uygun olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu projesi de kabul edilmeyen Ahundov İstanbul’da istediği sonucu alamamış ve Tiflis’e geri dönmüştür.¹¹²

Yeni alfabe hem okumayı, hem yazmayı, hem de baskıyı kolaylaştıracaktı. Böyle olduğu halde okuryazar kitlenin artması öngörülen bir olaydı. Devlet adamlarının bu reforma engel olmalarının sebeplerinden biri de eğitimsiz halkı yönetmenin daha kolay olmasıydı. Bunun farkında olan Mirza Fetali şöyle yazmıştır:

¹¹⁰ Karadeniz, “Ahundzâde’nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri”, s. 218.

¹¹¹ Leyla Kamran Memmedova, “M. F. Ahundzade’nin Elifba Layihesi”, *Dilcilik Enstitüsünün Eserleri*, No 2, Elm ve Tehsil, bakü 2012, s. 96.

¹¹² Karadeniz, “Ahundzâde’nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri”, s. 218.

“Bizim isteklerimiz Osmanlı nazırlarının aleyhinedir. Biz toplumun menfaatini düşündüğümüz halde, onlar şahsi menfaatlerini düşünüyorlar. Ben artık Osmanlı Devletinden umudumu kestim, onları artık mezemmet bile etmiyorum. Konuyu çok iyi anladıkları halde, yeni alfabeye geçildikten sonra halk arasında okuryazarlığın artması ve eğitimin yaygınlaşması onların despot hükûmetinin ve dinlerinin temellerini sarsacağına farkındadırlar. Malum olduğu üzere bilim ve kültürün yaygınlaştığı toplumlarda despotizm, fanatizm ve supermatsion¹¹³ fazla uzun süre yaşayamaz.”¹¹⁴

Tiflis’e geri dönen Ahundov çalışmalarına devam etmiş ve projesinde bazı değişiklikler yaparak Tahran’a göndermiştir. Mirza Fetali, İran din adamlarının tepkisini çekmemek için yazının sağdan sola doğru yazılmasını teklif etmiş ve mektuplarında alfabe reformunun öneminden bahsetmiştir. Ancak Ahundov’un projesi tartışmalara neden olmuş ve kabul edilmemiştir. Vazgeçmeyen mütefekkir 1867 yılında İran şahı Nasreddin’e mektup yazarak o güne kadar yapmış olduğu çalışmalardan, ona engel olan devlet adamlarından, alfabe reformunun öneminden bahsederek yardım etmesini rica etmiştir. Nasreddin Şahtan mektubuna cevap alamayan Ahundov, bu kez projesini 1868 yılının Eylül ayında İran Eğitim Bakanlığına göndermiştir. Projesiyle beraber göndermiş olduğu mektupta alfabe reformunun olumlu sonuçlarını çok kısa sürede göreceklarını belirtmiştir. Her harfin tek bir işaretle gösterildiği alfabe 32’si sessiz, 9’u sesli olmakla toplam 41 harften oluşmaktaydı. Ahundov bu mektubuna İran Eğitim Bakanlığında herhangi bir cevap almamış olsa da, 1870 yılının Ocak ayında Eğitim Bakanlığına ikinci bir mektup yazmıştır. O, bu mektubunda da Osmanlı Devleti’ne yapmış olduğu ziyaretten, çalışmalarından ve yeni alfabenin hem yazma, hem okuma, hem de baskıyı kolaylaştıracağından bahsetmiştir. Bu kez Ahundov’un mektubuna cevap yazan İran Eğitim Bakanlığı alfabe değiştirmeye ihtiyaç duymadıklarını, dünyanın en güzel hatları olan nestâlik, şikeste ve nesihe sahip olduklarını, projesi için tekrar Osmanlı Devleti’ne müracaat etmesini tavsiye etmiştir.¹¹⁵

¹¹³ Supermatsion - Ölülerin Ruhuna Hayranlık

¹¹⁴ M. F. Ahundov, *Eserleri*, c. 3, s. 322.

¹¹⁵ Leyla Kamran Memmedova, “M. F. Ahundzade’nin Elifba Layihesi”, s. 97-98.

Ahundov, İstanbul'da olduğu zaman Mirza Hüseyin Han'ın elçiliği sırasında İstanbul'da bulunan Mirza Melkum Han'la¹¹⁶ tanışmıştır. İran'da alfabe reformunun yapılması konusunda çalışmaları olan Mirza Melkum Han'la Ahundov'un arkadaşlığı zamanla ilerlemiştir. Daha sonra onlar Arap alfabesinin değiştirilmesi için beraber çalışmalar yapmışlardır. Mirza Fetali, 1868 yılında Mirza Melkum Han'a yazmış olduğu mektupları kendi hazırlamış olduğu alfabeyle kaleme almıştır.¹¹⁷ Mirza Fetali'nin yöntemini eleştiren Mirza Melkum Han, dinin üzerine fazla gitmeden Avrupa tarzı reformlar yapması gerektiğine önermiştir. Aksi halde Müslümanların tepkisini çekeceğini söylemiştir.¹¹⁸ 1871 yılında Mirza Melkum Han'a yazmış olduğu mektubunda düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *“Ben ve benim yaverim olan siz, öldükten sonra gelecek nesiller binlerce defa bizim halimize üzülecek ve bizim düşüncelerimizi gerçekleştirerek bizim mezarlarımızın üzerinde heykellerimizi dikecekler”*¹¹⁹.

Alfabe reform girişimleri başarısızlıkla sonuçlansa da, engellerle karşılaşmış olsa da Ahundov'un ömrünün sonuna kadar bu konuda çalışmaktan vazgeçmediği görülmektedir. O, 1873 yılında Tiflis'teki Osmanlı konsolosunun yardımcısı Ömer Sadri Bey vasıtasıyla alfabe projesini yazdığı mektupla beraber İstanbul'da çıkarılan *“Hakayık”* gazetesinin editörüne göndermiştir.¹²⁰ Hatta ölümünden kısa süre öncede Mirza Fetali'nin alfabe projeleri hazırladığı arkadaşı Ali Han Eminüddeve ile olan yazışmalarından da belli olmaktadır. Eminüddeve mektupların birine şu şekilde cevap vermiştir: *“Sizin alfabe çalışmanız ilerlemiştir. Fakat bazı harfler okuyucunun aşına olmamasından dolayı gözleri yormaktadır...”*¹²¹

Ahundov'un faaliyetleri sadece alfabe projeleriyle sınırlı kalmamıştır. Mirza Fetali aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması, bu dilde kitapların basılması, gazete ve dergilerin çıkarılması uğrunda da mücadeleler vermiştir. Konuyla

---

¹¹⁶ Mirza Melkum Han - Ermeni asıllı İranlı reformcu, diplomat ve gazeteci. İran'da Arap harflerinin değişmesi için harekete geçenlerin başında gelmiştir. Eğitimini Fransa'daki bir papaz okulunda almıştır., Mirza Hüseyin Han'ın elçiliği zamanı 1862–1872 yılları arasında İstanbul'da bulunan Melkum Han elçiliğin müşavirliğini yapmıştır.

¹¹⁷ Karadeniz, “Ahundzâde'nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri”, s. 219.

¹¹⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 155.

¹¹⁹ Mirza Fatahi Ahundov, *Eserleri*, c. 3, s. 281.

¹²⁰ Mikayıl Refili, *M. F. Ahundov*, Şark-Garp, Bakü 1957, s. 334.

¹²¹ Karadeniz, “Ahundzâde'nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri”, s. 224.

ilgili Hasan Bey Zardabi'ye yazmış olduğu mektupta düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

*“Sen her gazetende Müslümanlara ilmin faziletini ve faydasını bildirip, bize ilim öğrenmeyi tavsiye ediyorsun. Çok güzel biz sizin öğütlerinizi dinleyip ilim öğrenmeye hazırız. Ancak bize söyle bakalım nerede, kimden ve hangi dilde öğrenelim.”*¹²²

Ahundov, burada okulların ve öğretmenlerinin yeterli sayıda olmamasına ve eğitimin Rusça olmasına vurgu yapmıştır. Onun bu mücadelesi sadece sözde kalmamış, yaptığı çalışmalarla da bunu kanıtlamıştır. 1836-1840 yıllarında Tiflis kaza okulunda Azerbaycan Türkçesi öğretmeni olarak çalışmıştır. 1840 yılının Mayıs ayında kendi dilekçesiyle işten ayrılmış ve onun tavsiyesiyle bu göreve Mirza Şefi Vazeh tayin edilmiştir. 1841 yılının Eylül ayında ise Ahundov bir süreliğine Tiflis ruhani okulunda Azerbaycan Türkçesi dersi vermiştir.

Ahundov'un faaliyetinin önemli bir kısmını da tercümanlık faaliyeti oluşturmaktadır. 1840 yılından ömrünün sonuna kadar çeşitli devlet dairelerinde tercümanlık görevi yapmıştır.¹²³ Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde yeni ders kitaplarının hazırlanmasının zorunlu olduğunu söyleyen Mirza Fetali, yeni ders kitaplarının hazırlanması için yapılan çalışmalara da katkıda bulunmuştur. Okul sistemini çok yakından takip eden Ahundov, okullardaki fiziki ceza kurallarını eleştirerek, eğitim ve disiplin usullerinin yeniden hazırlanmasını teklif etmiştir. Ayrıca okullarda öğretilen harf hece usulünü de reddederek daha sade bir yöntem olan ses usulüne geçilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁴

Yukarıda da bahsedildiği üzere dönemim düşünürleri tarafından yapılan bu çalışmalar halkın aydınlanması, eğitilmiş kesimin sayısının artırılması gibi amaçları hedeflemiştir. Bu çalışmaların sonuçsuz kalmadığı ve 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyetinin temel taşları olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Milli kimliği yok etmeyi hedefleyen bir

---

¹²² Talıbov, *Pedagogika*, s. 32.

¹²³ Yaşar Garayev, *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, c. 4, Elm, Bakü 2011, s. 434.

¹²⁴ Hüseyin Ahmedov, *Pedagoji Fikir Tarihi*, s. 111.

rejime karşı mücadele eden aydınlar Azerbaycan Türkçesinin korunması gerektiğini ve bu dilde eğitimin önemini her zaman eserlerinde yazılarında ön plana çıkarmışlardır.

BÖLÜM 3: USUL-Ü CEDİD OKULLARI

3.1. Usul-ü Cedit Okullarının Azerbaycan Eğitimi Açısından Önemi

Kuzey Azerbaycan'da devlet okullarının açılmasıyla ilgili 2 Ağustos 1829 tarihli nizamnameyle Kuzey Azerbaycan'da devlet okulları açılmaya başlamıştı. Çarlık Rusyası, işgalin sonuçlarını kalıcı ve sürekli hale getirmek için halkı istediği gibi eğitmenin önemli olduğunu biliyordu. Devlet dairelerinde yükselmek için Rusçanın zorunlu olması Rusçaya olan talebin de artmasına sebep olmuştu. Bu durumda devlet okullarında eğitim alan öğrencilerin sayısı her geçen sene artmaktaydı. Artık devlet okulları halkın gittikçe artan ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Bu da Kuzey Azerbaycan'da Türk aydınlar tarafından Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması için bir zemin oluşturuyordu.

1849 yılından itibaren Türk mütefekkirler tarafından açılmaya başlayan Müslüman okulları Azerbaycan eğitim tarihinde çok özel bir yere sahiptir. Eğitimlerini ilk açılan Rus devlet okullarında almış olmalarına rağmen yetişen genç nesil Çarlık rejiminin yerli halkı din, dil ve kültüründen uzaklaştırarak Ruslaştırmaya çalıştığını, bölgenin etnik yapısını değiştirmeyi hedeflediğini açıkça görmekteydi. İran, Rusya ve Osmanlı'dan dergi ve gazeteler getirterek gizli gizli okuyan gençler halkın aydınlanmasını kendilerine borç biliyorlardı. Bu aydınlanmanın yolu da eğitimden geçmekteydi. XIX. yüzyılın ilk yarısından başlayarak ortaya çıkan bu aydın sınıfı Kuzey Azerbaycan'ın yenileşme harekâtına da öncülük etmiştir.¹²⁵ Bu rejim içinde varlıklarını koruyabilmenin tek yolunun "Milli Değerlere" sahip çıkmak olduğunun farkındalardı. Bu da eğitilmiş genç neslin yetişmesiyle mümkün olabilirdi.

XIX. yüzyılda ülkenin ekonomik ve kültürel hayatında yaşanan gelişmeler, Azerbaycan Türkçesinde basın organlarının faaliyete başlaması, eğitime verilen önemin artması Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılmasını zorunlu kılıyordu. Bahsedilen dönemde milli harekât kültürel akım niteliğindedi. Türk aydınlar eserlerini Azerbaycan Türkçesinde kaleme alıyor, Azerbaycan Türkçesinde çağdaş edebiyatın temelleri atılıyor,

---

¹²⁵ Elnur Soltan, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağa Armağan*, Avrasya Strateji Araştırmalar Merkezi Yayınları, c. III, Ankara 2003, s. 159.

basında Azerbaycan Türkçesinde eğitimin zorunlu ve gerekliliğiyle ilgili makaleler kaleme alıyorlardı.¹²⁶

Bu yenileşme harekâtının en iyi örneklerinden biri de Türk fikir adamları tarafından açılan Usul-ü Cedid¹²⁷ (Yeni Usül) okulları olmuştur. Bu okulların medreselerden temel farkı sadece din derslerinin değil, modern derslerin de olması, öğrencilerin dizüstünde değil sıralarda oturarak eğitim almaları, fiziki ceza uygulanmaması ve derslerin Azerbaycan Türkçesinde yapılmasıydı. Dönemin şartları gereği bu okullarda Rusça dersleri zorunluydu. Rus yönetimi bu okulların açılmasına açıkça engel olmasa da, fakat maddî yardım da sağlamıyordu.¹²⁸ Sadece Rusça öğretmenin maaşı devlet tarafından karşılanıyordu. Derslerin Usul-ü Cedidle yapılıyor olması da okuma yazmanın kolaylaştırılmasını ve okuma oranının artırılmasını sağlıyordu. Bu okullarda okuma heceleme yöntemine ile değil, ses-harf usulü ile gerçekleştiriliyordu. Ezberci eğitimi reddeden bu yöntem öğrencilerin derse katılmalarını, soru sormalarını sağlıyordu. Usul-ü Cedid okullarında eğitim veren Türk aydınlar kendi okulları için ders kitapları hazırlıyor, başka dillerde olan eserleri Azerbaycan Türkçesine çeviriyorlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Usul-ü Cedid okullarının sayısının arttığı görülmektedir. Bu okullarda eğitim alan, yetişen gençlerin XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan milli harekâtına öncülük ettiğini görmekteyiz.

3.2. Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Müslüman Okulu Projesi

Müslüman okullarının açılmasıyla ilgili ilk proje Azerbaycan eğitim hareketinin önderlerinden olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov'a¹²⁹ aittir. Hayatının bir dönemini Tiflis'te

---

¹²⁶ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", *Avrasya Dosyası - Azerbaycan Özel*, Cilt 7, Sayı 1, 2001, s. 142.

¹²⁷ İsmail Gaspıralı tarafından başlatılan bu eğitim harekâtı Rusya Müslümanları arasında süratle yayılmıştır. Gaspıralı, yaptığı araştırmalar sonucunda Arap eğitim sisteminin yanlış olduğu ve acilen eğitimde reform yapılması gerektiği kanaatine varmıştır. Rusya Müslümanları ilk eğitimlerini medreselerde veya camilerin yanında bulunan mekteplerde alıyor, sadece okuma yazma öğretiliyor ve Kur'an'dan bazı sûreler ezberletiliyordu. Gaspıralı, Paris'te sosyalist ve liberalistlerden, İstanbul'da Genç Türkler'den etkilenmiş ve "Usûl-i kadim" yöntemine karşı çıkararak eğitimde "Usûl-ü cedid" yöntemi uygulamaya başlamıştır. İlk "Usûl-ü cedid" okulu 1884 yılında açılmıştır. Bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 211.

¹²⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 7, s. 212.

¹²⁹ Abbaskulu Ağa Bakıhanov XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihinin en önemi düşünürlerinden biridir. Tarihçi, şair, yazar, devlet adamı olan Bakıhanov, Bakü hanlarından II. Mirza Muhammed'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesinin konumu sebebiyle döneminin en iyi hocalarından eğitim almıştır. İyi derecede Arapça, Farsça, Rusça, Osmanlı Türkçesi ve orta düzeyde Fransızca bilmesi sebebiyle savaşlarda mütercim olarak çalışmıştır. Hatta II. Rus-İran savaşı sonrasında 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasının baş

geçirmiş olan düşünür hem Doğu, hem de Batı kültürünü çok iyi bildiğinden politik ve kültürel hayatta önemli bir konuma sahip olmuştur. Bakıhanov, halkını eğitmek ve gelişmiş dünya ülkeleri içerisinde iyi bir konuma getirmek için her zaman elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmıştır.¹³⁰ Onun kaleme almış olduğu eserlerde de her zaman eğitim ve eğitimcilik ön planda olmuştur. “*Ahlakın Saflığı*”, “*Nasihatname*”, “*Gülüstani-İrem*”, “*Kanuni-Küdsi*”, “*Nurlar Menbeği*” gibi eserleri bu konudaki en iyi örneklerdendir.¹³¹ Bakıhanov, eserlerini “*Kutsi*”¹³² mahlasıyla kaleme almıştır. Eğitimcilik alanında yapmış olduğu önemli çalışmalarından biri de modern eğitim veren Müslüman okulunun açılmasıyla ilgili 20 Şubat 1832 yılında Kafkasya’nın baş hâkimi General Rozen’e sunmuş olduğu projedir. Rozen’e sunmuş olduğu raporunda gerekçesini şöyle ifade etmiştir:

“Maarife doğru atılan ilk adım mektep tesis etmektir. Ben vatandaşlarımın faydası için bütün gücümü bu işe sarf ediyorum ve şahsî denetimim altında olmak üzere mektep açmak hakkında teklifte bulunmaya cesaret ediyorum”.¹³³

Bu proje Bakıhanov’un eğitim sistemi ve halk eğitimiyle ilgili düşüncelerinin öğrenilmesi açısından oldukça değerli bir kaynaktır. Yazar projenin giriş kısmında Çarlık Rusyası’nın halkı güç kullanarak uzun süre itaat altında tutamayacağını, ilk uygun zamanda halkın ayaklanacağını belirtmiştir. Çar hükûmeti Kafkasya’yı gerçekten Rusya’nın bir parçası haline getirmek istiyorsa, bunu halk arasında eğitimi yayarak, eğitilmiş insan sayısını artırarak ve onlar vasıtasıyla Rusya’nın iyi niyetlerini halka ulaştırarak yapabirdi. Eğitime giden ilk yolun okul açmaktan geçtiğini yazan Bakıhanov eğitimin yerli halkla Rus halkını daha da yaklaştıracığını ve bu durumun her iki taraf için de faydalı olacağını

---

mütercimi olmuştur. Albay rütbesine kadar yükselen düşünür daha sonra sağlık sorunları nedeniyle görevden ayrılmış ve seyahata çıkmıştır. 1846 yılının Ekim’inde İstanbul’a olan seyahatinde Sultan Abdülmecid tarafından ikinci dereceli Mecidiye nişanıyla ödüllendirilmiştir. Soyadının kaynaklarda farklı şekillerde gösterilmesiyle ilgili bkz. Mehmet Fuad Köprülü, *Abbas Kulu Ağa*, Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, Burhaneddin Basimevi, sayı 1, İstanbul 1935, s. 21.

¹³⁰ Elmin Aliyev, “Son Dönem Azerbaycan Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve Nesâyih İsimli Eseri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 20, 2008, s. 83.

¹³¹ Yusuf Talıbov, *Pedagogika*, Adiloğlu, Bakü 2006, s.31.

¹³² Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, s. 2.

¹³³ Vilayet Muhtaroglu, “Abbaskulu Ağa Bakıhanov”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, c. 3, Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 200; Galina Yemelianova, *Radical Islam In The Former Soviet Union*, Taylor & Francis e-library, UK 2009, s. 151; Proje günümüzde Moskova Devlet Tarih Müzesinde muhafaza edilmektedir. İlk defa Enver Ahmedov tarafından 1957’de yayınlanmıştır. Elmin Aliyev, *Abbaskulu Bakühanlı ve Ahlak Düşüncesi*, s. 33.

fikrini ileri sürmüştür. Projede okulun stratejik bir konuma sahip olan Bakü’de açılması uygun bulunmuştur.¹³⁴

Bakıhanov girişin hemen ardından bu okulda verilecek dersler, öğretilecek diller, okul binası, okula kabul edilme yaş sınırı, alınacak öğrencilerin sayısı, uniformaları, barınma yerleri, okulun yıllık harcamaları, personelin aylık maaşı, öğrencilerin eğitimlerine Tiflis’te veya Rusya’da devam edebilmeleri gibi meselelerle ilgili on bir maddeden ibaret bir proje hazırlamıştır. Kaza okullarından farklı olarak Bakıhanov’un projesinde Müslüman okullarının üç sınıflı olarak açılması planlanmıştır. Biri Rus, ikisi Müslüman olmak üzere üç öğretmenin eğitim vereceği bu okulda Rusça, Farsça, tarih, coğrafya, hesap gibi dersler okutulacaktı. Müslüman öğretmenlerin, birinci sınıfta alfabeyi, duaları, Farsça ve Azerbaycan Türkçesinde olan hikayeleri, ikinci ve üçüncü sınıfta ise yazmayı, Farsçanın gramerini öğretmeleri ve bu dili geliştirmeleri için çeşitli denemeler yazdırmaları planlanmıştır. Rusça öğretmeni ise birinci sınıfta kiril alfabesini, konuşmayı, yazmayı, ikinci sınıfta hesap ve grameri, üçüncü sınıfta ise coğrafya ve tarih derslerini öğretecekti.¹³⁵ Projeyi hazırlarken Farsça öğretiminin önemine dikkat çeken Bakıhanov yüzyıllardır yazılı edebiyatın dilinin Farsça olduğunu ve bu zengin edebiyatdan yararlanabilmek adına Farsçanın önemli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Rusça öğrenmesinde Azerbaycan Türklerini, bilim ve teknolojiyle buluşturacağı için oldukça faydalı olacağını ileri sürmüştür.

Projenin üçüncü maddesine göre bu okulu bitirdikten sonra öğrenciler hayatlarına üç şekilde devam edebileceklerdi: Birinci grup devlet hizmetinde veya kendi çiftliklerinde çalışabilir, ikinci grup eğitimlerine Tiflis yüksek okulunda veya Rusya’da devam edebilir, üçüncü grup ise Bakıhanov’un yanında kalarak Arapçayı ve başka ilimleri öğrenebilirdi. Kendi zengin kütüphanesini de öğrencilerin kullanımına açacağını bildirmiştir.¹³⁶

Projenin dördüncü maddesinde hem okulu idare edecek, hem de maliye işlerini yürütecek bir Rus memur tayin edilmesini, öğretmenlerin ve muhasebecinin kendisi tarafından seçilmesini Rus yönetiminden talep ediyordu. Projenin yedinci maddesinde ise okul için 5 kişi temizlikçi, 2 Rus güvenlikçi ve öğrencilere hizmet etmek için aşçı, yemek dağıtan

¹³⁴ Feyzulla Kasımozade, *XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Maarif, Bakü 1974, s. 113.

¹³⁵ Velixanlı, *Abbaskulu Ağa Bakıhanov: Büyük Âlim, Maarifçi, Mütefekkir*, s. 6.

¹³⁶ Elmin Aliyev, *Abbaskulu Bakıhanlı ve Âhlak Düşüncesi*, s. 34.

ve çamaşırhaneci olmak üzere üç Müslüman hizmetli ayrılması gerektiğini söylüyordu. Okula alınacak öğrencilerin yaş aralığı 8-12 yaş olarak belirlenmişti. İstisna hallerde 15 yaşında olan öğrenciler de kabul edilebilirdi. Toplamda 42 öğrencini alınacağı okulda her sınıfta 18 öğrenci olması uygun bulunmuştu. Sekizinci maddede ise okul için bina inşa etmenin, kitap, harita gibi malzemeleri tedarik etmenin oldukça gerekli olduğunu vurgulamıştır. Azerbaycan Türkçesi ve Farsçanın öğretilmesi için gerekli olan kitapları, Rus-Azerbaycan sözlüğünü hazırlayıp, Tiflis'te bastırma görevini ise kendisinin üstlendiğini belirtmiştir.¹³⁷

Barınma konusuyla ilgili olan maddeye göre ise öğrencilerin belli bir kısmı okulda onlar için ayrılmış olan odalarda kalacak, diğer 24 öğrenciyse kendi akrabalarında kalarak daha önceden belirlenmiş ders saatlerinde okula geleceklerdi. Öğretmenlerin ve diğer bütün personelin yıllık gelirlerini hesaplayan Bakıhanov, okulun yıllık mali fonunu 3.000 manat olarak planlamıştı. Ayrıca kitap, harita, sınıflar ve yurt için alınması gereken eşyalar için de tek seferlik 30.000 manatlık bir harcama yapılması gerektiğini de projesinde sunmuştu. Bakıhanov gerekli paranın bir miktarının öğrencilerin akrabaları ve maddi durumu iyi olan insanlardan para yardımı toplayarak, diğer kısmının ise devlet hazinesinden ödenebileceğini belirtiyordu.¹³⁸

Bakıhanov, okulun açılmasıyla ilgili haberin baş hâkim tarafından basında ilan edilmesini, vilayetin önde gelen isimlerine mektupla bildirilmesini gerekli buluyordu. Bakıhanov onuncu maddede *“Ben kendim gerekli yerlere giderek amacımı insanlara açıklarım”* şeklinde bu görevi de üstlenmiştir. Bakıhanov on birinci maddede:

*“Benim görevim vaktimin büyük bir kısmını bu okul için harcamak, yazdığım eserlerle dillerin öğrenilmesini kolaylaştırmak, yukarıdaki maddelerde gösterilen kuralların dürüstçe uygulanmasını kontrol etmektir. Okulla ilgili doğrudan baş hâkime bağlı olup, yapılacak işleri rapor etmeye borçluyum”*¹³⁹ diye vurgulamaktadır.

¹³⁷ Энвер Ахмедов, Аббас-Кули-ага Бакиханов: Сочинения, Записки, Письма, Элм, Баку 1983, s. 252.

¹³⁸ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 139-140.

¹³⁹ Hüseyin Ahmedov, *XIX Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 56.

Bakıhanov, Batı'nın Doğu'ya nazaran ileri gitmesinin temel sebebinin halk eğitimi olduğunu düşünüyordu. Hurafelerin Asyalıların düşüncelerinde derin kök saldığını ve onların Avrupalıların başarılarının şans veya tesadüf olduğunu düşündüklerini söylüyordu.¹⁴⁰

Bu düşünce yapısına itiraz eden, “*hemşerilerinin halini hüznle seyreden*” Abbaskulu Ağa aydınlık bir gelecek için atılması gereken ilk adımın okul açmak olduğunu her fırsatta dile getirmiştir.¹⁴¹ Dönemin önemli düşünürlerinden olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov vatanına, halkına hizmet etmek, halk eğitimini geliştirmek amacıyla bütün gücünü ve yeteneğini bu işe harcamak ve bu okulu açabilmek için büyük çabalar göstermiştir. Ancak onun bu teşebbüsüne hak ettiği değer verilmemiş ve proje sadece General Baron Rozen'in kişisel arşivinin bir parçası olmuştur. Bakıhanov'un projesi ve fikirleri o dönemde desteklenmese de yaklaşık 15 yıl sonra Çar görevlileri bu okulların açılmasının gerekli olduğu kanaatine varmışlardır. Müslüman kültürünü, eğitim sistemini Rus etkisi altına alabilmek için Güney Kafkasya'nın bazı şehirlerinde “*Müslüman Okulları*” açmak gerektiği konusunda Kafkasya'nın ilk canişini olan Knyaz Mikhail Semyonovic Vorontsov öncü oldu.¹⁴²

3.3. Seyyid Azim Şirvani'nin Eğitimcilik Faaliyetleri. “Şamahı Meclis Mektebi”

Eğitimin yaygınlaştırılması ve Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması konusunda çaba sarfeden dönemin önemli mütefekkirlerden biri de Seyyid Azim Şirvani olmuştur.¹⁴³ Bakıhanov, Vazeh, Ahundov gibi aydınların yolundan giden Şirvani

¹⁴⁰ Parvana Bayram, “Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Hayatı, Eserleri ve “Kitab-i Askeriye” Hikâyesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, Sayı 27, Samsun 2013, s. 147.

¹⁴¹ Naile Velixanlı, *Abbaskulu Ağa Bakıhanov: Büyük Âlim, Maarifçi, Mütefekkir*, Halk Gazetesi, 20 Haziran 2014, s. 6.

¹⁴² Эйдер Агаев, “Аббас-кулу Ага Бакиханов (Гудси)”, *Антология Педагогической мысли Азербайджанской ССР*, Педагогика, Москва 1989, s. 200.

¹⁴³ Anadilde eğitim veren okul açanlardan biri de Mirza İsmail Gasir olmuştur. Gasir'in hayatı ve faaliyetleriyle ilgili geniş bilgiler elde etmek mümkün olmasa da, onun 1848 yılında Talış bölgesinde yeni usulle eğitim veren okul açtığı ve burada Azerbaycan Türkçesinde ders verdiği bilinmektedir. Onun bu okulu açmasında Talış bölgesinin ileri gelenlerinden Mir İbrahimbet Talışinski'nin ve Sadık Bey Mehmandarov'un büyük destekleri olmuştur. İlk yıllarda kendi yaşadığı evde eğitim veren Gasir daha sonra öğrencilerin sayısı artınca Mehmandarov'un evinde eğitim vermeye başlamıştır. Yaklaşık göre 50 öğrencinin eğitim aldığı bu okulda eğitim alanlar arasından Mirza Sadık Beyin oğlu Samet Bey Mehmandarov'un da olduğu bilinmektedir. Gasir, öğrenciler için özel olarak alfabe hazırlamıştı. 1894 yılına gelindiğinde o bu çalışmalarını “*Kanuni-Mirza İsmail Gasir*” adlı ders kitabı haline getirmiştir. Kitabında, Arap alfabesinin zorluklarını islah etmeye çalışan Gasir, ayrıca 1860 yılında diğer öğretmenlerle beraber “*Talış Dilinin Grammatikası*” adlı gramer kitabı da hazırlamıştır. Bu kitap uzun yıllar Talış bölgesindeki okullarda en çok okutulan ders kitapları arasında yer almıştır.

kendinden sonra gelecekler için de zengin bir miras bırakmıştır. 1835 yılında Şamahı'da dünyaya gelen Seyyid Azim ilk eğitimini dedesi Molla Hüseyin'den almıştır. 1856 yılında dini bilgisini geliştirmek için Irak'ı ziyaret etmiştir. Daha sonra eğitimini devam ettirmek için Necef, Kerbelâ, Bağdat, Şam ve İstanbul'da bulunmuştur. Seyahatleri sırasında bulunduğu toplumlara yakından inceleme fırsatı bulan Şirvani döndükten sonra ülkesinin sosyal ve kültürel açıdan gelişmesi için çalışmalara başlamıştır.¹⁴⁴ Şirvani eserlerinde o dönemde Azerbaycan'da mollahane ve medreselerde verilen eğitim sisteminin faydasız olduğunda bahsetmiştir. Öğretmenlik gibi şerefli bir göreve eğitimsiz mollaların getirilmesinin cinayet olduğunu düşünüyordu. Çocukların durumuna acıyan Seyyid Azim bu şikâyetini mısralarında şu şekilde dile getirmiştir:¹⁴⁵

Her vilayette var beş-on mektep,
Eridik kesp onda etmiş adap.
Mektebin ferzi altı köhne hasır,
Nece etli-müflis onda esir.

Yukarıdaki mısralardan da anlaşılacağı üzere Azim, her bölgede beş-on okul olduğunu ve bu okullardaki eğitimin de ne kadar yetersiz olduğunu üzülenek belirtmektedir. Azim pedagoji faaliyetine 1860'ların sonunda Şamahı'da başlamıştır. Mingreliya okulunda öğretmenlik yapan Zaharov 1887 yılında yazmış olduğu makalesinde okulla ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır:

“Molla Hacı Seyyid Azim'in 18 yıldır okulu bulunmaktadır. Derbend'de eğitim almış, Farsça ve Arapçayı, Dağistan dağlılarının birkaç lehçesini biliyor. O, birinci dereceli şair olarakta meşhurdur. Onun eserlerinden biri “İlham dakikaları” adı altında Tebriz'de yayımlanmıştır. Aynı zamanda onun tarafından “Şirvan Hanlığının Tarihi” eseri de yazılmış, ancak yayınlanmamıştır. Öğrencilerin sayısı 36'dır”¹⁴⁶

¹⁴⁴ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 50-51; Sadık Hüseyinov, *Seyid Azim Şirvani*, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1987, s. 8.

¹⁴⁵Seyid Azim Şirvani, *Seçilmiş Şiirleri*, Azərneşr, Bakü 1937, s. 301.

¹⁴⁶ Garayev, *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, c. 4, s. 545; Zaman Asgerli, *Seyid Azim Şirvani*, Elm, Bakü 2005, s. 9.

Makalede okulun on sekiz yıldır faaliyet gösterdiği bilgisine dayanarak okulun 1869 yılında açıldığını söylemek mümkündür.¹⁴⁷ Şirvani'nin pedagoji faaliyeti sadece bu okulla sınırlı kalmamış, Şamahı'da açılmış daha iki okulda da öğretmenlik yapmıştır. Bu okullardan biri Şamahı üç sınıflı devlet okulu, diğeri ise Şamahı'da Seid Ünsizade tarafından açılmış “*Şamahı Meclis Mekebi*” olmuştur. 14 Eylül 1877 yılında Kafkasya Tedris Dairesinin müdürü tarafından onaylanan resmi yazıyla Şirvani, devlet okuluna din dersi ve Türkçe öğretmeni tayin edilmiştir. Seid Ünsizade tarafından açılmış okulda faaliyetine ise 1874 yılında başladığı düşünülmektedir. Birkaç ana kaynakla okulun 1874 yılında açıldığını söylemek mümkündür. Öğleki, bu okulda eğitim almış Azerbaycan'ın önemli yazarlarından ve pedagoglarından biri olan Sultan Mecid Genizade hatırlarında “*Şamahı Meclis Mektebi*”nin 1874 yılında açıldığını yazmaktadır.¹⁴⁸ Başka bir kaynakta ise okulun, Şamahı Ruhani Meclisinin üyesi olan Hacı Seid Ünsizade tarafından 1874 yılında Bakü General-Gubernatoru Staroselski'nin sözlü izni ile açıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁹ Bahsedilen okulun 1874 yılında açıldığını yazan bir başka makale de Husesov'a aittir. Husesov'un yazdığı makalede okulun önceden Şamahı kaza okulunun nezdinde faaliyet gösterdiği, daha sonradan şehrin Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgesine taşındığı bilgisi verilmektedir. Okulda Azerbaycan Türkçesi ve Rusça öğretilmekteydi. Azerbaycan Türkçesi Celal Efendi, Rusça ve hesap dersleri ise ücretsiz olarak ermeni özel okulunun müfettişi Manvil tarafından verilmiştir. Her hangi bir maddi destek almayan okul ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına Bakü ruhani meclisine müracaat ederek onların himayesini istemiş ve okulun “*Meclis Mektebi*” olarak adlandırılmasını teklif etmişlerdir. Bu teklifi kabul eden Bakü ruhani meclisi toplanılan yardımlarla okulun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Artık Meclis mektebi adlanan bu okulda 60 öğrencinin eğitim aldığı da Husesov tarafından verilen bilgiler arasında yer almaktadır.¹⁵⁰ Seyyid Azim'in 12 Temmuz 1879 yılında Kafkasya Tedris Dairesinin başkanına yazmış olduğu mektuba esasen onun bu okulda Arapça, Farsça ve din dersleri verdiğini söylemek mümkündür.¹⁵¹

---

¹⁴⁷Kamil Mir Bağirov, *Seyid Azim Şirvani*, Azerbaycan Uşaq ve Gençler Edebiyatı Yayınevi, Bakü 1959, s. 35.

¹⁴⁸Sultan Mecid Genizade, “Sabir hakkında küçük bir hatıra”, Edebiyat Gazetesi, No 18, 16 Temmuz, 1936.

¹⁴⁹Nazim Nesreddinov, “Meclis mektebini kim yaratmıştır?”, Azerbaycan Müellimi Gazetesi, 23 Şubat 1979.

¹⁵⁰Hüseyn Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 474.

¹⁵¹Azerbaycan Mektebi Dergisi No 4, 1969.

“*Meclis Mektebi*” adıyla faaliyet gösteren okulda Seid Ünsizade, onun kardeşi Celal Ünsizade ve Seyyid Azim Şirvani öğretmenlik yapmıştır. Bu okulda 1,5 yıl daha öğretmenlik yapmaya devam eden Seid ve Celal Ünsizade kardeşler devlet görevi ile Tiflis’e taşındıktan sonra okulun yönetimini ve bütün sorumluluğunu Seyyid Azim üstlenmişti. Ancak Seid Ünsizade hem devlet görevi yaptığı, hem de “*Ziya*” gazetesini çıkardığı dönemde hiçbir zaman pedagoji faaliyetini tam olarak bırakmamıştır. Okulların açılması, yeni usulle ders kitaplarının hazırlanması, Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmesi yolunda her zaman çalışmaya devam etmiştir. Bütün maddi zorluklara rağmen ömrünün sonuna kadar Seyyid Azim Şirvani bu okulda çalışmış ve ömrünü halkının aydınlanmasına, eğitimine harcamıştır. Daha sonralar bu okul Azerbaycan tarihine “*Şirvani’nin Ana Dili Okulu*” olarak dâhil edilmiştir.¹⁵²

“*Meclis Mektebi*” kendi eğitim planı ve programıyla yeni tip bir okuldu. Okul 50 manata kiralanmış iki odadan ibaret bir binadan oluşmaktaydı. Öğrenciler dizleri üzerinde değil, sıralarda oturarak eğitim alıyorlardı. Her odada yazı tahtası bulunuyordu. Her dersin bitiminden sonra 10-15 dakikalık ders araları veriliyordu. Birçok yeniliğe imza atan bu okulun muhafazakâr Şamahı toplumu tarafından kabul edilmesi ise bir müddet zaman almıştır. Özellikle mollalar okulun aleyhine konuşmalar yapıyorlardı. Onlara gerekli cevabı veren Şirvani her seferinde onları susturmayı başarmıştı. Artık zamanla okul halk arasında büyük şöhret kazanmaya başlamıştır. Hatta Meşedi Zeynalabidin gibi muhafazakâr bir adam da oğlu Alekber’i¹⁵³ de mollahanedan alarak Seyyid Azim’in okuluna vermiştir.¹⁵⁴

Okulda din dersi, Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça ve Farsça dersleri, resim, güzel yazı, tarih, coğrafya, hesap ve diğer dersler veriliyordu. Rusça derslerinde Uşinski’nin “*Vatan Dili*”, hesap derslerinde ise Yevtuşenski’nin “*Hesap Meseleleri*” kitapları ders kitabı olarak kullanılıyordu. Azerbaycan Türkçesi, Arapça ve Farsça derslerini Seyyid Azim kendisi veriyordu. Okulun eğitim planında Azerbaycan Türkçesinde çok özel bir yere sahipti. Bu özelliğiyle kendi döneminin örnek okullarından biriydi. Azerbaycan Türkçesinde ders kitabı olmadığı için Şirvani derslerde Sedi’nin “*Gülüstan*”, “*Bustan*”

¹⁵² Alxan Bayramoğlu, *Şamahı’da Maarif ve Maarifçilik, (XIX. asrın ortalarından Mart 1918 yılına kadarki edebi mühit)*, Maarif Yayınevi, Bakü, 1997, s. 41

¹⁵³ Mirza Alekber Sabir- Azerbaycanlı şair, yeni satirik akımın kurucusudur.

¹⁵⁴ Abbas Zamanov, *Müasirleri Sabir Hakkında*, Uşaqgencneşr, Bakü 1962, s. 107-108.

eserlerinden, “*Zinetül-Meclis*”den ve başka Farsça eserlerden bazı parçaları Azerbaycan Türkçesine çeviriyor, bazen de kendi yazdığı şiirleri öğrencilerine okutuyordu. Birkaç yıl bu şekilde ders verdikten sonra eserlerden çevirmiş olduğu parçaları bir araya toplayarak kitap haline getirmiş ve bu kitabı bastırmak için 1878 yılında Kafkasya Tedris Dairesine müracaat etmiştir.

Büyük düşünür yazmış olduğu mektupta eğer kitap beğenilip basılırsa, elde edilen geliri “*Meclis Mektebi*”nin ihtiyaçları için harcayacağını belirtmiştir. Kanunlar gereği değerlendirilmek için merkeze gönderilen kitap, Rusya vatandaşlarının eğitime olan bakışlarını ve siyasi görüşlerini olumsuz etkileyeceği için zararlı bulunarak reddedilmiştir. Hatta bu olaydan sonra Seyyid Azim devlet nazarında itibarsız ve sadakatsiz görüldüğü için devlet okulundaki işine son verilmiştir. Bir süre sonra Şamahı Müslüman Meclisinin ısrarı ve yazmış olduğu dilekçeyle yeniden görevine geri getirildi. Ancak eğitim alanı kısıtlanan Seyyid Azim sadece Kuran-i Kerim ve din dersi vermekle görevlendirildi.¹⁵⁵ Okulunda ana dilde şiirler okutan Şirvani, öğrencilerini kendi dillerinde şiirler yazmaya teşvik ediyordu. Hatta Farsça şiirler öğrenciler tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilerek ezberleniyordu. Şiire bu kadar önem verilen bir okulda Azerbaycan’ın önemli şairlerinden olan Mirza Alekber Sabir’in yetişmesi de tesadüf değildir.¹⁵⁶

Seyyid Azim’in faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Olumsuzluklar karşısında pes etmeyen Azim yeniden ders kitabı yazmak, çocuk edebiyatını zenginleştirmek için azimle çalışmıştır. “*Mecmueyi-Asari-Hacı Seyyid Azim Şirvani*” adını verdiği ikinci ders kitabını 1883 yılında Şamahı devlet okulunun müfettişine sunmuştur. Müfettiş, değerlendirilme yapması için kitabı Kafkasya eğitim müdürü Yankovski’ye, o da Çernyayevski’ye göndermiştir. Çernyayevski de Gori Öğretmenler okulunda din dersi ve Türkçe öğretmeni olan Hüseyin Efendi Gayıbov’dan kitapla ilgili görüşlerini bildirmesini rica etmiştir. 4 Ocak 1884 yılında Hüseyin Efendi Çernyayevski’ye yazmış olduğu mektupta kitapla ilgili olumlu görüş bildirmiştir.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ Bağirov, *Seyid Azim Şirvani*, s. 46-52.

¹⁵⁶ Zamanov, *Müasirleri Sabir Hakkında*, s. 108.

¹⁵⁷ Bayramoğlu, *Şamahı’da Maarif ve Maarifçilik*, s. 34-35, Sadık Hüseyinov, *Seyid Azim Şirvani’nin Yaratıcılık Yolu*, Elm, Bakü 1977, s. 28.

Şirvani'nin kendi el yazısıyla yazdığı kitap 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Sedi'nin "*Gülüstan*" ve "Bustan" eserlerinden ve bazı düşünürlerin eserlerinden öğretici hikâyeler Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir. İkinci bölümün bir kısmı hikâyelerden, diğer kısmı ise 51 öğüt ve nasihatten ibaretti. Üçüncü bölümde ise ahlak ve davranışla ilgili hikâyeler yer almaktaydı. Kitaptan alınan bazı hikâyeler Çernyayevski'nin "*Vatan dili*" adlı ders kitabına dâhil edilmiştir.¹⁵⁸ Ancak maalesef Seyyid Azim'e hayattayken kitabını bastırmak nasip olmamıştır. Onun ölümünden sonra 1892 yılında Mirza Habib adlı hemşerisi tarafından şairin eserleri toplanarak Tebriz'de taş basma usulü ile bastırılmıştır. Kitabından bazı bölümler de bu külliyata dâhil edilmiştir. 1896 yılındaysa oğlu Seyyid Cafer tarafından Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in maddi desteğiyle ikinci kez Tebriz'de bastırılmıştır.¹⁵⁹ Seyyid Azim'in pedagoji faaliyetinde şehir mektebinin birinci ve ikinci sınıf öğrencileri için hazırladığı "*Rebiül-Etfal*" (1877) ve "*Tacül-Kütüb*" (1883) ders kitapları da önemli bir yere sahipti. Sonradan bu kitapları "*Müntexebat*" adı altında yeniden tertip etmiştir. Ancak bu kitaplar da o, hayattayken basılmamıştır.¹⁶⁰

Ancak o dönemin kanunları eğitimde Rusçayı zorunlu kılıyordu. Bu sebeple eğitim programında Rusçaya da önem verilmiştir. Rusça öğrenmenin günah olduğunu düşünen birçok din adamının aksine Seyyid Azim Rusça öğrenmenin gerekli olduğunu düşünmüş, hatta kendisi de Rus dili ve edebiyatı ile yakından ilgilenmiştir. Seyyid Azim, Rusça öğrenmenin gerekliliğini şu mısralarla dile getirmiştir:

Biri vacib bize bilmek vatanda söylenen dildir,
Gerekdir metlebe biz eyleyek türkiyle ünvanı.

Biri hem rusidir ki, bilmeyi çoklara lazımdır,
Ticaretçün bilek, hem derk edek zakuni-divanı.¹⁶¹

Yukarıdaki mısralardan da görüldüğü gibi Şirvani, herkesin ilk önce kendi vatanında konuşulan dili bilmesi gerektiğini, ancak ticaret yapmak, devletin koyduğu kanun ve nizamları anlamak için Rusça bilmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır.

¹⁵⁸ Firudin Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materialları*, c. 2, Azərneşr, Bakü 1926, s. 40.

¹⁵⁹ Ağamemmed Abdullayev, *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden*, Azərneşr, Bakü 1966, s. 122-123.

¹⁶⁰ Hüseyin Ahmedov, *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*, s.175.

¹⁶¹ Seyyid Azim Şirvani, *Seçilmiş Eserleri*, c. 2, Avrasiya Press, Bakü 2005, s. 193.

Bu dillerin yanı sıra Arapça ve Farsça da öğretiliyordu ki, bu da Rus işgali olmasına rağmen hâlâ edebi dil olarak Arapça ve Farsçanın hâkim olduğunu göstermekteydi. Ancak okulun halk arasında ünlenmesine sebep burada derslerin Azerbaycan Türkçesinde veriliyor olmasıydı.

Kısa zaman zarfında okul sadece Azerbaycan'da değil, Güney Kafkasya'da ünlenmeye başlamış, eğitimcilerin dikkatini çekmiştir. 1876 yılında okulun açılmasından iki yıl sonra okulu teftişe gelen Bakü Guberniyası ve Dağıstan vilayeti halk okullarının müdürü, Seyyid Azim'in dersinde bulunmuş ve Kafkasya Tedris Dairesi müdürüne yazdığı mektubunda görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Yukarı sınıf öğrencilerine Hacı Mir Seyyid Efendi Farsça derslerini yüksek seviyede talim ediyor. Önce kendisi “Gülüstan”dan bir parça okudu, daha sonra öğrencilerine okuttu, kelimelerin anlamını sordu, öğrencileriyle soru-cevap yaptıktan sonra anlaşılmayan her kelimeyi, cümleyi, atasözünü öğrencilerine anlattı. Öğrenciler acele etmeden parmak kaldırarak öğretmenin sorularını yanıtlıyorlardı.”¹⁶²

Seyyid Azim'in Okulu yeni usulle eğitim veren bir okuldu. Burada dersler harf-hece usulü ile değil, yeni bir yöntem olan *Usul-ü Cedid*'le verilmekteydi. Azim, bu usulü sadece kendi okulunda uygulamamış, aynı zamanda yaygınlaştırmak için de çalışmalar yapmıştır. Hatta yazdığı şiirlerde de zaman-zaman bu konulara değinen Seyyid Azim, yeni usulle alfabe hazırlamayı ve öğrencilere dersleri “*Alfabeyi Cedid*”le vermeyi gerekli görmüştür. Aşağıdaki mısralarda da *Usul-ü Cedid*'in öneminden bahsetmektedir.¹⁶³

Zebani-fürsü rusü ya arap, ya özge dillerde
Teriqi-eshel üzrə eylesinler derk manani.

Bina telimül-etfale alfbayi-cedid etsin,
Götürsün müşkülati, zahir etsin resmi-asani.

¹⁶² Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 476.

¹⁶³ Seyyid Azim Şirvani, *Seçilmiş Eserleri*, c. 2, s. 193.

Mısralardan da anlaşıldığı üzere şair Arapça, Rusça veya başka bir dili kolay bir şekilde öğrenmek için zorlukları ortadan kaldırarak *Usul-ü Cedit*'le eğitim verilmesini öneriyor.

Okul faaliyete başladığı ilk yıllarda ücretsiz olarak eğitim vermekteydi. Bu yıllarda okul, devletin ve bir grup aydının yardımlarıyla ayakta durmaktaydı. Ancak zamanla din adamlarıyla Seyyid Azim arasında yaşanan sıkıntılar okula yapılan yardımlarında kesilmesine sebep olmuştu. Daha sonra Bakü Müslüman Meclisi yardım edeceğini vaat etse de, Şirvani buradan da bir sonuç alamamıştır. 30 kişilik üyesi olan meclisin her bir üyesi okul için ayda bir manat yardım yapacaklarına dair belge imzalasalar da, sonradan bunun sadece kâğıt üzerinde kaldığı görülmektedir. Bu durum karşısında mecbur kalan Şirvani okulu kapatmamak için ailelerden küçük miktarlarda eğitim ücreti almaya başlamıştı. Alınan eğitim ücretleri ailelerin maddi durumlarına göre belirleniyordu. 1877 yılında her öğrenciden haftalık 4, 5 ve 10 gepik ücret alınmaktaydı. 1887 yılında ise ücretler haftalık 15, 20, 25 gepiğe çıkarılmıştı. Maddi durumu iyi olmayan üç öğrenciden ise eğitim ücreti alınmamaktaydı.¹⁶⁴

Okulda eğitim alan öğrenci sayısı 30 ila 52 arasında değiştiği gösterilmektedir. Aşağıdaki tabloda farklı yıllarda okulda eğitim alan öğrencilerin sayıları gösterilmektedir.¹⁶⁵

Tablo 9. S. A. Şirvani'nin Meclis Mektebi'nde Farklı Yıllarda Eğitim Alan Öğrencilerin Sayısı

Yıllar	1876	1877	1879	1880	1881	1886	1887
Öğrencilerin Sayısı	52	31/52	30	40	40	40	36

1884-1885 yıllarına kadar Şamahı'da müslüman okulu olarak sadece Şirvani'nin okulu faaliyet göstermekteydi. Daha sonra okul Sünni ve Şia okulları olmak üzere ikiye bölünmüş, Şia okuluna Seyyid Azim, Sünni okuluna ise Cafer Nasibbeyov müdürlük etmiştir. Bakü Guberniyası halk okulları direksiyasının müfettişi 1886 yılında yaptığı teftiş sırasında Şia okulunda bulunmuş, burada 40 öğrencinin eğitim aldığı ve bu

¹⁶⁴ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 479.

¹⁶⁵ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 480.

öğrencilerin Rus ve Şark dillerinde eğitim alan iki gruba bölündüğünü yazmıştır. Ayrıca raporunda öğrencilerden alınan eğitim ücretinin yıllık 6 ila 9 manat arasında olduğundan da bahsetmiştir. Ailelerden alınan bu ücretler okul binasının kirası ve okulun ısıtılması için harcanıyordu. Okulu teftiş eden müfettiş Kafkasya Tedris Dairesinin müdürüne yazmış olduğu mektubunda Seyyid Azim Şirvani'yi, yorulmak bilmeden yapmış olduğu çalışmalarından ve emeklerinden dolayı altın veya gümüş madalyayla ödüllendirmeyi teklif etmiştir. Böylelikle, 1886 yılında ölümünden bir sene önce Seyyid Azim kusursuz çalışmalarından, çabalarından dolayı gümüş madalyayla ödüllendirilmiştir. Ancak maddi zorluklara ve din adamlarının baskılarına daha fazla dayanamayan okul, 1887 yılında 14 yıllık faaliyetine son vermiştir.¹⁶⁶

3.4. Mehmed Tağı Sidgi ve “Mektebi-Terbiye”

Seyyid Azim Şirvani'nin Şamahı'da yeni usulle eğitim verdiği okulun elde ettiği başarılar diğer bölgelerde de bu tarz okulların açılması için bir vasıta olmuştur. Çarlık Rusyası'nın devlet okullarında eğitim alan, daha sonra eğitimlerini Rusya'nın üniversitelerinde devam ettiren yeni aydın sınıfı vatanlarına dönerek bütün bürokratik zorluklara rağmen burada Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okullar açmak ve halk arasında eğitimi yaygınlaştırmak için büyük çabalar sarf etmişlerdir. Bu fikir adamlarından biri de “*Sidgi*” mahlasıyla meşhur olan Mehmed Tağı Seferov olmuştur. 1854 yılında Ordubat kazasında dünyaya gelen Sidgi, ilk eğitimini Molla Mehmed Tağı'dan almış, daha sonra eğitimini Şah Hüseyin Soltan medresesinde devam ettirmiştir.¹⁶⁷

Sidgi gençlik yıllarında Ordubat'ta düzenlenen “*Encümenüş-şüera*” (Şairler cemiyeti) meclisinin aktif üyelerinden olmuş, burada klasik edebi mirası yaşatmak ve yaygınlaştırmak için diğer üyelerle birlikte çalışmalar yapmış, 1883 yılında ünlü dram yazarı Ahundov'un komedilerini sahnelemiştir. Kendisi de şiirler ve hikâyeler yazan Sidgi, Azerbaycan çocuk edebiyatının zenginleştirilmesine büyük katkılar sağlamıştır. Sidgi, bilim ve eğitimin yaygınlaşması ve ahlakça kâmilleşmenin sonucunda bütün sosyal problemlerin çözüle bileceğine inanıyordu. Bu sebeple 1892 yılında Hüseyin Sultan Kengerlinski ile beraber Ordubat'ta “*Exter*” (Yıldız) ismini verdikleri yeni usulle eğitim

¹⁶⁶ Heyrulla Memmedov, *Seyid Azim Şirvani: Seçilmiş Eserleri*, Maarif, Bakü 1990, s. 11; Azerbaycan Müellimi Gazetesi, 9 Mayıs 1957, No 19.

¹⁶⁷ Ferman Halilov, *Mehmed Tağı Sidgi'nin: Taleyi ve Sanatı*, Ececi Yayınevi, Nahçıvan 2015, s. 8.

veren okul açarak pedagoji faaliyetine başlamıştır. Okul Zehiridövle İbrahimhan medresesinin ikinci katında yerleşmekteydi.¹⁶⁸ Dönemin Ordubat bölgesi için büyük bir yenilik olan bu okul Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren bir ilkokuldu. Halk arasında yaygın olan medreselerden ve mescit okullarından, eğitim programı ve yöntemleriyle oldukça farklıydı. Şirvani'nin okulunda ilk kez uygulandığı gibi artık bu okulda da öğrenciler diz üstünde değil sıralarda oturarak, ana dili, coğrafya, hesap, Arapça ve Farsça öğrenmekteydiler. Öğrencilere hesap ve coğrafya dersleri Azerbaycan Türkçesinde verilmekteydi. Sidgi kendi okulu için el yazısı halinde ana dili, coğrafya ve hesap dersleri için kitaplar hazırlamıştı. Bütün bunlar kısa zaman zarfında okulu halk arasında popülerleştirmişti.¹⁶⁹

“Exter” okulunun ünü kısa sürede Ordubat sınırlarını aşmayı başarmıştı. Hatta Erivan Gubernatoru Guberniyanın yıllık raporunu hazırlarken okulla ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

“Ücra kazalardan olan Ordubat'ta”Exter”adlı yeni bir Müslüman Okulu açılmıştır. Bu okul Mirza Mehemmed Tağı adlı bir şahıs tarafından tesis edilmiştir. Okul kısa sürede halk arasında büyük ilgi görmüş ve birçok kişi çocuklarını dini okullardan alarak “Exter”e vermişlerdir. Şuana kadar Mirza Tağı'nın kim olmasıyla ilgili her hangi bir bilgi sahibi değiliz. Belli ki, çok iyi bir eğitimci.”¹⁷⁰

Ancak maalesef Exter okulunun ömrü kısa sürmüştür. 4 yıl faaliyet gösteren okulu ilk 2 yıl Sidgi, sonraki 2 yıl ise Mirza Salman ile Kerbelayi Ali Ahund yönetmiştir. Okul 1896 yılının Şubat ayında iki sınıflı Rus-Azerbaycan okuluna dönüştürülmüştür.¹⁷¹

Ordubat'ta böyle başarılı bir okulun açılması haberi Nahçıvan kazasına da ulaşmış ve buradaki aydınlar 1894 yılında Mirza Tağı'yı Nahçıvan'a davet etmişlerdir. Nahçıvan'a gelen Sidgi burada Exter Okulu örneğinde yeni bir okul açmıştır. Okul Buzhane

¹⁶⁸ Ziyeddin Göyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Eserlerinde Ahlak Meseleleri*, Azərneşr, Bakü 1964, s. 24.

¹⁶⁹ Memmed Seid Ordubadi “Eski Ve Yeni Şer Mektepleri”, *Komunist Gazetesi*, 30 Kasım 1923, No 277.

¹⁷⁰ Hüseyin Ahmedov, *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*, s.178.

¹⁷¹ Кавказский календарь на 1897 г., Типография Главного управления Наместника Кавказского, Тифлис 1896, s. 98.

mahallesinde birkaç odalı küçük bir binada açılmıştı. “*Mektebi-Terbiye*” adını verdikleri bu okulda modern bilimlerin eğitimine büyük önem veriliyor, dünya edebiyatından çeviriler yapılıyordu. Nahçıvan’da açılan ilk Müslüman okullarından biri olan *Terbiye* okulunda Rusça sadece yabancı dil olarak öğretiliyor, diğer dersler Azerbaycan Türkçesinde veriliyordu. Kanunların Rusçayı hâkim ve zorunlu kıldığı bir dönemde Mirza Tağı da eğitimde Rusçaya önem vermekteydi. Her gün bir saat Rusça dersi verilmiştir.¹⁷² *Exter*’de olduğu gibi *Terbiye* okulunda da Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça ve Farsça, hesap, tarih, coğrafya dersleri veriliyordu. Okulda okutulan ders kitaplarının birçoğu İstanbul’dan getirtilmişti.

Dönemin mollahanelerinden farklı olarak öğrenciler hasır üzerinde değil, sıralarda oturuyorlardı. Öğrencilere karşı fiziki ceza uygulanmıyordu. Okulda Mehmed Tağı tarafından hazırlanan “*Adap Kuralları*” uygulanmaktaydı. Eğitim programında ahlak dersleri büyük önem taşıyordu. Bu ders üçüncü sınıfta haftada iki saat verilmekteydi. Okulun halk arasında büyük rağbet kazanması medreselere olan ilginin azalmasına sebep olmuştu.¹⁷³ Azerbaycan eğitim tarihinde ilk defa olarak Sidgi tarafından okulun dâhili nizamnamesi hazırlanmıştı. “*Mektebi-Terbiye*” öğrencilerinin görevleri gibi belgeler yeni neslin yetiştirilmesinin temel prensiplerini ihtiva ediyordu. “*Mektebi-Terbiye*” öğrencilerinin görevleri aşağıdaki gibiydi:¹⁷⁴

1. Öğrencilerden her biri ders günlerinde emri-zaruri ve kari-vacibi ceherine okula gelmezse, ya o gün, ya da o günün sabahı babasının veya velisinin mektubu ile öğretmeni bilgilendirecek;
2. Bayramlarda mescidi-camide cem olup, dua ve senaye imperaturide hazır bulunmak bütün öğrencilere bildirilecek. Mescide cem olan zaman adap ile durup, yüzleri hatibe taraf müteveccih olunacak;
3. Yerler çamur, hava yağmurlu olan günlerde ayakkabıları ve çizmeleri temizleyip sonradan sınıfa girilecek;
4. Ders kitaplarından başka diğer kitap ve defter okula getirilmeyecek;

¹⁷² Halilov, *Mehmed Tağı Sidgi'nin: Taleyi ve Sanatı*, s. 9.

¹⁷³ Memmed Aslan, “M. T. Sidgi'nin Pedagoji Fikirleri”, *Azerbaycan Mektebi Dergisi*, No 5, Bakü 1965, s. 41.

¹⁷⁴ İsa Habibbeyli, *Mehmed Tağı Sidgi: Eserleri*, Çaşıoğlu, Bakü 2004, s. 248-249.

5. Kitap ve defterler yırtılmış, lekelenmiş olmayacak, keza diğer eğitim malzemeleri de yerinde olacak;
6. Okula gelirken el ayak, üst baş temiz, tırnaklar kesilmiş, özellikle kıyafetler temiz olacak;
7. Sınıfa girerken palto, atkı gibi şeyler üzerinde olmayacak;
8. Öğretmenler ve başka vacibül-ihtram şahıslar sınıfa girerken ve çıkarken ayağa kalkıp, saygı gösterilecek;
9. Sokak, pazar gibi yerlerde ezayi-hükûmet, ülemayi-millet, rüesayi-cemaat, vükelayi-mektep ve diğer saygı gösterilmesi gereken kişileri gördükte adap ile ayağa kalkıp, saygıyla selam verip, ikram edilecek;
10. Dersten önce okunan duadan sonra okula gelen öğrenci tevkif cezası alacaktır;
11. Ders sırasında birbirinin kitabına, defterine bakmak, arkadaşıyla konuşmak ve arkadaşının yanışını gizli söylemek mövcibi-tenbih ve tevkifdir;
12. Kim her hangi bir sınıf arkadaşının kitabını, defterini, kalemini, kalem kutusunu ve diğer eşyalarını yırtmaya, çizmeye, kırmaya, çalıp satmaya cesaret ederse, tevkifi-tam cezası alacaktır;
13. Okulun duvarlarını yazmak, çizmek, yazı tahtası, masa, sandalye, kapı ve pencereleri bıçakla çizmek ve bu tür kural dışı hareketlerde buluna her bir öğrenci ceza alacaktır;
14. Pencerelerin camlarını kıran ve okula dair diğer eşyalara zarar veren öğrenciden bu eşyaların değeri maddi olarak alınacaktır;
15. Okul sınırları içinde mendil, kemer veya her hangi bir eşya bulan öğrenci bulduğu eşyayı öğretmene teslim edecek;
16. Sigara ve tütün içmek kesinlikle yasaklanmıştır. Buna cesaret edenler tenbihi-sext (sert uyarı) olunacaktır;
17. Ders aralarında hava değişimi için bütün öğrenciler okul bahçesine çıkmalıdır. Şöyle ki, kimse sınıfta kalmayacaktır;
18. Zorunlu olmadıkça ders esnasında dışarıya çıkmak için izin verilmeyecektir;
19. Oyunlar zamanı birbirine vuran, kavga eden veya küs kalanlara o gün tevkif cezası verilecekti;
20. Her bir öğrenci okula girdiği günden mezun olana kadar her hangi bir şey satmak, iddia yapmak gibi hareketlerden uzak olacak;

21. Ders bittikten sonra öğrenciler kitap, defter ve diğer eşyalarını arkadaşlarının eşyaları ile karışmaması ve kaybolmaması için dikkatlice toplayacak, kıyafetlerinin toz, toprak, tebeşir olmamasına dikkat edecek;
22. Okul çıkışında gürültü yapmamak için öğrenciler toplu olarak dışarı çıkmayacaktır.

Okulda verilen Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça derslerini Sidgi'nin kendisi, din derslerini Hacı Elesger Kerimov, Rusça ve diğer dersleri ise Kafkasya Öğretmenler okulundan mezun olmuş Alekber Süleymanov tedris etmiştir.¹⁷⁵ Okulun ünü artık Guberniya sınırlarını da aşmıştı. Bahçesaray'da yayınlanan "Tercüman" gazetesinde okulda 80 öğrencinin eğitim aldığı, bu öğrencilerden 20'sinin ise ücretsiz eğitim aldığı belirtilmiştir.¹⁷⁶ Sidgi düşünceleri halka ulaştırmak, halkı bilgilendirmek için de sık sık basın yayın organlarını kullanmıştır. "Şarkı-Rus", "Tercüman" gibi gazetelerde yazmış olduğu makaleler bu açıdan çok büyük öneme sahiptir. Tercüman gazetesinde yazmış olduğu makalelerde İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkçülükle ilgili düşüncelerini ve *usul-ü savtiye* yöntemiyle verilen eğitimi desteklediğini yazmıştır.¹⁷⁷

Sidgi'nin kendi işine olan sevgisi ve bağlılığı öğrencilerin okula büyük bir hevesle gelmelerine sebep oluyordu. Okul ilk iki yıl küçük bir binada faaliyet göstermiştir. Ancak kısa sürede okulun halk arasında rağbet kazanmasıyla, Nahçıvan halkı kendi aralarında para toplayarak "Mescidi-came"nin bahçesinde dört odadan ibaret yeni bir okul binası inşa ettirmişlerdir. 14 Mayıs 1896 yılında yeni okul binasının açılışı gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁸ Okul kuralları, eğitim programı ve öğrencilerin sayısına göre diğer okullardan oldukça farklıydı. Bu sebeple kısa sürede devlet dairelerinin de dikkatini çekmeyi başarmıştır. 27 Ocak 1895 yılında Nahçıvan kaza reisinin hazırladığı raporda okulla ilgili şu bilgilere rastlanmaktadır:

"1895 yılında Nahçıvan kazasında mescit nezdinde 3 okul faaliyet göstermektedir. Bunlardan biri Zaviye mescidi nezdinde olup, burada 10 kişi eğitim almaktadır. İkinci okul Cuma mescidi nezdindedir ki, burada 40

¹⁷⁵ Кавказский календарь на 1898 г., Типография Главного управления Наместника Кавказского, Тифлис 1897, s. 332.

¹⁷⁶ Tercüman Gazetesi, 20 Ocak 1895, No 3.

¹⁷⁷ Asker Gedimov, *Mehemmed Tağı Sidgi'nin Hayatı ve Yaradıcılığı*, Çaşıoğlu, Bakü 2004, s. 104.

¹⁷⁸ Habibbeyli, *Mehemmed Tağı Sidgi...*, s. 269.

öğrenci okuyor. Üçüncü okul ise Sidgi'nin mektebidir. Cuma mescidi nezdinde bulunan mahalle mektebi 1894 yılında Çernyayevski'nin ses usulü ile Sidgi tarafından yeniden tesis edilmiştir. Bu okulda 80 öğrenci eğitim alıyor. Öğrencilerden 69'u vergi verenlerin, 11'i ise ayrıcalıklı kesimin çocuklarıdır.”¹⁷⁹

Terbiye okulu öğrencilerinin sayısına göre sadece medreselerden değil, devlet okullarından da öndeydi. Öğrencilerin sayısının 80 ila 120 arasında değiştiği gösterilmektedir. Okulda 1894 yılında 80, 1895 yılında 120, 1896 yılında 109, 1897 yılında 100, 1898 yılında 100 kişi eğitim almıştır.¹⁸⁰ Bu belgede Alekber Süleymanov okul müdürü, Mir Tağı Sidgi ise ikinci öğretmen olarak gösterilmiştir. Sidgi'nin resmi öğretmenlik belgesi olmadığı ve Rusçayı çok iyi bilmediği için okul müdürlüğünden alınmış ve yerine Rusça öğretmeni olan Süleymanov tayin edilmiştir. Süleymanov'un yıllık 200, Sidgi'nin ise yıllık 300 manat ücret aldığı yazılmıştır. Kaza reisinin 21 Kasım'a ait bir başka raporunda ise okulun 1894 yılının Aralık ayında tesis edildiği ve okulda 80 öğrencinin eğitim aldığı gösterilmektedir. *Mektebi-Terbiye*'nin yıllık masrafının 620 manat olduğu belirtilmiştir.¹⁸¹ *Terbiye* okulunda okutulan dersler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.¹⁸²

Tablo 10. M.T. Sidgi'nin Terbiye Okulunda Verilen Dersler

No	Dersler	II. derece için ders saati	III. derece için ders saati	IV. derece için ders saati	V. derece için ders saati
1	Zebani-Türkü	10	10	8	8
2	Zebani-Rusi	5	5	4	4
3	Derslerin suretini yazmak	1	1	2	2
4	Türk dilinin kıraatı	1	-	1	1

¹⁷⁹ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 492.

¹⁸⁰ Vahid Rzayev, *Nahçıvan'da Mektep ve Pedagoji Fikir (XIX. Asır ve XX. Asrın Evvelleri)*, Nahçıvan 2017, s. 158.

¹⁸¹ Habibbeyli, *Mehemmed Tağı Sidgi...*, s. 269.

¹⁸² Rzayev, *Nahçıvan'da Mektep ve Pedagoji Fikir...*, s. 160.

5	Ahlak, nasihat meseleleri	-	1	2	2
6	Tarih	1	2	1	1
7	Coğrafya	1	-	2	2
8	Elmi-hesap	1	1	1	1
9	Hifz-cehhet	1	1	1	1
10	Zebani-Arabi	-	-	-	-
11	Sevtiyye	-	-	1	1
12	Muhbeyi-subera cümletan	23	24	25	25

Sidgi'nin çabaları sayesinde okul kısa sürede edebi ve kültürel fikir merkezlerinden birine dönüşmüştür. Celil Memmedguluzade, Gurbanalibey Şerifzade, Cümşüd-Paşa Sultanov, Mirza Nesrulla Emirov, Ebülğasım Sultanov, Mirza Celil Şürbi, Mirza Elekber Süleymanov gibi aydınlar burada Sidgi'nin edebi sohbetlerini dinliyor, Rusya, Kafkasya ve Şark basınına okuma imkânı buluyorlardı. Bu düşünürlerin katılımı ve yardımlarıyla *Terbiye'de* tiyatrolar gösteriliyor, anma geceleri yapılıyordu. Bu sebeptendir ki, Celil Memmedguluzade bu okulu “*genç öğretmenler ve yazarlar için darülürfan*” adlandırmıştır.¹⁸³

Döneminin önemli pedagoglarından olan Sidgi halkın eğitim alması ve gelişmiş dünya halkları sırasına dâhil olabilmesi için azimle çalışmıştır. Yaptığı en büyük hizmetlerden biri de okul için hazırladığı ders kitapları olmuştur. Farklı ülkelerden getirttiği kitaplar ihtiyacı tam olarak karşılamamaktaydı. Yakın arkadaşı Sultan Mecid Genizade'ye yazmış olduğu mektuplardan birinde yurtdışından coğrafya kitabı getirttiğini, ancak bunun okul için yararlı olmadığını vurgulamıştır. Henüz Azerbaycan Türkçesinde coğrafya kitabı olmadığı için kendisi böyle bir kitap hazırlamaya gerek duymuş ve kitap basılırsa çok iş yarayacağına umut etmiştir. Onun hazırladığı ders kitapları arasında “*Nümuneyi-Ahlak*”,

¹⁸³ Celil Memmedguluzade, *Eserleri*, c. 6, Azereşr, Bakü 1985, s. 189.

“Coğrafya Hususunda Malumati-Mücmele”, “Essertül-Ümmül-İlim ve Nehvü-Ebuha”, “Tenviri Efkar ve Tefhimi-İnsaniyet”, “Töhfeyi-Benat Yainki Kızlara Hediye”, “Giraati-Feniyye”, “Hifzi-Sehhet” yer almaktaydı.¹⁸⁴

Düşünür ve pedagog olan Sidgi aynı zamanda şair ve yazardı. Şiirlerinin ve hikayelerinin bir kısmını öğrencileri için hazırladığı ders kitaplarına da dâhil etmiştir. Eserlerinde ve ders kitaplarında her zaman eğitim, bilim ve ahlak meseleleri ön planda olmuştur. “Nümuneyi-ahlak” eseri de böyle eserlerinden biridir ve eserde “mektep nedir?” sorusuna yazar şöyle cevap vermektedir:

“Mektep bizim bilgi ve ilmimizin malzemesi, dünya ve ahiretimizin saadetinin sebebidir... Mektep cehalet derdinin dermanı ve marifet bağının hıyabanıdır ki, her zaman cahilleri alim, divaneleri akıl eyler. Yıllarca mektebe gidip terbiye ve adap almayan, mektepte ömür geçirip ilimlerden ve derslerden yararlanmayan öğrenciler rengârenk güller ve çiçeklerle dolu bahçede gezip dolanan kora benzerler. Bilim ve adap bir hazineye benzer ki, onun anahtarı mekteptir.”¹⁸⁵

XIX. yüzyılın sonları - XX. yüzyılın başlarında yetişen birçok aydın genç Sidgi'nin okulundan mezun olmuştur. Hüseyin Cavid, Aziz Şarif, Aligulu Gemküsar, Rza Tehmasib, Alekber Abbasov, Memmedali Seferov gibi birçokları bu okulun mezunları arasında yer almaktaydı.¹⁸⁶ Mektebi-Terbiye Okulu 1896 yılında Rus-Müslüman okuluna dönüştürülmüştür. İlk önce “Russko-Musulmanskoe” (Rus-Müslüman), daha sonradan ise “Russko-Tatarski” (Rus-Tatar) şeklinde adlandırılmış ve 1917 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Sidgi okul müdürü görevinden alınarak, sadece Türkçe öğretmeni olarak görevlendirilmiş, okulun Rusça öğretmeni olan Mirza Alekber Süleymanov ise okul müdürü olarak atanmıştı. Okulda Azerbaycan Türkçesinin ders saatleri azaltılmış, Arapça ve Farsça müfredattan tamamen çıkartılmıştı. Okulun kurucusu olan Sidgi ömrünün sonuna kadar okulda Türkçe öğretmeni olarak çalışmıştır.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Ziyeddin Göyüşov, “Ahlak Nezeriyecisi”, *Elm ve Hayat Dergisi*, No11, Bakü 1962, s. 33.

¹⁸⁵ Mehmed Tağı Sidgi, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri*, Maarif, Bakü 1967, s. 15-16.

¹⁸⁶ Halilov, *Mehmed Tağı Sidgi'nin: Taleyi ve Sanatı*, s. 10.

¹⁸⁷ Rzayev, *Nahçıvan'da Mektep ve Pedagoji Fikir...*, s. 161.

3.5. Mir Mövsüm Nevvab' ve "Gövheriyye" Okulu

1880 yıllardan itibaren artık Azerbaycanlı Türk düşünürler tarafından açılan okulların sayısı gittikçe artmaktaydı. Bu okullardan biri de Mir Mövsüm Nevvab tarafından Şuşa'da açılmıştır. XIX. yüzyılda Şuşa, Karabağın edebi-kültürel merkeziydi. Sadece XIX. yüzyılda bu şehirde 95 şair, 22 müzisyen, 38 hanende, 19 hattat, 16 nakkaş, 18 mimar, 5 astronom, 16 hekim ve 42 öğretmen çıkmıştır. Bu kişiler Şuşa kazasını medeniyet merkezine çevirmekte ve geliştirmektedir.¹⁸⁸ Nevvab 1883 yılında Şuşa'da dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini de buradaki ilkokulda almıştır. Daha sonra Şuşa'nın baş mollası, aynı zamanda matematikçi ve şair olan Molla Abbas Cavanşir'den eğitim almıştır. Mir Mövsüm, Arapça ve Farsçayı mükemmel öğrenmekle beraber tarih, edebiyat, astronomi ve felsefeyle de yakından ilgilenmiştir. Eğitime ve bilime büyük önem veren düşünür "Ekinci", "Ziya", "Keşkül", "Exter", Hindistan'da Farsça basılan "Heblül-metin" gibi gazetelere makaleler yazıyor, aynı zamanda bu gazetelerin Şuşa'ya getirtilmesini sağlıyordu. Hayattaki esas gayelerinden biri insanların eğitim alması, bilinçlenmesi, dünyada yaşanan gelişmelerden haberdar olmasıydı. Çok yönlü bir şahsiyet olan Nevvab tarihçi, müzisyen, ressam, hattat, şair, astronom gibi de ün kazanmıştır.¹⁸⁹

Nevvab, sadece yaşadığı Şuşa kazasında değil, bütün Karabağ'da bilimin ve eğitimin en büyük fedailerinden biri olmuştur. Eğitimcilik yolundaki ilk faaliyetine 1892 yılında Şuşa'da açmış olduğu Usul-ü-Cedid okulu ile başlamıştır. Okul uzun müddet Gövher Ağa mescidinde olduğu için halk arasında "Gövheriyye" adı ile tanınmıştır. Gövheriyye'de Azerbaycan Türkçesi, Arapça, Farsça, Rusça, astronomi, felsefe, hesap, tarih, mantık, edebiyat dersleri verilmekteydi. XIX. yüzyılda eğitimdeki en büyük sorunlardan biri de Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının olmamasıydı. Şirvani ve Sidgi gibi Nevvab da okulunda kendi hazırlamış olduğu ders kitaplarını kullanmaktaydı.

Nevvab'ın faaliyetleri arasında kitap basımı önemli bir yere sahipti. Şuşa'da kendi matbaasını açan Nevvab burada litografya usulü ile 50'ye yakın kitap basmıştır. Kendi kitaplarının da bir kısmını oğlu Miriş Ağanın yardımıyla burada basan Nevvab, kitaplarını zarif nakışlar, minyatürlerle süslüyordu. Bu durum Nevvab'ı bu işi yapan birçok kişiden

¹⁸⁸ Firidun Şuşinski, *Seyid Şuşinski*, Işık Yayınevi, Bakü 1991, s. 29.

¹⁸⁹ Ali Aliyev, *Karabağ Edebi Mühiti ve Mir Möhsün Nevvab*, ADPU Yayınevi, Bakü 2016, s. 72-73.

ayırır en büyük özelliklerden biriydi. İlk başta oğlunun ve öğrencilerinin yardımıyla bu işi yapan Nevvab zamanla işler ilerledikçe kendine sanatkârlardan yardımcıları almıştı. Mir Mehdi Hazani'nin ilkokul öğrencileri için hazırlamış olduğu 48 sayfadan ibaret “*Şeriat-ül-islami*” risalesinin hicri 1884 yılında 200 baskıyla basıldığını “*Tezkireyi-Nevvab*” eserinde yazmaktadır.¹⁹⁰ Bu eser Nevvab'ın matbaasında basılan ilk eser olmuştur. Ahmet Bey Cavanşir'in 1883 yılında yazmış olduğu “*1747 Yılından 1805 Yılına Kadar Karabağ Hanlığının Siyasi Vaziyetine Dair*” adlı eserinin de ikinci baskısı da 1901 yılında Nevvab'ın matbaasında basılmıştır.¹⁹¹ Bu basımevinde hazırlanan kitaplar uygun fiyata öğrencilere satılıyor, maddi durumu iyi olmayan öğrencilere ise ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Nevvab'ın yazmış olduğu kitaplardan “*Nesihetname*”, “*Keşf-ül-Hakika*”, “*Kifayet-ül-etfal*”, “*Vüzuh-ül-ergam*” okulunda ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁹² 1883 yılında Farsça yazmış olduğu “*Vüzuh-ül-ergam*” eseri müzik eğitimi ve müzik bilimi konusunda yayınlanmış ilk kitap olma özelliğine sahiptir. “*Benim hasta gönlümü ilhamlandıran, beni yaşatan müziktir*”¹⁹³ diyen Nevvab'ın hayatında müziğin ne kadar önemli ve değerli olduğunu göstermektedir.

1894-1895 yıllarında Farsça yazmış olduğu “*Keşf-ül-Hakika*” adlı eseri 3 ciltten ibarettir. Eserde Nevvab'ın öğretici hikâyeleri, gazel ve kasideleri yer almaktadır. Kitaplarda kimya, matematik, astronomi gibi ilimlerin faydalarından, müziğin öneminden bahsetmektedir. “*Kifayet-ül-etfal*” astronomiye ait ders kitabı olarak hazırlanmıştı. Eser 1899 yılında Azerbaycan Türkçesi ve Arapça olarak yazılmıştır. Eserde güneş sistemi, güneş ve ay tutulmasının bilimsel açıklaması, yerin küre modeli, dünyada 5 kıtanın olması, güney kutbunda hayat olmaması gibi bilgilere yer verilmiştir.¹⁹⁴ Yukarıda da bahsedildiği gibi Nevvab'ın eserlerinde hep ders niteliğinde hayata dair mesajlar yer almaktaydı. Bu eserlerden biri de 500 öğütten oluşan “*Nasihet-name*” eseri idi. Eser 1906 yılında Farsça yazılmış, 1912 yılında Bakü'de oğlu Miriş Ağa tarafından Orucov kardeşlerinin elektrik matbaasında basılmıştır. “*Başkasına nasihat etmeden önce kendin onu uygula*” diyen Nevvab bu eserinde hayatın her alanına dokunmuş, sağlık, arkadaşlık, aile, yardımlaşma, yeme-içme, kadın-erkek ilişkisi gibi birçok konuda öğütler vermiştir. Kamil insanı cemiyete namusla hizmet etmeye davet eden yazar yöneticilerin çalışanlara

¹⁹⁰ Mir Möhsün Nevvab, *Tezkireyi-Nevvab*, Azerbaycan Yayınevi, Bakü 1998, s. 202.

¹⁹¹ Karabağnameler, I kitap, Yazıcı, Bakü 1989, s. 155.

¹⁹² Çingizoğlu, *Karabağda Maarif...*, s. 77.

¹⁹³ Kamran Memmedov, *Azerbaycan Yazıcılarının Hayatından Dakikalar*, Genclik, Bakü 1971, s. 56.

¹⁹⁴ Ali Aliyev, *Karabağ Edebi Mühiti ve Mir Möhsün Nevvab*, s. 82-83.

karşı nezaketli olmaları gerektiğini, onlara yukarıdan aşağıya bakmamalarını önermiştir. Genel olarak, Nevvab'ın çocuklar için yazdığı şiir, şarkı ve masallarda belli yaş gruplarını göz önünde bulundurması, kitaplara çizmiş olduğu resimler, kitaplarında eğitim, ahlak konularının ön planda olması dönemine göre çok ileri düşünceli bir pedagog olmasını göstermektedir.¹⁹⁵

Nevvab'dan önce Şuşa'da 1870 yılında Hasanali Garabaği ve 1893 yılının Mart ayında Gori Öğretmenler okulunun mezunu Camal Bey Fatalibeyov tarafından yoksul çocukların eğitim alması için okul açılmıştır.¹⁹⁶ Ancak bu okullar Nevvab'ın "Gövheriyye" okulu kadar ün kazanamamıştır. Şuşa'da artık Hasanali Han Garabaği, Nevvab, Necef Bey Vezirov gibi Müslüman fikir adamları tarafından açılan, Azerbaycan Türkçesinde modern eğitim veren okulların sayısı gittikçe artmaktaydı. Okulların Azerbaycan Türkçesinde eğitim vermesi insanlar arasında da okullara olan ilgiyi artırmıştı. Artık maddi durumu iyi olmayan ailelerin çocukları da okullarda okuya biliyordu. Bu okullar cehalete, dini hurafelere karşı yapılmış en büyük darbeydi.¹⁹⁷

Büyük âlimin eğitimcilik faaliyetleri sadece pedagojik faaliyeti ile sınırlı kalmamıştır. İnsanların okuması, bilgi sahibi olmaları için "Ekinci", "Ziya", "Keşkül", "Exter", "Heblül-metin" gibi gazetelere abune olarak onları Şuşa'ya getirtmiş, Şuşa'da kendi kütüphanesini kurmuştur. Ayrıca 1872 yılında kendi evinde Karabağ için oldukça önemli olan "Meclisi-feramuşan" adlı bir de edebi meclis düzenlemiştir. Daha sonra Şuşa'da müzisyen Hacı Hüsü ile beraber düzenlediği "Hanendeler meclisi" de büyük ses getirmiştir.¹⁹⁸

3.6. Erivan'da Açılan Usul-ü Cedid Okulları

Erivan'da yeni usulle eğitim veren okulların açılmasında ilk teşebbüsü Meşedi Molla İsmail Hacı Kazımov göstermiştir. Erivan'da bir sınıflı şehir mektebinde öğretmenlik yapan İsmail Kazımov okul açmak için yaptığı başvuruyu değerlendiren Kafkasya Tedris Dairesi müdürü konuyla ilgili *Erivan ve Gence Halk Mektepleri* müdürüne 23 Şubat 1882 yılında mektup yazarak Rusça ve Rusça matematik derslerinin verilmesi şartıyla üçüncü

¹⁹⁵ Mir Möhsün Nevvab, *Nasihatname*, Azerbaycan Yayınevi, Bakü 2005, s. 33.

¹⁹⁶ Ejder Ağayev, *Ferhad Ağazada'nın Pedagoji Görüşleri*, Maarif Yayınevi, Bakü 1987, s. 26.

¹⁹⁷ Hüseyin Ahmedov, *150 Yaşlı Şeki Mektebi*, Maarif, Bakü 1983, s. 35.

¹⁹⁸ Firidun Şuşinski, *Azerbaycan Halk Müziğiçileri*, Yazıcı, Bakü 1985, s. 240.

dereceli tatar okulu açmasına izin verdiğini belirtmiştir. Okul 28 Mart 1882 yılında açılmıştır. Okulun ilk yılında okula 14 öğrenci alınmış, bu öğrencilerden 12'si Türk, 2'si ise Ermeni'ydi. Molla İsmail Azerbaycan Türkçesi derslerini kendisi vermekteydi. Rusça ve hesap dersi ise Ohanes adlı öğretmen tarafından tedris edilmekteydi. Kısa sürede bu okul Erivan'da tanınmaya ve ilgi görmeye başlamıştı.¹⁹⁹ O dönemde Erivan gimnaziyasının öğretmeni olan Firudin Bey Köçerli okulu ve onun faaliyetlerini yakından takip etmiş ve bu konuya eserlerinde yer vermiştir:

“Son zamanlardan beri, Erivan Müslümanları da harekete geçip, gözlerini gaflet uykusundan açıp, insanlık, bilim ve terbiye takaddüme himmet etmektedirler. Şöyle ki, iki-üç sene var ki, şehrimizde bir-iki kurallı ve düzenli okul açılmış, Müslüman evlatları da diğer medeni milletlerin çocukları gibi yeni usul ile ilim ve adab tahsil ediyorlar. Onlar artık eski okullardaki gibi kuru hasır ve tozlu, yamalı kilim üzerinde oturmayıp, tahta üzerinde oturuyorlardı. Sabahtan akşama kadar ağır havası olan okulun tozu-toprağı içerisinde genç ömürlerini çürütmeyip, her saatte 5-10 dakika hava değişimi için dışarı çıkıyor, oynuyorlar. Elbette ki, bu okulların kusurları da çoktur, ancak umut ediyorum ki, Erivan ehli himmet edip kısa sürede okulların her bir ihtiyacını tamamlar.”²⁰⁰

Erivan'da Türk aydınlar tarafından açılan bir diğer okul ise Mirza İsmail Bezmi'ye ait olmuştur. 1846 yılında Erivan'da dünyaya gelen Bezmi, eğitimini Mehemed Tağı Sidgi'nin okulunda almıştır. Genç yaşlarında ticaretle uğraşsa da, daha sonra öğretmenlik faaliyetine başlamıştır. Pedagojik faaliyetine başladığı ilk yıllarda Erivan şehir okuluna din dersi ve Türkçe öğretmeni olarak tayin edilmiştir. Bir müddet burada tecrübe kazandıktan sonra kendi okulunu açmıştır. Eğitimde yıllardan beri kullanılan yöntemlerin kusurlarını anlayan İsmail Bezmi okulunda “*usuli-sövti*” ile eğitim vermek için yeni bir alfabe hazırlamıştır. Ancak onun bu önemli reformu toplumun belli bir kesimi tarafından alay konusu olmuştur. Bütün zorluklara rağmen Bezmi çalışmalarında asla geri adım atmamıştır.²⁰¹

¹⁹⁹ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, 501-502.

²⁰⁰ Köçerli, *Seçilmiş Eserleri*, s. 33.

²⁰¹ Firudin Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, c. 2, Elm, Bakü 1981, s. 203.

Erivan’da yeni usulle okul açanlar arasında Güney Azerbaycan’dan gelenler aydınlar da yer almaktaydı. Kafkasya’ya gelerek buradaki yeni eğitim yöntemlerini benimseyen kişiler Erivan’da okullar açmaya başlamıştı. Onlardan biri de Mirza Kazım Gazi Askerzade Ahund Ahmedov olmuştur. 1832 yılında Tebriz’de dünyaya gelen Mirza Kazım, ilk eğitimini de Tebriz’de almıştır. Genç yaşlarında Erivan’a gelen Mirza Kazım bir müddet buradaki İran konsoloslukunda kâtiplik yapmıştır. Bilime, eğitime oldukça ilgisi olan Mirza Kazım, Erivan’da özel okul açarak öğretmenlik faaliyetine başlamıştır. Mirza Kazım’ın “*usuli-sövti*” ile eğitim veren okulu Erivan halkının sevgisini kazanmıştır. İşini oldukça seven ve değer veren öğretmen kendini geliştirmek, yeni eğitim usullerine dair daha fazla bilgi elde etmek için Erivan gimnaziyasının müdürü Brajnikov’dan izin alarak ünlü metodist Çistyakov’un derslerini de dinliyordu.²⁰²

Bahsedilen dönemde Erivan’da okul açan öğretmenlerden olan Mirza Abbas Mehemmedov’un verdiği bilgiye göre, Mirza Kazım sadece okul açmakla yetinmemiş aynı zamanda beş ciltlik kitap da yazmıştır. Bu kitaplardan dördü öğrenciler için ders kitabı olarak hazırlanmıştı. “*Elmi-hesap*”, “*Serfü-nehvi-farsi*”, “*Elmi-belağət*”, “*Vacibati-şeriyye*”, “*Tiyatro Hikâyesi*” adlı kitaplardan hiçbiri maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu eserlerinin dışında öğrencileri için Azerbaycan Türkçesinde şiir ve hikâyelerin yer aldığı ders kitabı da hazırlamıştır. Mirza Kazım’ın önemli hizmetlerinden biri de alfabe konusunda yapmış olduğu reformdur. Mirza Fetali Ahundov gibi o da eğitimde geri kalmanın sebeplerinden biri olarak alfabedeki kusurları öne sürüyordu. İslam milletinin yazısının oldukça karışık olduğunu ve öğrencilerin bunu öğrenmekte güçlük çektiklerini vurgulamıştır. Bütün ömrünü eğitime ve eğitimciliğe adayan Mirza Kazım ömrünün sonuna kadar Erivan’da yaşamış ve 1892 yılında veba hastalığından orada vefat etmiştir.²⁰³

Erivan’da yeni usulle okul açanlardan biri de Ahund Mirza Ali olmuştur. Aslen Güney Azerbaycan’dan olan Mirza Ali, Mirza Kazım’la aynı dönemde okul açmıştır. Usul-ü cedidle verilen eğitim metotlarını öğrenmek için her iki öğretmen metodist Çistyakov’un ya evine, ya da sınıfına giderek derslerini dinliyorlardı. Öğretmenlere, gerekli yardımları

---

²⁰² Köçerli, *Azerbaycan edebiyatı*, c. 2, s. 207.

²⁰³ Köçerli, *Azerbaycan edebiyatı*, c. 2, s. 213.

gösteren Çistyakov ara sıra onların okullarını ziyaret edip, kusurlarını düzeltmelerine yardımcı oluyordu.²⁰⁴

3.7. Mirza Hasan Rüşdiyye ve Onun “Rüşdiyye” Okulları

Kuzey Azerbaycan’da başlanan bu eğitimcilik faaliyetlerinin etkileri kendisini Güney Azerbaycan’da da göstermiştir. Kuzey Azerbaycan’da Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması, eğitimde yapılan reformlar, hazırlanan ders kitapları Güney Azerbaycan düşünürlerinin, pedagoglarının dikkatini çekmiştir. Modern eğitim yöntemlerini öğrenmek ve uygulamak isteyenlerden biri de Mirza Hasan Rüşdiyye Tebrizli olmuştur. Babası Tebrizli, annesi ise Erivanlı olan Mirza Hasan ilk eğitimini babasından almıştır. Eğitimini devam ettirmek için Beyrut’a gelen Rüşdiyye burada yeni eğitim usulleri ile tanışmıştı. İstanbul’da ve Kafkasya’da da buluna Mirza Hasan buradaki eğitim yöntemlerini de öğrenerek Tebriz’e dönmüştür. Rüşdiyye, burada yeni usulle okul açmaya teşebbüs gösterse de din adamları tarafından baskılara maruz kalmıştır. Daha sonra Erivan’a gelen Mirza Hasan öğrendiği bilgileri teoriden pratiğe dökmek için 1883 yılında Erivan’da yeni usulle okul açmıştır. Okuluna Osmanlı Devletinde olduğu gibi “*Rüşdiyye*” adını vermiş ve bundan sonra da *Rüşdiyye* adı ile tanınmaya başlamıştır. Rüşdiyye okulu 1888 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Bu okul kısa sürede Erivan’da büyük ilgi görmüş, hatta *Erivan ve Gence Halk Mektepleri* tarafından da ödül ve maddi yardım almıştır.²⁰⁵

Erivan’da tecrübe edindikten sonra Tebriz’e geri dönen Rüşdiyye burada yeni usulle “*Rüşdiyye*” okulunu açmıştır. Bu okulda sadece dersler yeni eğitim usulleri ile yapılmıyor, aynı zamanda öğrenciler de sıralarda oturuyor, temizliğe, davranış kurallarına dikkat ediliyordu. Ancak 9 defa din adamlarının baskılarına maruz kalan okul kısa süre sonra kapatılmıştır. Vazgeçmeyen Rüşdiyye 1893 yılında Tebriz’in Şeşgilan mahallesinde “*Rüşdiyye-ye müzefferiyye*” adından başka bir okul tesis etmiştir. Başladığı bu önemli işi devam ettirebilmesi için okul, dönemin mütefekkirleri ve eğitime değer veren hayırseverler tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmiştir. Onların arasında Bakü’den Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Güney Azerbaycan’dan meşhur yazar Mirza Abdürrahim Talıbov da olmuştur. *Rüşdiyye-ye müzefferiyye* Güney Azerbaycan

²⁰⁴ Köçerli, *Azerbaycan edebiyatı*, c. 2, s. 209.

²⁰⁵ Azerbaycan Tarihi, Bakü Üniversitesi Yayınevi, Bakü 2014, s. 205.

eğitimcilik tarihinde çok özel bir yere sahiptir. Bu okul Güney Azerbaycan'da, Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren ilkokul olma özelliğini taşımaktadır. Halkın eğitilmesinde Türkçenin önemini vurgulayan Rüşdiyye alfabede değişiklik yaparak, “*savti-usulle*” ana dili eğitimi vermiştir. Bu usulle 60 saatlik bir ders programıyla öğrenciler ana dilde yazmayı ve okumayı öğreniyorlardı.²⁰⁶

Eğitimdeki yenilikleriyle ön plana çıkan okul kısa sürede sadece Tebriz'de değil, İran'da da tanınmaya başlamıştır. Büyük çoğunluğu yoksulların çocukları olmak üzere 1895 yılında bu okulda 200'den çok öğrenci eğitim almaktaydı. O, öğrencilerinin yemek, giyim, kitapla temin edilme gibi meseleleriyle de şahsen kendisi ilgileniyordu. Eğitime oldukça önem veren Tebriz valisi Hacı Eminöddövlle de okulu ziyaret etmiş ve buradaki eğitimi çok beğenmiştir. Rüşdiyye, okuldaki 100 öğrencinin yemek, kitap, giyim masraflarını karşılamayı kendisi üstlenmiştir. Hatta vali okul için laboratuvar da hazırlatmıştır. 1899 yılında vali Eminöddövlle'nin önermesiyle Muzafferaddin şah onu Tahran'a davet etmişti. Burada da yeni usulle okul açan Rüşdiyye kısa sürede başarılı olmuş ve artık başka okullardan da öğrenciler onun okuluna gelmeye başlamıştı. Ancak vezîr-i âzam Ali Asker Atabey'le sorunlar yaşayan Rüşdiyye okulu kapatmak zorunda kalmıştır.²⁰⁷

Bütün yaşamış olduğu zorluklara rağmen hiçbir zaman eğitimcilik faaliyetinden vazgeçmemiştir. Sonraki yıllarda Darülfünunda çalışmaya başlayan Rüşdiyye 27 ciltten ibaret kitap yazmıştır. İlk ve ortaokullar için yazmış olduğu kitapların bir kısmı Farsça, bir kısmı ise Azerbaycan Türkçesinde yazılmıştır. “*Ana Dili*”, “*Bedayet-ül-talim*”, “*Kıfayet-ül-talim*”, “*Nihayet-ül-talim*”, “*Tekmiletüs-sarf*”, “*Tahsil-ül-hesap*” gibi ders kitaplarıyla İran eğitimine büyük katkı sağlamıştır. Onun hazırlamış olduğu ders kitapları başka okullarda da okutulmaktaydı. Hazırlamış olduğu ders kitapları arasında 1894 yılında Tebriz'de basılan “*Vatan Dili*” özel bir yere sahiptir. Kitap daha sonra 1945-1946 yıllarında Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde yeniden ders kitabı olarak basılmıştır. Rüşdiyye'den sonra Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okulların açılması, “*savti usulle*” ders kitaplarının hazırlanması yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁰⁸ Rüşdiyye'nin açmış olduğu okulların etkisiyle XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın

²⁰⁶ Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, c. 1, s. 89.

²⁰⁷ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 510-511.

²⁰⁸ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 512.

başlarında Güney Azerbaycan'da “Loğmaniyye”, “Kamaliyye”, “Terbiyyet”, “Nübar”, “Perveriş” gibi okullar açılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da sanayinin gelişmesi ve milli burjuvanın teşekkülü ile eş zamanlı olarak “Usul-ü Cedid” hareketleri de gelişmeye ve olgunlaşmaya başladı. Bu hareketin önderleri Rusya devlet okullarında eğitim almış olmalarına rağmen, Rus düşünürlerinin düşüncelerinden oldukça yararlanmışlardır. Bu sebeple, onlar bu sömürgecilik sistemine, halkın eğitimde geri kalmasına karşı yeni bir yol izlemeye çalışmışlardır. Ancak maalesef onların bu çabaları ve çalışmaları Çarlık rejimi ve bazı din adamlarının engellerine maruz kalmıştır. Karşılaştıkları bütün zorluklara, önyargılara rağmen çıktıkları bu yoldan dönmeyen Cedidçi aydınlar toplum bilincinin artırılması, eğitilmiş kesimin sayısının çoğaltılması için olağanüstü bir çaba sarfetmişlerdir.²⁰⁹

---

²⁰⁹ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 55-56.

BÖLÜM 4: RUS-MÜSLÜMAN (TATAR) OKULLARI

4.1. Rus-Müslüman Okullarının Açılması Yolunda Atılan İlk Adımlar

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan mütefekkirleri tarafından açılan okullardan biri de Rus-Müslüman okulları ya da Rusların ifadesiyle Rus-Tatar okullarıdır. Bu eğitim kurumuna “Rus-Müslüman” okulu denmesinin sebebi devlet dili olarak Rusçanın, ana dili olarak Türkçenin ve edebi dil olarak Farsçanın aynı kalitede ve aynı önemde tedris edilmesiydi. Ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren devlet yönetiminde ve basın organlarında bu okullardan “Rus-Tatar” okulları diye bahsedilmeye başladı. Çünkü Ruslar Kafkasya Türklerinden hakaretle “Tatar” diye bahsediyordular. Bu okulların özelliği burada sadece Azerbaycan Türklerinin eğitim almasıydı. Rus-Müslüman okulları ayrı ayrı şahıslar veya şehir ahalisi tarafından açılıyordu. Şehirde eğitim için ayrılmış olan maddi yardımlarla idare ediliyor, sadece Rusça öğretmenlerinin maaşları devlet tarafından ödeniyordu.

Çarlık Rusyası’nda Rus-Müslüman okullarının açılmaya başlaması 1870’li yıllara rastlamaktadır. Okullar Çarlık Rusyası’nın 1870 yılında yürürlüğe koyduğu “*Rus olmayan halkların eğitimi hakkında kurallar*”²¹⁰ adlı nizamname ile yönetiliyordu. Rus ve Avrupa pedagojisinin yenilikleri esaslarına dayanan bu nizamnameye göre ilkokullarda eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmişti. Okulda Rusça, ana dili, tarih, coğrafya, hesap, din dersleri veriliyordu. Öğretmenlerin büyük çoğunluğu Müslümanlar arasından tayin ediliyordu. Ancak adından da anlaşılacağı üzere bu okullarda eğitim dili Rusçaydı. Çarlık Rusyası’nda yaşayan Müslümanlar arasında ilk Rus-Müslüman okulu Nasiri tarafından 1871 yılında Kazan şehrinde açılmıştır. Kısa sürede büyük üne kavuşan bu okullar Müslümanlar yaşayan diğer bölgelerde de açılmaya başlamıştı.²¹¹

Her ne kadar Rus-Müslüman okullarının açılması için 1870 yılında nizamname yayınlanmışsa da, Kuzey Azerbaycan’da ilk Rus-Müslüman okulu 1875 yılında açılmıştır. Bu okul Yelizavetpol Guberniyasının Kazakh kazasının Salahlı köyünde açılmıştır. Okul Kazan şehrinden olan milliyetçe tatar Tauxiddin Mamleyev tarafından kurulmuştur. Tauxiddin Mamleyev Orenburg askeri okulunda eğitim almıştır. 1870

²¹⁰ Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев

²¹¹ Kafkas Gazetesi, 1893, No 242.

yılında Kazan'dan Tiflis'e gelen Mamleyev, daha sonra 28 Ekim 1872 yılında Kafkasya Tedris Dairesi müdürü Neverev'e mektup yazarak Kafkasya'da özel bir okul açmak için izin istemiştir. Ancak öğretmenlik yapabilmesi için gerekli belgesi olmadığından dolayı 1872 yılının Kasım ayında Tiflis'te deneme derslerine katılmış ve daha sonra sınava girerek köy-mahalle ilkokul öğretmeni unvanını almıştır. İnsanların eğitime olan ihtiyacı ve Tiflis'e yakın olması sebebiyle okul açmak için Mamleyev Salahlı köyünü tercih etmiştir. Salahlı köyünde okul açılmasının bir diğer sebebi de, bu kazada bir okulun bulunmamasıdır. Her ne kadar daha önceden burada bir okul açılması planlansa da maalesef sonuç alınamamıştır. Bundan dolayı Salahlı köyü okul açılması için en uygun yer olarak görülmüştür.²¹²

Böylece, 2 Ocak 1875 yılında Kuzey Azerbaycan'ın ilk Rus-Müslüman okulunun temelleri Salahlı köyünde atılmış oldu. Tauxiddin Mamleyev tarafından açılan bu okulda eğitim ücretliydi. Yılda her öğrenciden 18 manat eğitim ücreti alınmaktaydı. Ancak maddi durumu kötü olan ailelerin çocukları eğitim ücretinden muaf edilmiştir. Mamleyev'in bu teşebbüsü devlet tarafından da desteklenmiş, okul açılması için 300 manat yardım edilmiştir. Okulda eğitim öğretim dönemi, insanlar yaylalardan döndüğü zaman, yani 1 Eylül'de başlıyor, tekrar yaylalara döndüğü zaman, yani 1 Mayıs'ta bitiyordu. Tauxiddin Mamleyev tarafından hazırlanmış okul nizamnamesine göre okulun amacı temel eğitim vermek ve Rusça öğretmekti. Bu okul faaliyete 23 öğrenciyle başlamıştı ki, bunlardan da üçü eğitim ücretinden muaf edilmişti. Okulda verilen eğitimin halkın dikkatini çekmesi sonucunda 6 Ocak'ta okulda artık 27 öğrenci eğitim almaktaydı. Bu öğrencilerden de dördünden eğitim ücreti alınmamaktaydı. Gence Gubernatoru boş olan devlet binalarından birini okulun hizmetine vermişti. Komşu köylerden gelen öğrencilerin okulda kalabilmeleri için okulda yurt da mevcuttu. Okulun eğitim programına Azerbaycan Türkçesi, din dersi, Rusça, hesap, resim, gramer ve jimnastik dersleri dâhil edilmişti. Okulda din dersleri ve Azerbaycan Türkçesi dersleri Salahlı köyünden olan Abdulla Ağa Efendiyev tarafından verilmekteydi. Rusça ve diğer dersler ise Mamleyev'in kendisi tarafından veriliyordu. Her eğitim öğretim yılının sonunda öğrencilere sınav yapılmaktaydı. Mamleyev, eğitimin kalitesini her geçen sene daha da yükseltmek için çaba sarfediyordu. Tauxiddin Mamleyev bu sınavları ve eğitimin kalitesini kontrol etmek amacıyla Tiflis'ten özel olarak hocalar davet etmişti. 1875 yılında

---

²¹² Hüseyin Ahmedov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 194.

yapılan sınava katılan Kafkasya Eğitim Dairesinin müfettişi, pedagog Jelixovski raporunda eğitimin kalitesini oldukça beğendiğini, Mamleyev'in ise işine büyük bir özveri ile yaklaştığını yazmıştır.²¹³

Mamleyev'in çalışmaları ve çabaları sonucu okul kısa sürede tanınmaya başladı. O dönem Kafkasya'da bulunan 28 devlet okulu içerisinde Mamleyev'in Rus-Müslüman okulu örnek okullardan biri olmuştur. Bu konuyla ilgili Kafkasya Eğitim Dairesi müdürü kendi raporlarında "*Kafkasya ilkokulları arasında Salahlı Rus-Müslüman okulu halk arasında büyük rağbet görmüştür*" diye bahsetmektedir. Bu okul Azerbaycan aydınlarının da dikkatini çekmiştir. Yazılarında bu okula yer verenlerden bir de Hasan Bey Zerdabi olmuştur. Hasan Bey, çıkardığı "*Ekinci*" gazetesinde Kazan şehrinden olan birinin Salahlı köyünde Müslüman çocukları için okul açmasından takdirle söz etmiştir.²¹⁴

1877 yılında devletin el koyması sonucunda okul devlet okuluna dönüştürülerek, Gence ve Erivan Guberniyaları halk okulları direksiyasına birleştirildi. Masrafları devlet bütçesinden ödenilen okulda eğitim ücreti kaldırıldı. Bir sınıflı köy okulu olan bu okulda, 1878 yılında 30 öğrenci eğitim almaktaydı. Tauxiddin Mamleyev 1879 yılının Mayıs ayına kadar bu okulda çalışmış, daha sonra kendi rızasıyla ayrılmıştır. Salahlı Rus-Müslüman okulu köylerdeki Müslüman çocuklar arasında eğitimin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Sonraki yıllarda Rus-Müslüman okulları Sultan Mecid Genizade ve Habib Bey Mahmudbeyov tarafından daha da geliştirildi.²¹⁵

4.2. Sultan Mecid Genizade ve Habib Bey Mahmudbeyov'un Rus-Müslüman Okulları

Rus-Müslüman okullarının ün kazanmasında ve yaygınlaşmasında Sultan Mecid Genizade ve Habib Bey Mahmudbeyov'un hizmetleri de dikkate değerdir. Şamahı'da dünyaya gelen Sultan Mecid ilk eğitimini babasından aldıktan sonra, eğitimini 1874 yılında Şirvani'nin Usul-ü Cedid okulunda devam etmiştir. 1879 yılında Şamahı'daki üçüncü dereceli şehir okulunu kazanan Genizade 1882 yılının Haziran ayında bu okuldan

²¹³ Hüseyin Ahmedov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 196.

²¹⁴ *Ekinci Gazetesi*, No 1, 1877.

²¹⁵ Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, c. 1, s. 82.

da başarıyla mezun olmuştur. 1882-1883 yıllarında ise okulda verilen pedagoji kursu da katılmıştır. Bu kursu bitirenlere ilkokullarda veya mahalle okullarında öğretmenlik yapma hakkı veriliyordu.²¹⁶ Ancak aldığı bu eğitimlerle yetinmeyen Genizade kendini daha da geliştirmek adına eğitimini devam ettirmek için 1883 yılında Tiflis'te Aleksandrovski Öğretmenler Enstitüsünü gitmiştir. Okula girebilmek için matematik, coğrafya, Rusça sözlü ve Rusça yazılı olarak girdiği sınavları başarıyla tamamladıktan sonra, 1887 yılında buradan mezun olmuştur.

Habib Bey Mahmudbeyov'da Şamahı'da dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini mollahanede Molla Mirza Hüseyin'den almıştır. Daha sonra Şamahı'daki şehir okulunu kazanan Habib Bey 1872 yılında Şamahı depreminde okul binasının zarar görmesi sonucu eğitimini burada devam ettirememiştir. Eğitimini devam ettirmek için Bakü'ye gelen Mahmudbeyov Bakü'de realni okulu kazanmış ve bu okuldan mezun olmuştur. Öğretmen olmayı hedefleyen Habib Bey eğitime Aleksandrovski Öğretmenler Enstitüsünde devam etmiştir. Bu okuldan mezun olan Habib Bey şehir öğretmeni olmaya hak kazanmıştır. Ancak okuldan mezun olan 27 öğrenciden 24'nün ataması yapılsa da, Müslüman oldukları için 3 Türk gencin ataması yapılmamıştır.

1887 yılının Mayıs ayında Eğitim Bakanı Graf Delyanov Aleksandrovski Öğretmenler Enstitüsüne yazmış olduğu bir yazıda Hristiyan olmayan öğretmenlerin şehir okullarında eğitim vermelerinin Hristiyan öğrencilerin din ve ahlaklarına zarar verebileceğini yazmıştır.²¹⁷ Müslüman oldukları için işsiz kalan gençlerden Abdurrahmanbeyov evine geri dönse de, Genizade ve Mahmudbeyov bir süre daha Tiflis'te kalıp çözüm aramaya çalıştılar. Ancak Enstitü müdürü Kolloviç onlara evlerine geri dönüp beklemelerini tavsiye etmiştir. Tüm kapıların kapandığını gören gençler Şamahı'ya geri döndüler. Ancak burada sadece iki ay kalan Genizade ve Mahmudbeyov yeni tarz bir okul açma fikriyle 2 Eylül'de Bakü'ye geldiler.

14 Eylül 1887 yılında Genizade ve Mahmudbeyov açmak istedikleri ilkokulun planını ve eğitim programını hazırlayarak Bakü Guberniyası ve Dağıstan Vilayeti Halk Mektepleri müdürüne gönderdiler. Konuyu araştıran yetkililer hiç bir pedagoji tecrübesi olmayan ve

---

²¹⁶ Günel Memmedova, *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, Elm ve Tehsil, Bakü 2015, s. 24.

²¹⁷ Hagani Memmedov, *Sultan Mecid Genizade*, Yazıçı, Bakü 1983, s. 32-33.

tanınmayan bu gençlerin okul açabilmeleri için tanınmış birinin onlara kefil olmalarını istediler. Genizade ve Mahmudbeyov Bakü kadısı El-Hac Molla Cavad'ın yanına giderek ondan ricada bulundular. Gençlerin bu teklifini kabul eden kadı hatta iki oğlunu ve akrabalarının çocuklarını da bu okula göndereceğini bildirdi.

Kefil bulduktan sonra Genizade ve Mahmudbeyov Bakü'de erkekler için bir sınıflı Rus-Müslüman (Rus-Tatar) okulu açma isteklerini bir yazıyla 22 Eylül tarihinde Kafkasya Tedris Dairesine göndermişlerdir. Onların bu izin taleplerine 27 Eylül'de olumlu cevap verilmişti.²¹⁸

Büyük çabalar sonucunda Genizade ve Mahmudbeyov 20 Ekim 1887 yılında Bakü'de erkekler için bir sınıflı üçüncü dereceli Rus-Müslüman okulu açtılar. Okulda eğitim süresi 15 Ekim-15 Mayıs tarihleri arasında, yani 7 ay olarak planlanmıştı. Okul, Spasski ve Kolyubakin (Şeyh Şamil ve Hüseyin) sokaklarının kesiştiği yerde, Hacı Ağa Dadaşov'un evinde açıldı. 4 odadan ibaret olan ev için her ay 35 manat kira ödeniyordu. Bunun için her öğrenciden yılda 3 manat toplanıyordu. Eğitim faaliyetine 10-15 öğrenciyle başlayan okulda öğrencilerin sayısı hızla artmaktaydı. 12 Kasım'da 50, 16 Kasım'da 70, birkaç gün sonra ise öğrencilerin sayısı 76'ya yükseldi. Ancak okul daha fazla öğrenci alamadığı için 50 öğrenci dışarıda kaldı. Sonraki yıl okulun öğrenci kapasitesini 90'a çıkaran Genizade ve Mahmudbeyov, okulu Persidski sokağında Şagodinov'un evine taşındılar. 4 odadan ibaret olan bu ev için yıllık 600 manat kira ödemeye başladılar. Yine her öğrenciden 3 manat eğitim ücreti alınıyordu. Okulda maddi durumu olmayan öğrenciler eğitim ücretinden muaf edilmişti. Bu da eğitim alan öğrenciler %25'ne tekabül ediyordu. Toplanan parayla maaşları, kirayı, okul masraflarını karşılayan öğretmenler, kendi kişisel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özel evlerde dersler veriyor, haritalar hazırlayarak satıyorlardı.²¹⁹

Okulun eğitim programında Türkçe, Rusça ve Farsça, hesap, coğrafya, tarih, din dersleri okutulmuştur. Sonraki yıllarda jimnastik ve müzik dersleri de eklenmişti. Din dersini Molla Ağabala Axundov vermiştir. Genizade ve Mahmudbeyov'un okulunda Azerbaycan Türkçesi dersine büyük önem verilmekteydi. Okulda dersler Usul-ü Cedidle

²¹⁸ Sultan Mecid Genizade, *Gelinler Hemayili*, Yazıcı, Bakü 1986. s. 162; Ağamemmed Abdullayev, "Azerbaycan'da İlk Rus-Tatar Mektebinin Banileri", *Azerbayca Müellimi Gazestesi*, 1957, No 44.

²¹⁹ Günel Memmedova, *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, s. 76.

verilmekteydi. Edebi dil olarak halk arasında hâlâ rağbet görmesi ve İran'la devam eden ticaret ilişkiler sebebiyle Farsça eğitim programına dâhil edilmiştir.²²⁰ Okul sadece Farsça eğitimi ile değil, Azerbaycan Türkçesi eğitimi ile de ön plana çıkmaktaydı. Rus devlet okullarında Azerbaycan Türkçesine gerekli önem verilmiyordu. Din dersi öğretmenleri tarafından haftada 2 saat verilen derslerin kalitesi oldukça düşüktü. Çünkü bu ders için gerekli kitaplar ve eğitim programı mevcut değildi. Mahmudbeyov ve Genizade'nin bu teşebbüsü Türk çocukların eğitimi için atılmış önemli bir adımdı. Çünkü bu zamana kadar açılan okullarda eğitim alanların büyük çoğunluğu Rus memurlarının çocukları olmuştur. Ancak bu okul, okul sahiplerinin ve okulda eğitim alan öğrencilerin Türk olmasıyla da diğerlerinden farklıydı. Rus-Müslüman okulu eğitim kalitesi bakımından da kısa sürede halk arasında tanınmaya başlamıştır. Bununla ilgili Bakü Guberniyası ve Dağıstan vilayeti halk mektepleri müdürü Kafkas Tedris Dairesine yazmış olduğu mektupta bilgi vermiştir.²²¹

Ancak maalesef okul herkes tarafından hemen kabul görmedi. Mollalar okula karşı cephe almaya başladılar. Eski ve yeni okul taraftarları karşı karşıya geldi. Ancak bütün bu olumsuzluklar genç öğretmenleri yollarından döndürmedi. Bütün zorluklara rağmen işlerine duydukları sevgiyle, zorluklara karşı mücadele ettiler. Zamanla Usul-ü Cedidle eğitim veren bu okulların üstünlüğü herkes tarafından kabul edildi. Eski usulle eğitim veren okullarda 2-3 sene de adını yazmayı öğrenen öğrenciler, bu okullarda iki ay içinde Azerbaycan Türkçesinde, birinci dönemin sonundaysa Rusça yazıp okumayı öğreniyorlardı. Okuldan mezun olan öğrenciler kolay bir şekilde diğer okulları kazanıyorlardı. Genç öğretmenlerin bu başarısı okula olan ilginin daha da artmasına sebep olmuştu. Böylece öğretmenler okul için çektikleri zahmetlerin sonucunu almaya başlamış oldular. Zamanla okulda eğitim öğretim süresi iki yıldan dört yıla çıkarıldı.²²²

Derslerdeki kalite ve okul mezunlarının elde ettiği başarılar, kısa sürede halkın dikkatini çekmiş ve 1891 yılında Bakü'den 150 kişi şehir dumasına dilekçe yazarak bu okulların sayılarının artırılmasını talep etmişlerdir. Aynı müracaatla bu okulların masraflarının

---

²²⁰ Vezirov'a göre, Genizade ve Mahmudbeyov sadece Rusça ve Azerbaycan Türkçesinde eğitim vermiş olsalardı, bu okul halk arasında bu kadar tanınmaz ve rağbet görmezdi. Çünkü uzun yıllar Farsça yazmayı ve okumayı öğrenmiş halk kendi diline karşı ilgisizdi. Haşim Bey Vezirov, *Rus-Tatar Okullarının 25 Yıllık Yubileyi*, Seda Yayinevi, Bakü 1914, s. 6-7.

²²¹ Vezirov, *Rus-Tatar Okullarının 25 Yıllık Yubileyi*, s. 4.

²²² Genizade, *Gelinler Hemayili*, s. 66-67.

devlet tarafından karşılanması da istenmiştir. Halkın talebini değerlendiren дума 1891 yılında devlet bütçesinden ayrılan parayla Rus-Müslüman okulları esasında iki yeni okul açmaya karar verilmiş ve 23 Eylül 1891 yılında eğitim öğretime açıldı. Mahmudbeyov'un müdürlüğünü üstlendiği birinci okula 42, Genizade'nin müdürlüğünü üstlendiği ikinci okula ise 46 öğrenci alınmıştır. Ancak maalesef 1872 yılında şehir okullarıyla ilgili kabul edilen bir tüzüğe göre sadece Hristiyan dinine mensup olanlar şehir okullarında çalışma hakkına sahip olduklarından dolayı Sultan Mecid ve Mahmud Bey uzun süre devlet memuru olarak atanamamış ve müdürlük görevini de vekâleten yürütmüşlerdir.²²³

1898 yılında Genizade'nin müdürü olduğu Rus-Müslüman (Tatar) okulu iki sınıflı şehir okuluna dönüştürüldü ve okulun eğitim programında belirli değişiklikler yapıldı. Okulda tarih, coğrafya, doğa bilimleri, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça, resim, din dersi, geometriye giriş, çizim dersleri ve ilave olarak müzik dersi verilmekteydi. Sadece Türk öğrencilerin kabul edildiği okula ilk defa 1898 yılında başka halklardan olan öğrenciler de kabul edilmeye başlanmıştır. Okulda eğitim alan 140 öğrenciden 116'sı şehirlilerin, 12'si aristokratların, 7'si din adamlarının, 5'i ise köylülerin çocuklarıydı.²²⁴ Farklı halklardan olan öğrencilerin okula kabul edilmesi bu okulların daha da tanınmasına sebep olmuştu. Eğitim kalitesi arttıkça her geçen sene okula kabul edilen öğrencilerin sayısı da artmaktaydı. Bu da doğal olarak öğretmenlerin de sayısının artmasına sebep oluyordu. 1887 yılında iki öğretmenle faaliyete başlayan Rus-Müslüman okullarında, 1914 yılında artık 70 öğretmen faaliyet gösteriyordu. Zamanla okulların ünü Bakü sınırlarını da aşmaya başlamış, farklı illerde Rus-Müslüman okulları örneğinde yeni okulların kurulmasının önünü açmıştır. Hatta 1893 yılında Genizade Semerkant'a giderek Usul-ü Cedidle eğitim veren bir okul açmıştır.²²⁵

18 Mayıs 1902 yılında Genizade'nin faaliyetleri ve başarıları göz önünde bulundurularak okul müdürü olarak tayin edilmesi için Kafkasya Tedris Dairesi tarafından Halk Eğitim Bakanlığına başvuru yapılmışsa da, 1872 yılda kabul edilmiş olan tüzüğü ileri sürerek, Genizade'nin Müslüman olması hasebiyle bu talep reddedilmiştir. Habib Beye ve Sultan Mecid'e ait olan okul 15 Haziran'da kapatılmıştı.²²⁶ Sultan Mecid ve Habib Beyin

²²³ Günel Memmedova, *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, s. 82.

²²⁴ Hagani Memmedov, *Sultan Mecid Genizade*, s. 40.

²²⁵ Hagani Memmedov, *Sultan Mecid Genizade'nin Hayatı ve Pedagoji Görüşleri*, ADPU, Bakü 1963, s. 48.

²²⁶ Günel Memmedova, *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, s. 41.

okulunda Memmed Emin Rasolzade, Hüseyn Arablinski, Mirmahmud Kasımovski, Mirzağa Aliyev, Alasger Aliyev, Alisgender Caferzade, Meşedi Azizbeyov, Alipaşa Hüseynzade, Hacı İbrahim Kasımov, Mehemedsadıg Ahundov gibi yazarlar, oyuncular, gazeteciler, devlet adamları yetişmiştir.

Sultan Mecid'in faaliyetleri sadece okul açmak ve öğretmenlik yapmakla sınırlı değildi. Genizade, ders verdiği okullarda kendisi tarafından hazırlanmış olan Türkçe okuma metinlerini öğrencilerin defterlerine yazdırarak öğretiyordu. 1890 yılında o bu metinleri toplayarak "*İstilah-i Azerbaycani*" adı altında kitap haline getirmiştir. İstilah-i Azerbaycani ders kitabı 1922 yılına kadar 6 kez basılmıştır. Yazar her basımda kitaba yapmış olduğu ilaveler ve değişikliklerle onu bir az daha geliştirmiştir. Genizade'nin çalışmaları sadece "*İstilah-i Azerbaycani*" eserinden ibaret değildi. Bu kitabından başka "*Rus Dilinin Dilmancı*", "*Lüğeti Rusi ve Türkü*", "*Lüğeti Türkü ve Rusi*", "*Müteherrick Alfabe*", "*Mühteser Rus Alfabesi*" de mevcuttu. Bu çalışmalarından başka okulun Azerbaycan Türkçesi öğretmeni Ceferzade ile beraber yazmış olduğu "*Kilidi Edebiyat*" adlı eseri de uzun süre okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Genizade, sadece ders kitapları hazırlamamış, aynı zamanda öğrencilerin okuma becerilerini geliştirmeleri, boş zamanları değerlendirmeleri için arkadaşlarıyla beraber öğrencilerin yaş seviyelerine uygun okuma kitapları da hazırlamıştır. Sultan Mecid, dönemin şairlerine, yazarlarına müracaat ederek çocukların eğitiminin, ahlâkının, genel kültürünün gelişmesine yardımcı olacak eserler yazmalarını rica etmişti. Çünkü aydın gençlerin terbiyesinde edebi eserlerin büyük bir önem taşıdığına farkındaydı. Genizade'ye göre doktorlar hastalıkları tedavi ettiği gibi, yazarlar da eserleriyle halkın manevi tedavisi için çalışmalı, halkın manevi yönden gelişmesine yardımcı olacak eserler kaleme almalıydı.²²⁷

4.3. Rus-Müslüman Okullarının Kuzey Azerbaycan'da Yaygınlaşması

İlk defa 1887 yılında Bakü'de Türk çocukların eğitim alması için açılan Rus-Müslüman okulları, eğitimdeki yenilikleri başarılarıyla kısa sürede adından söz ettirmeyi başarmıştı. Bu da Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Rus-Müslüman okulları örneğinde yeni

---

²²⁷ Günel Memmedova, *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, s. 125.

okulların açılması ile sonuçlanmıştır. Bakü sakinlerinin talebiyle Rus-Müslüman okullarının sayısı gittikçe artmaya başlamıştı.²²⁸

Bakü'den sonra ilk Rus-Müslüman okulu, Kafkasya Öğretmenler okulundan mezun olan Fatalibeyov tarafından 1893 yılında Şuşa şehrinde açılmıştı. Şuşa'da açılan erkek okuluna ilk yıl 25 öğrenci kabul edilmişti. 1895 yılında 60, 1896 yılında ise okulda 80 öğrenci eğitim almıştı. Fatalibeyov'un bu okulu, Şuşa'daki özel okullar arasında en çok öğrencisi olan okullardan biriydi. Okula genel olarak fakir ve orta halli ailelerin çocukları alınıyordu. Adıgözelov'ların evinde açılan bu okul için yıllık 60 manat kira ödeniyordu. Okul masrafları öğrencilerden toplanan eğitim ücretleri ile karşılanıyordu. Yıllık her öğrenciden maddi durumuna göre 6 veya 12 manat eğitim ücreti alınıyordu. Maddi durumu iyi olmayan öğrenciler eğitim ücretinden muaf edilmişti.²²⁹

Eğitim süresi iki yıl olan okula 7-16 yaş arası öğrenciler kabul edilmekteydi. Öğrenciler yaş ve bilgi seviyelerine göre 3 gruba ayrılıyorlardı. 80 öğrencinin eğitim aldığı 1896 yılında birinci grupta 30, ikinci grupta 25, üçüncü grupta 25 öğrenci eğitim almaktaydı. Bu öğrencilerin 8'i asilzade, 5'i din adamı, 65'i şehirli, 2'si ise küçük burjuva ailelerinin çocuklarıydı. Köken olarak Türk olan bu öğrenciler arasında sadece ikisi Rus ırkına mensuptu. Usul-ü Cedid ile iki yıllık eğitim veren Fatalibeyov'un Rus-Müslüman okulunda Azerbaycan Türkçesi, Rusça, hesap, resim, müzik dersleri veriliyordu. 1896 yılında Fatalibeyov Ağcabedi'deki okula müdür olarak tayin edildiği için onun okulunu Samet Ağayev yönetmiştir.²³⁰

Şuşa'da açılan bu Rus-Müslüman okulları Türk öğrencilerin okulla tanışmasında önemli rol oynamıştır. Öğrencilere Rusça öğreten ve onların eğitimlerini devlet okullarında devam ettirebilmeleri için temel alt yapıyı oluşturan bu okullara ilgi her geçen sene daha da artmaktaydı. 1896 yılında Şuşa'da devlet tarafından açılan realnı okullarında eğitim gören 292 öğrenciden sadece 40'ı Türkdü. 12.000 Müslüman-Türk nüfusu olan Şuşa için bu oldukça düşük bir rakamdı. Ancak bu rakamlar Müslümanların eğitime ilgisinin olmaması ile alakalı değildi. Bunun altında yatan başka sorunlar vardı ki, bunlardan en önemlisi eğitim dilinin Rusça olmasıydı. Rusça bilmeyen çocuklar bu okullarda eğitim

²²⁸ Azerbaycan Tarihi, c. 4, s. 273.

²²⁹ Kafkas Gazetesi, No 45, 1896.

²³⁰ Nerimanov, *Seçilmiş Eserleri*, s. 149.

alırken büyük zorluklarla karşılaşıyorlardı. Okul öncesi her hangi bir dil eğitimi almadıkları için dersleri anlamakta zorluk çekiyor, sınıf arkadaşlarından geri kalıyorlardı. Bu da zamanla onları okuldan ve eğitimden uzaklaştırıyordu. Diğer büyük bir sorun ise öğrencilerin doğum belgesinin olmaması idi.²³¹ Çocuklarının devlet okullarında eğitimini devam ettirmesini isteyen ailelerden okula kabul edilmek için doğum belgesi talep ediliyordu. Bu belgeyi elde etmek ise oldukça uzun bir süre gerektiriyordu. Birçok bürokratik engellerle karşılaşan aileler altı ay veya bir yıl sonra bu belgeyi elde edebiliyorlardı. Bu gibi sorunlar öğrencilerin okula başlamasına engel oluyordu. Bu sebeple Rus-Müslüman okulları aileler için büyük önem taşıyordu.

1896 yılında Şuşa halkı ileri gelenleri tarafından iki sınıflı, yeni bir Rus-Müslüman okulunun açılması için teşebbüs edildi. Şuşalılar okulun gelecekteki masraflarını karşılamayı kendi üzerlerine alarak, aynı zamanda okulun açılması için gerekli olan 1000 manatı da kendi aralarında toplamaya karar verdiler. Bu karar 1500 kişi tarafından imzalanmıştı. İlk imza atanlar arasında şehir kadısı ve 4 din adamı yer almaktaydı. Azerbaycan'da ilk defa bir camide Rus-Müslüman okulunun açılması için teşebbüs edilmiş oldu. Şuşa realnı okulunun öğrencileri gerçekleştirmiş oldukları 2 tiyatro oyunundan toplanan 500 manatla okul binasının inşasına katkıda bulunmuşlardır. Bundan önce açılan Rus-Müslüman okulları ayrı ayrı şahısların evinde açılmıştı. Kısa sürede merkez caminin bahçesinde okul binası inşa edilmeye başlamıştı. Okul binası hazır olana kadar şehzade Fetali Mirza ve Knyaginya Üsmiyeva kendi evlerini ücretsiz olarak okul için kullanıma açmışlardı.²³²

Bu çabalar sonucunda 5 Ekim 1896 yılında Şuşa'da iki sınıflı Rus-Müslüman okulu faaliyete başladı. Şuşa şehir cemiyeti tarafından Berde ilindeki zemstvo okulunun öğretmeni Haşimbey Vezirov okula müdür olarak davet edildi. Okulun eğitim programına Usul-ü Cedid ile verilen Azerbaycan Türkçesi ve Rus dil, hesap, din dersleri dâhil edilmişti. Dersler 4 öğretmen tarafından verilmekteydi. Vezirov okul müdürü, Rasimbey Tahirov ve Mirza Bahış Yusufzade dil ve hesap dersleri öğretmenleri, Molla Mehdi Sarıcalinski ise din dersi öğretmeni olarak faaliyet göstermişlerdir. Mehdigulu Han ise

²³¹ Abdullayev, *Azerbaycan Dilinin Tedsri Tarihinden*, s. 142.

²³² Nigar Refibeyli, "*Azerbaycan Maarifinin İnkişafında Rus-Tatar Mekteplerinin Rolü*", Doçentlik Tezi, Bakü 1969, s. 87.

okulun onursal müdürü idi.²³³ 1898 yılında şehir Müslüman cemiyetinin yapmış olduğu başvuru sonucunda okulun öğretmenleri devlet memuru unvanını almıştır. Halk arasında büyük ilgi gören okula ilk yıl 210 öğrenci kabul edilmişti. Her öğrenciden yıllık 10 manat eğitim ücreti alınmıştır. Diğer Rus-Müslüman okullarında olduğu gibi bu okulda da maddi durumu iyi olmayan öğrenciler eğitim ücretinden muaf tutulmuşlardır. Böylece öğrencilerin % 20'si ücretsiz olarak eğitim görmekteydi. Birkaç hayırsever tarafından 5 öğrencinin eğitim ücretleri ve eğitim hayatları boyunca kıyafet ve okul malzemeleri gibi ihtiyaçları karşılanmıştı. Bunun yanı sıra Handemirov tiyatrosunda Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in "*Dağılan Tifak*" adlı eserinin oynanmasından elde edilen 900 manatlık gelirin 200 manatı masraflar için ayırdıktan sonra geri kalanı bu okula gönderilmiştir.²³⁴ Okulun en büyük özelliklerinden ve yeniliklerinden biri de 1900 yılında yaşlılar için akşam kurslarının faaliyet göstermeye başlamasıydı.

14 Mayıs 1896 yılında Çar II. Nikolay'ın taç giymesi şerefine okul "*Şuşa Nikolayevski Rus-Müslüman okulu*" adını almıştı. Azerbaycan'ın ünlü bestecisi Üzeyir Hacıbeyov, ünlü yazar ve siyasetçi Yusuf Vezir Çemenzeminli bu okulun mezunları arasında yer almaktadır.

Rus-Müslüman okullarının açıldığı bir diğer bölge ise Nuha olmuştur. Nuha'da ilk Rus-Müslüman okulu 1896 yılında Hacı Abdül Rahim Ağanın evinde, ikincisi de yine aynı yıl tüccar Hacı Memmed Sadık Aliyev'in evinde açılmıştır. Bu okullardan birincisinde Sünni, ikincisinde ise Şia mezhebinden olan öğrenciler eğitim görmekteydiler. Her iki bina okula ücretsiz olarak verilmişti. Okulların masrafları halktan toplanan yardımlarla karşılanıyordu. Ayrıca Bakü Müslüman Cemiyetinde Şia Rus-Müslüman okulu için 2.000 manat yardım göndermişti. 1897 yılında bu okullarda yaklaşık 200 öğrenci eğitim almaktaydı. Her iki okulda Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça, Farsça, hesap ve din dersleri verilmekteydi. Sünni Rus-Müslüman okulunda Rusça derslerini Gazanfer Ağa Cavanşir, Şia Rus-Müslüman okulunda ise Gulubeyov vermekteydi. 1897 yılında Sünni Rus-Müslüman okulunu ziyaret eden Gence Gubernatoru okulun faaliyetini yüksek bir şekilde değerlendirmiştir.²³⁵

²³³ Кавказский календарь на 1899 г., Типография Главного управления Наместника Кавказского, Tiflis 1898, s. 336.

²³⁴ Okulun bir diğer özelliği de 1900 yılında yaşlılar için akşam kurslarının açılmasıydı.

²³⁵ Hüseyin Ahmedov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 199.

1898 yılında Nuha sakinleri bu Rus-Müslüman okullarını iki sınıflı Rus-Müslüman okuluna dönüştürmeyi ve mevcut olan iki “ruhani” okulunu da Rus-Müslüman okuluna dönüştürmeyi karara almışlardı. Bu sebeple her evden yılda 60 gepik para yardımı toplanması kararlaştırılmıştı. Nuha sakinleri bu 4 okulda Rusça dersi verecek olan öğretmenlerin maaşlarının devlet hazinesinden ödenmesi için dilekçe yazsalar da, kabul edilmemişti. Rusça öğretmenlerine ödenen yıllık maaş 400 manat olarak belirlenmişti. Bürokratik engeller sebebiyle açılması kararlaştırılan okullardan sadece biri açılmıştı.²³⁶

Azerbaycan’ın önemli şehirlerinden biri olan Gence’de ise Rus-Müslüman okulu açmak için ilk teşebbüsü Kasım Kasımov göstermişti. Kafkasya Öğretmenler okulunun mezunu olan Kasımov, okul açmak için 14 Haziran 1893 yılında yönetimden resmi izin almıştı. 24 Ocak 1894 yılında 4 öğrenci ile faaliyete başlayan okul Kasımov’un sağlık sorunları nedeniyle 18 Mart’ta kapatılmıştı. Daha sonra Gence şehir sakinleri Rus-Müslüman okulu açmak için kendi aralarında 1840 manat 35 gepik para toplayarak Kafkasya Tedris Dairesine başvuru yapmış ve 4 Mart 1898 yılında resmi izin almışlardı. Okulun açılışı 23 Nisan 1898 yılında gerçekleştirilmiştir. Şehrin Bağmanlar bölgesinde açılan okula ilk yıl 26 öğrenci kayıt yaptırmıştı. Bağmanlar Rus-Müslüman okulu için gerekli birçok eğitim malzemeleri farklı milliyetlerden olan Gence şehir sakinleri tarafından karşılanmıştı. Mesela, kitap satan Ağayev 50 adet kalemlikle beraber 10 manat değerinde yazı malzemesi, marangoz Bağiyev 3 manat değerinde 60 adet cetvel, matbaası olan Savkov 12 manat değerinde farklı form kâğıtları ve kitaplar, özel okulu olan İsakov 6 manat değerinde 60 adet ders kitabı hediye etmişti. Bu olay Gence’de halk arasında büyük bir sevinçle karşılanmış, şehirde bir bayram havası oluşmuştu. Bağmanlar Rus-Müslüman okulunun açılışı haberi sadece Gence’de değil Bakü’de de sevinçle karşılanmıştı. Birçok hayırsever tarafından okula maddi yardımlar yapılmış, tebrik telgrafları gönderilmişti.²³⁷

Bu çabalar sonucunda, 6 Mayıs 1899 yılında şehrin Heremhan bölgesinde okul için iki katlı yeni eğitim binasının temelleri atılmıştı. Şehir sakinleri yeni okul binasının inşası için 450 manat yardım toplamışlardı. Sadece Azerbaycan Türklerinin eğitim aldığı okulda 1899 yılında 48 öğrenci eğitim almaktaydı. Eğitimde elde edilen başarıların sonucunda

²³⁶ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 301.

²³⁷ Yusuf Vezir Çemenzeminli, *Bir Gencin Defteri*, Azərneşr, Bakü 1966, s. 86.

her sene okula kayıt yaptıran öğrencilerin sayısı da artmaktaydı. Okul müdürü Mehralı Bey İsmayılov, Azerbaycan Türkçesi ve din dersi öğretmeni Molla Abbas Alekber oğlu idi. 1902 yılında ise okul müdürlüğüne Hasan Bey Bağirov tayin edilmişti. İşine büyük bir tutkuyla bağlı olan Hasan Beyin müdürlüğü döneminde öğrencilerin sayısı artmıştır.²³⁸

Gence'den sonra Rus-Müslüman okullarının açıldığı diğer önemli bir bölge ise Nahçıvan'dır. Nahçıvan'da Rus-Müslüman okullarının tarihi Sidgi'nin "Terbiye" okulunun 1896 yılında Rus-Müslüman okuluna dönüştürülmesiyle başlamıştı. Medrese eğitim sisteminden oldukça farklı olan bu okulda dersler Usul-ü Cedidle verilmekteydi. Nahçıvan sakinleri okulun masraflarının ve ihtiyaçlarının karşılanmasına her zaman destek oluyorlardı. Okulun birinci dereceli ihtiyaçlarını karşılamak ve maddi durumu iyi olmayan öğrencilere destek amacıyla şehir sakinleri tarafından okula 300 manat para yardımı yapılmıştı. Sadece şehir sakinleri değil birçok hayırseverde okula maddi yardımlar göstermekteydi. Mesela Hacı Zeynelabidin Tağıyev okulun açıldığı zaman 1.000 manat para yardımı göndermişti. Okulun onursal müdürü olan Behram Nahçıvanski her sene okula 100 manat para yardımı yapmıştır. 1897 yılında bu okulun müdürlüğüne Rusça öğretmeni olan Süleymanov getirilmiştir. Süleymanov, 1906 yılına kadar bu görevi yapmış, daha sonra istifa ederek görevi Abbasov'a vermiştir. Ancak Sidgi okulun esas yönetici ve manevi müdürü olarak kalmakta devam etmiştir.

Sidgi'nin Rus-Müslüman okulunun başarıları okul açmak isteyen birçok kişiyi de cesaretlendirmiştir. Ordubat sakinleri kendi aralarında para toplayarak 1900 yılında Rus-Müslüman Okulu açmak için başvuru yaptılar. 1 Eylül'e kadar okul binası hazırlanmış olsa da, Rus-Müslüman okullarına karşı olan bazı din adamlarının baskıları sonucunda 1900 yılında bu okul açılmadı. Ayrıca Ordubat şehir okulunun müdürü Rus-Müslüman okulunun açılmasıyla kendi okulundaki öğrenci sayısının azalması ve Azerbaycan Türkçesi dersi verildiği için bu okulun kısa sürede halk arasında rağbet kazanmasından korkarak okulun açılmaması için elinden geleni yapmıştır. Ancak bütün bu olumsuz girişimler okulun açılmasına engel olamadı. Şehir sakinlerinin ısrarları sonucunda Rus-Müslüman Okulu 1901 yılında faaliyete başladı.²³⁹

²³⁸ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 303; Kafkas Gazetesi, 1896, No 195.

²³⁹ Hüseyin Ahmedov, *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, s. 305.

Bir diğerk Rus-Müslüman okulu 1897 yılında Şamahı'da Hacı Mecid Efendizade'nin teşebbüsü ile açılmıştı. Bu okulun diğerk okullardan en büyük farkı burada sadece erkeklerin değil kızların da eğitim alıyor olmasıydı. Okulda Azerbaycan Türkçesi, Rusça, hesap, coğrafya, din derslerinde Usul-ü Cedid uygulanmaktaydı. Okulun erkekler bölümünde Ömer Faik Nemanzade ve Ahmet Efendiyev, kızlar bölümünde ise Hafız Efendi Şeyhzade, onun eşi ve kızı eğitim vermiştir. Halk arasında büyük rağbet gören okul 1902 yılında yaşanan Şamahı depreminde yıkılmış, öğrencilerin birçoğu da hayatını kaybetmiştir. Bu olaydan sonra okul kapatılmıştır.²⁴⁰

Rus-Müslüman okullarının açıldığı diğerk bir bölge de Erivan'dır. Erivan'da açılan Rus-Müslüman okulu da halkın maddi ve manevi yardımlarıyla tesis edilmişti. 21 Ekim 1896 yılında açılan okula ilk yıl 70 öğrenci alınması planlanırsa da, 110 öğrenci ile eğitim öğretim hayatına başlamıştı. Okul açıldığı ilk yıldan itibaren halk tarafından büyük ilgi görmüştür. Erivan Rus-Müslüman okulunda Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Farsça, Arapça, din dersi, hesap dersleri verilmekteydi. Türkçe derslerde Çernyayevski'nin "*Vatan Dili*", Farsça derslerde Sedi'nin "*Gülüstan*", Rusça derslerde Volper'in "*Rus Dili*", hesap derslerinde Yevtuşevski'nin "*Meseleler Kitabı*", din derslerinde ise Firudin Bey Köçerli tarafından hazırlanan ders kitapları kullanılmıştır. Okul müdürü Haşimbey, Nerimanbeyov, ikinci öğretmen Halilov, daha sonralar Şahtahtinski, Türkçe öğretmeni Mirza Memmed Veli Gemerlinski, din dersi öğretmeni ise Ahund Mirza Abdulla Kazıyev olmuştur. Nerimanbeyov okulda Rusça ve hesap dersleri vermiştir. Okulda eğitim gören öğrenciler arasında sadece bir kız öğrenci vardı ki, o da Nerimanbeyov'un kızı olmuştur. Erivanlı aydınlar, hayırseverler okula her zaman maddi yardımda bulunmuştur. Erivan'da gösterilen tiyatro oyunlarından elde edilen gelirlerin büyük bir kısmı zaman zaman okulun ihtiyaçları için bağışlanıyordu. Okula destek olanlar arasında İran şahı Muzafferredin şah da olmuştur. 1900 yılında Erivan'a yaptığı ziyaretinde okula 300 manat bağış yapmıştır. Kızların eğitimi için atılan bu ilk adım, kız çocuklarının eğitimi konusuna önem verenleri daha da cesaretlendirerek, Erivan'da kızlar için bir Rus-

---

²⁴⁰ Adalet Memmedov, Viktor Aliyev, *Şamahı Tehsil Tarihi*, Maarif, Bakü 2009, s. 93.

Müslüman Okulu açılmasını sağlamıştır. Bu okul Ahund Memmedbağır Kazızade'nin evinde açılmıştır.²⁴¹

XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın başlarında açılan Rus-Müslüman okulları ve bu okullarda eğitim alan kız ve erkek öğrencilerin sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir:²⁴²

Tablo 11. Rus-Müslüman Okullarında Eğitim Alan Öğrencilerin Sayısı

No	Okulun Adı	Açıldığı Tarih	Erkek	Kız
1	Birinci Bakü Erkek Rus-Müslüman Okulu	1891	220	-
2	İkinci Bakü Erkek Rus-Müslüman Okulu	1891	230	-
3	Üçüncü Bakü Erkek Rus-Müslüman Okulu	1892	204	-
4	Dördüncü Bakü Erkek Rus-Müslüman Okulu	1898	314	-
5	Beşinci Bakü Erkek Rus-Müslüman Okulu	1899	111	-
6	Altıncı Bakü Rus-Müslüman Okulu	1901	300	-
7	Yedinci Bakü Rus-Müslüman Okulu	1908	140	-
8	Sekizinci Bakü Rus-Müslüman Okulu	1900	247	-
9	Dokuzuncu Bakü Rus-Müslüman Okulu	1912	220	-
10	Birinci Kız Rus-Müslüman Okulu	1909	-	102
11	İkinci Kız Rus-Müslüman Okulu	1910	-	100
12	Üçüncü Kız Rus-Müslüman Okulu	1910	-	143
13	Dördüncü Kız Rus-Müslüman Okulu	1916	-	143
14	Sefa Cemiyetinin Erkek Rus-Müslüman Okulu	1914	124	-
15	Lenkeran Erkek Rus-Müslüman Okulu	1911	30	-
16	Maştağa Erkek Rus-Müslüman Okulu	1911	54	-
Toplam		-	2194	488

Yukarıdaki tabloda, 1891 yılından 1911 yılına kadar Kuzey Azerbaycan'da açılan Rus-Müslüman okulları ve bu okullarda eğitim alan kız ve erkek öğrencilerin sayıları verilmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere okullardaki eğitimin kalitesi ve eğitimden elde

²⁴¹ Ziyeddin Meherremov, *İrean'da Mekteparlık ve Maarifçilik (1800-1920 yıllarında edebi-medeni mühit)*, Nurlan, Bakü 2010, s. 68.

²⁴² Günel Memmedova, *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, s. 83-84.

edilen başarı sonucunda, bu okullara olan rağbet her geçen sene artmıştır. Ancak kızların bu okula kabulü ancak 1909 da gerçekleşmiştir. Bu konuda inisiyatif alıp çaba sarfedenlerin sayesinde, 1909 yılından itibaren kızlar için de Rus-Müslüman okulları açılmıştır. Bahsedilen dönem boyunca toplam 2682 öğrenci bu okullarda eğitim almıştır.

BÖLÜM 5: KUZEY AZERBAJYCAN'DA KADIN EĞİTİMİ VE HACI ZEYNALABİDİN TAĞIYEV'İN KIZ OKULU

5.1. Vakıfların Desteğiyle Evlerde Açılan İlk Kız Okulları

XIX. yüzyılın birinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da halk eğitim sisteminin yeni oluşmaya başladığı bir dönem olmasına rağmen kadın eğitiminin sistemli bir hal alması daha uzun bir zaman gerektirmiştir. Rusya ve Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığı zaman Azerbaycan'da kadınların eğitim hayatına katılması oldukça zor olmuştur. Bunun temel sebeplerinden birisi kadınların kendi kararlarını verme konusunda yeterli özgürlüğe sahip olmamalarıydı. Sadece ev işi ve çocuk bakımıyla yükümlü olan kadınlar sosyal hayattan neredeyse tecrit edilmiştir. Bu dönemde devlet tarafından açılmış okullar olmadığından, kadınlara eğitim dini eğitim almış kadın mollalar tarafından evlerde açılan okullarda veya mescitlerde verilmekteydi. Kız okulları genel olarak büyük şehirlerde açılıyor, köylerde ise neredeyse kız eğitiminden bahsedilmiyordu. Bazı okullar ücretsiz, bazıları için ise eğitim ücreti ödeniyordu. Eğitim ücreti ailelerin maddi durumuna göre belirleniyordu. Bu okullardan ilki Bakü'de açılmıştır. Bakü'de açılan bu okulda iki kadın molla tarafından eğitim verilmekteydi. Bu okulda 25 kızın eğitim aldığı bilinmektedir.²⁴³

1848 yılından itibaren Kuzey Azerbaycan'da petrol sanayisinin gelişmesiyle birlikte ekonomik hayatta yaşanan canlanma, kendisini sosyal hayat üzerinde de göstermeye başlamıştır. Artık kadınlar da sosyal hayatta etkin rol oynamaya başlamış ve kadınlara eğitim veren okulların sayısının arttığı görülmüştür. Ayrıca bu dönemden itibaren artık okulda öğretilen dersler ve onların içerikleri ile ilgili bilgilere de rastlanmaktadır. Bakü'de Hırdahanım ve Meşedi Sekine adlı kadınlar kendi evlerinde kızlara eğitim vermişlerdir. Bu okullarda dini ve modern eğitimin yanı sıra kızlara örgü, dikiş gibi el becerileri de öğretilmiştir. Hırdahanım adlı kadının okulunda bulunan Stepanova adlı yazar okulla ilgili gözlemlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Bakü'de Hırdahanım adlı bir hanımın evinde açmış olduğu okulda bulundum. Kendisi çok zarif ve genç bir kadındır. Okulunda 5 kız eğitim almaktadır. Hırdahanım öğrencilerine ana dili, hesap, Farsça, tarih, müzik, resim, Kuran ve din dersleri vermektedir. Benim ricamla müzik dersi yaptılar. Ben Şark

²⁴³ Обзорению Российских Владений на Кавказе, том 4, St. Petersburg 1836, s. 48.

müziğini anlamasam da, öğretmen hanımın çok yetenekli olduğunu söyleyebilirim. Daha sonra kızların çizdikleri resimlere, dikkikleri kıyafetlere baktım, okumalarını dinledim. İnsan bu kızlara eğitim veren kişinin sade bir ev hanımı olmasına inanamıyor.”²⁴⁴

Bahsedilen dönemde bu okullar kayıt altına alınmadığı için tam olarak kaç okulda kızlara eğitim verildiğini söylemek mümkün değildir. Ancak bu dönem kızlara eğitim kadın mollalar tarafından verildiği için kadın mollaların sayısına göre okulların da sayısını tahmini olarak belirlemek mümkündür. Resmi kayıtlara göre, 1851 yılında Bakü’de 91 kadın, 82 erkek molla olduğu bilinmektedir. Nüfusun geneline bakıldığı zaman sayı itibariyle kadınların erkeklerden daha fazla olduğu kayıt altına alınmıştır. Bakü’de yaşayan 7.125 kişiden 3.585 kadındı.²⁴⁵ Bakü’de yaşayan 91 kadın mollanın da grup halinde veya bireysel olarak kızlara eğitim verdiği tahmin edilebilir. Bakü dışında Şuşa, Şamahı, Gence, Nuha gibi kazalarda da kadın mollalar tarafından okulların açılmıştır.

Bu tarz okullardan bir diğeri de 1850 yılında Şamahı’da döneminin önemli kadın aydınlarından biri olan Güllübeyim hanım tarafından açılmıştır. Güllübeyim hanım, eğitimini evde babası Mahmut Beyden almıştır. Onun açtığı okulda sadece dini eğitim değil, ana dili, hesap, Farsça, tarih, müzik, resim gibi dersler ve el becerileri de öğretilmiştir. Güllübeyim Hanımın Okulu ile ilgili, yukarıda adı geçen Rus yazar Stepanova şunları ifade etmiştir:

“Bana bildirdiler ki, Güllübeyim adlı bir tatar (Türk) hanım evinde özel okul açmıştır. Öğretmen olduğum için bu konu benim ilgili çektim. Güllübeyim hanımın eşi Hacı İsmayıl beyle iletişime geçip, evine gitmek için izin istedim. Ertesi gün sabah Rus ve tatar dillerini bilen bir ermeni hanımla Güllübeyim hanımgile gittik. O, 25-28 yaşlarında, uzun boylu güzel bir hanımdı. Öğrencileri çok güzel yazı yazıyor ve okuyorlardı. Onların çizdiği resimler

²⁴⁴ Hüseyin Ahmedov, *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*, s. 90.

²⁴⁵ Кавказский календарь на 1852 г., Типография Главного управления Наместника Кавказского, Tiflis 1851, s. 303.

ve diktikleri kıyafetleri beğendim. Daha sonra öğretmen hanım ve öğrencileri bize birkaç şarkı söylediler.”²⁴⁶

“*Güllübeyim Okulu*” Şamahı’da 12-13 yıl faaliyet göstermiştir. Arapça, Farsça, Azerbaycan Türkçesi ve Lezgice bilen Güllübeyim hanım, aynı zamanda Ermenice ve Rusça da anlıyordu. Güllübeyim hanımın evinde eğitim alan kızlar şiir defterleri hazırlayarak Azerbaycan ve Doğu klasik şiirlerini defterlerine yazarak ezberliyorlardı. Onların arasında şiir yazarlar da vardı. Güllübeyim hanım kendisi müzik dersleri için şarkı besteliyor, söz yazıyordu.²⁴⁷

Güllübeyim Okulu’ndan başka XIX. yüzyılda Şamahı’da açılan “*Molla Peri*”, “*Molla Tubnise*”, “*Molla Hanım*”, “*Zeynep Hanım*”, “*Nise Hanım*” gibi okullarda kızların eğitim almasında rol oynamıştır. Bu okulların açılmasında Sultan Mecid Genizade, Mirza Alakber Sabir, Mahmud Ağa, Abbas Sehhet gibi Şamahı’da yaşayan ve faaliyet gösteren aydınların büyük desteği olmuştur.²⁴⁸

Evlerde açılan kız okulları arasında Gövher Ceferzade tarafından açılan okul da önemli bir yere sahiptir. Annesi Esbet hanımın evinde 20 kıza eğitim veren Gövher hanım kızlara hesap, imla, resim, müzik, Türkçe, coğrafya dersler veriyordu. Gövher hanımın ev okulunda yazı tahtasından başka Mirza Alekber Sabir ve Abbas Sehhet’in göndermiş oldukları kitaplar, haritalar ve küre de bulunmaktaydı. Okul 2 sınıftan ibaretti: bir sınıfta küçük, diğerinde ise yaşça daha büyük kız çocukları eğitim alıyorlardı. Her iki sınıfta da Gövher hanım ders vermiştir. Okulun ders programında her gün Türkçe vardı. Azerbaycan Türkçesi derslerinde öğrencilere imla kurallarını, dilekçe ve ailelerine mektup yazmayı öğretiyor, “*Alfabe*”, “*Balalara Hediye*” kitaplarından hikâyeler, masallar okutuyor, şiirler ezberletiyordu. Aynı zamanda bu masallar ve hikâyeler öğrenciler tarafından sahneleniyordu. Gövher hanımın okulu 1918 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Daha sonralar Gövher hanım öğretmenlik faaliyetini Şamahı ve Bakü’de açılmış okullarda devam ettirmiştir. Gövher hanımdan ders alan öğrenciler arasından

²⁴⁶ Memmedov, Aliyev, *Şamahı Tehsil Tarihi*, s. 159.

²⁴⁷ Azize Ceferzade, “*Güllübeyim mektebi*”, *Azerbaycan Kadını Dergisi*, No 12, Bakü 1969, s. 9.

²⁴⁸ Memmedov, Aliyev, *Şamahı Tehsil Tarihi*, s. 159.

Melek Kadirli, Püste Yüzbaşova, Fatma Salamzade, Rafika Rahimbeyova, Hacer Rahimbeyova, Sona Azadbeyli gibi çok değerli kadın eğitimciler yetişmiştir.²⁴⁹

5.2. Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Kız Okullarının Açılması İçin Yapılan İlk Çalışmalar

Kadın eğitimi meselesi ister Avrupa'da, isterse de Rusya'da birçok engelle karşılaşmıştı. Muhafazakâr doğu toplumları da bu engellerden kurtulamamıştır. Artık 1850 yılından sonra Rusya'da ilk kız gimnaziyaları açılmaya başlamıştı. Bir yıl içerisinde bu okulların sayısı 61'e yükselmişti. 1875 yılında kabul edilen tüzükle üniversitelerde kızlar için kurslar açılmaya başlamıştı. 1877 yılında Rusya'da 148 kız ortaokulunda 67.409 kız öğrenci eğitim almıştır. Merkezde yaşanan bu gelişmeler Kafkasya'ya da etkisini göstermişti. Her alanda olduğu gibi eğitimde de Çarlık Rusyası'nın sömürgecilik politikasının izlerini görmek mümkündür. Halkın gelişmesini ve eğitilmiş olmasını istemeyen Rus hükûmeti, eğitim faaliyetlerinin önüne her zaman engeller çıkarıyordu. Ancak bütün engellere rağmen Kuzey Azerbaycan'da halkın geleceğini eğitimde gören fikir adamları tarafından eğitim çalışmaları devam ettirilmiştir.²⁵⁰

Kafkasya'da kızlar için açılan ilk modern okul Tiflis'te "*Mukaddes Nina*" Hayriye cemiyeti tarafından tesis edilmişti. Kuzey Azerbaycan'da ise bu cemiyet tarafından açılan ilkokul Guberniya merkezi olan Şamahı'da 30 Nisan 1848 yılında açılmıştı.²⁵¹ İlk sene okula sadece 16 öğrenci kabul edilmişti. Bu okullar esasen burada hizmet eden Rus memurlarının kızlarına eğitim vermek amacıyla faaliyete başlamıştı. "*Mukaddes Nina*" okulunda Rusça, yerel dil, Fransızca, Almanca, matematik, müzik, resim, tarih, coğrafya, dikiş, dans dersleri verilmekteydi. Azerbaycan Türkçesi ders programına dâhil edilse de, ona ayrılan haftalık ders saati diğer dillere nispete oldukça azdı. Sonraki yıllarda Bakü, Şuşa, Gence'de de "*Mukaddes Nina*" Hayriye cemiyeti tarafından kız okulları açılmıştı. Ancak bu eğitim kurumları Azerbaycan Türkü kızların eğitim hayatında bir dönüm noktası yaratmamıştı. Eğitimin Rusça olması, din derslerinin verilmemesi, öğretmenlerin

²⁴⁹ Sabir Memmedov, *Azerbaycanın Maarifperver Kadınları*, ADN, Bakü 1960, s. 70.

²⁵⁰ Emir Tağıyev, *Azerbaycan'da Pedagoji Fikrin İnkişafı Tarihinden: XIX. Asrın Axırları – XX. Asrın Evvelleri*, Azertedris Neşr, Bakü 1961, s. 12.

²⁵¹ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, c. VII, AMEA, Bakü 1983, s. 118.

Hristiyan olması Müslüman kızların aileleri tarafından okula gönderilmemesinin esas sebeplerindendi.²⁵²

Kızların eğitimi ile ilgili Erivan'da 96 üyesi olan “*Mukaddes Ripsime*” kadın Hayriye cemiyeti kurulmuştu. Bu cemiyet tarafından 1 Ocak 1850 yılında ise Erivan'da kız okulu açılmıştı. Bu okulun diğer eğitim kurumlarından temel farkı Azerbaycan Türkçesi ve din derslerinin veriliyor olmasıydı. Bu ders Seyyid Molla Mir Mehdi tarafından verilmiştir. Okul ilk açıldığı yıllarda Türklere çok az sayıda kişi kızlarını bu okullara göndermişti. 1850 yılında 19 öğrenciyle eğitim öğretim faaliyetine başlayan okulda eğitim alan kızlardan 12'si Ermeni, 4'ü Rus, 3'ü ise Türkdü. 1851 yılında ise eğitim alan 21 kızdan sadece 5'i Azerbaycan Türkü olmuştur. 1852 yılında ise 28 kız eğitim alıyordu ki, onlardan da 7'si Türk, 10'u Rus, 11'i ise Ermeniydi. Okulda en fazla Türk öğrencinin eğitim aldığı yıl 1856 yılı olmuştur. 1856 yılında okulda 8 Türk öğrenci eğitim almıştır. 1875-1900 yılları arasında bu okulda eğitim alan 270 kızdan ise sadece 4'ü Türk olmuştur.²⁵³ Sonraki yıllarda artık birçok zengin aile de kızlarını eğitim almak için bu okullara gönderiyor, kadınlar kendileri ise bu cemiyetlere üye oluyorlardı. Birçok kusurlarına rağmen cemiyetler tarafından açılan bu okullar kızların eğitime katılması ve bunun yaygın bir hale getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Ancak eğitim dilinin Rusça olması ve eğitim sisteminin Rus kültürünün bir parçası olması sebebiyle zengin aileler hariç, nüfusun geri kalanı kızlarını bu okullara göndermiyordu. Bu sebeple kızların genel olarak eğitim öğretim hayatına katılmaları mümkün olmuyordu. Kızların gelecek hayatı aydınları düşündüren meselelerden olmuştur. Kadın eğitiminin önemini anlayan ve buna değer veren düşünürler kız okullarının açılması, kızların da eğitim hayatına katılmaları için çalışmalar yapmışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kız okullarında eğitim alan öğrenciler arasında Türk kızların sayısı nispeten artış göstermiştir. KTD'nin 1875 yılında verdiği raporda devlet okullarında eğitim alan 762 Müslüman öğrenciden 15'nin kız olduğu gösterilmişti. Lise ve kolejlerde eğitim alan öğrencilerden ise 8'i Müslüman kızlardı. Bunlar çok düşük rakamlar olsa da, o dönem

---

²⁵² Vahid Rzayev, *Nahçıvan'da Kız Tehsilinin İnkişafı Tarihinden (XIX. Asır ve XX. Asrın Evvelleri)*, Nahçıvan 2013, s. 4.

²⁵³ Meherremov, *İrevan'da Mektepdarlık ve Maarifçilik...*, s. 64.

için Müslüman kızların diğer milletlerden olan kızlarla beraber Rusça eğitim alması ileriye doğru atılmış bir adımdı.²⁵⁴

Dönemin Türk düşünürleri de kadın eğitime büyük destek vermişlerdir. Onlar kadınların kendi haklarını savunması ve eğitilmiş, ahlaklı bir nesil yetiştire bilmeleri için eğitim almalarının önemli olduğunu vurguluyorlardı. Hatta kadın eğitime büyük önem veren Celil Memmedguluzade kızların eğitim alabilmeleri için hiç değilse erkek okuluna gelmelerini sağlamaya çalışmıştır. 1890-1897 yılları arasında Nehrem köyündeki iki sınıflı okulun müdürü olarak görev yapan Memmedguluzade, okula ilk önce kendi kız kardeşi Sekine'yi, din dersi öğretmeni Kazıyev'in kızı Ümbül'ü ve okulun onursal yöneticisi Adıgözelov'un kızı Şehrebanı'yı başlatmıştır. Onun çabaları sonuçsuz kalmamış ve okula toplamda 8 kız Nehrem okuluna kayıt yaptırmıştır. Bunlar Adıgözelova Şehrebanı, Cahangirova Sekine, Kazıyeva Ümbül, Memmedguluyeva Sekine, Mehdihanova Hatice, Mehdiyeva Zehra, Mirzamemmedova Sekine, Mirzamemmedova Mina olmuştur. Memmedguluzade, ilk önce kızlar için hazırlık sınıfı açmış ve burada kendisi ders vermiştir. Bu olay Erivan Guberniyasından büyük ses getirmişti. *Halk Mektepleri* müdürü onun bu adımını taktirle karşılanmıştır.²⁵⁵

Kadın eğitime büyük önem veren düşünürlerden bir diğeri de Hasan Bey Zerdabidir. Zerdabi, makalelerinden birinde şöyle yazmaktadır: *Erkekler için ne kadar okul açsak da, amacımıza ulaşamayacağız. Çünkü genç neslin terbiyesinde büyük rol oynayan kadınlar bilimden ve eğitimden uzak kalıyorlar.*²⁵⁶ Müslüman kadınlara eğitim veren okulların açılması için ilk teşebbüs gösterenlerden biri de Zerdabi'nin eşi Hanife Melikova olmuştur. Kendisi eğitimini Tiflis'deki "*Mukaddes Nina*" kız okulunda almıştı. Hanife hanım istediği sonucu elde edemese de, devlet nezdinde kız okulunun açılması meselesi gündeme gelmeye başlamıştı. Kafkasya Canişini Knyaz Melikov 1882 yılında Tiflis'te Kafkasya Müslümanları için kız okulu açmayı merkezi hükûmetten rica etmişti. Ancak hükûmette bu konuda fikir ayrılıkları oluşmuştur. Bu okul için para harcamanın gereksiz olduğunu söyleyen birinci grup, Müslümanların kızlarını bu okula göndermeyeceğine inanıyordu. İkinci grup ise, bunun devlet için faydalı olacağını, Rus öğretmenlerden

²⁵⁴ Hüseyin Ahmedov, *XIX Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 234.

²⁵⁵ İsa Habibbeyli, *Celil Memmedguluzade Mühiti ve Müasirleri*, Azernesr, Bakü 1997, s. 139; Mahmud İsmayılov, *Azerbaycan tarixi*, c. 4, Elm Yayınevi, Bakü 2007, s. 269.

²⁵⁶ İkinci gazetesi, No 11, 1876.

eğitim alan kızların “Müslüman cemiyetine yabancı olacaklarını, zahiren değil dâhilen değişeceklerini” söylüyorlardı. Ancak 12 sene devam eden yazışmalardan bir sonuç alınmamış ve sonucunda Rusya Maliye Bakanlığı okul açılması için gerekli maddi desteği sağlamamıştı.

Kızlar için ortaokul açtırmayı başaramayan KTD, en azından temel eğitim vermek için ilkokul açmayı kararlaştırmıştı. KTD'nin müdürü devletin çocukların hayatına daha erken yaşlarda etki etmesi gerektiğini düşünüyordu. Çünkü Rus eğitimi görmüş bir anne “evladını Rusya'ya karşı sevgiyle büyütmüş olacaktı”. Bu okulun ders programına Rusça, Rusya tarihi ve coğrafyası gibi dersler dâhil edilmesi planlanmıştı. Ancak okulun açılması için gerekli olan paranın devlet bütçesinden değil de, toplanan yardımlarla ödenmesi teklif ediliyordu. Bu sebeple Bakü, Tiflis, Erivan, Gence ve diğer eyaletlerden okul için yardımlar toplanmaya başlanmıştı. Bu da Müslümanların kadın eğitimine ne kadar önem verdiğini göstermekteydi. Ancak toplanan yardımlar yetersiz olduğu için Müslüman kızlar için Tiflis'te ilkokul da açılmamıştır.

Kadın eğitimine önem veren Türk aydınlar tarafından 1890'lı yıllardan itibaren erkek okullarında kızlar için de sınıflar açılmaya başlandı. Nahçıvan'da Mehemmed Tağı Sidđi'nin “*Terbiye*” okulunda, Nuha'da Memmed Şeyhzade'nin okulunda kızlar için sınıflar açılmıştı. Burada dersler Usul-ü Cedid ile yapılmaktaydı. 1880-1890 yılları arasında Züleyha Polatzade kendi evinde okul açarak burada yeni usulle kızlara eğitim vermişti.²⁵⁷ Memmed Şeyhzade'nin kızlar için açtığı sınıfta, dersler kızı Şefika hanım tarafından verilmiştir. 1894 yılında ise Memmed Şeyhzade'nin eşi Emine Soltan Hanım ve kızı Şefika Hanım kirada kaldıkları Hacı Cumay'ın evinde kızlar için bir okul açmışlardır. Bazen okula küçük yaşta olan erkek çocukları da kabul ediliyordu. Öğrenciler okul için aylık 1 manat eğitim ücreti ödüyorlardı. Ancak Memmed Şeyhzade okul açmak için Şamahı'ya davet edildiğinden ailesi ile beraber Nuha'dan taşınmak zorunda kalmıştır.²⁵⁸ Şamahı'da bir müddet öğretmenlik yapan Şeyhzade burada kızının

---

²⁵⁷ Sabir Memmedov, *Azerbaycan'da Kadın Tehsili ve Azerbaycan'ın Tereggiperver Kadınlarının Maarifçilik Faaliyetleri*, Doçentlik Tezi, 1996, s. 98.

²⁵⁸ Abdullayev, *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden*, s. 22; Sabir Memmedov, “İlk Azerbaycan Kız Mektepleri”, *Azerbaycan Mektebi Dergisi*, No 8, 1968, s. 51.

da öğretmenlik yapabilmesi için bir kız okulu açmaya teşebbüs etse de, Bakü'de okullardan birinde iş bulunca Şamahı'dan da taşınmak zorunda kalmıştır.²⁵⁹

Artık 1890'ların sonlarına doğru birçok köy okulunda da kızların erkeklerle beraber eğitim aldığı görülmektedir. Nuha'daki Vartaşen ve Karabulak köy okullarına, Cebrayıl kazasının Kargabazar köy okuluna kızlar da alınmaya başlamıştı. Kargabazar okulunda 43 erkek, 3 kız eğitim almıştır. Erkeklerden 33'ü Türk, 10'u Ermeni, kızların ise her üçü Türkdü. Öğrencilerden 32'si köylülerin, diğerleri ise bey ve ağaların çocuklarıydı. Okulda iki öğretmen ders veriyordu. 1898 yılında Karabulak köy okulunda eğitim alan 60 öğrenciden 16'sı kızdı. Kazakh, Zengezur, Nuha, Haçmaz, Akdere, Sabunçu, Kuba, Balakanı okullarında da erkeklerle beraber kızlar da eğitim almaya başlamıştı. Aileler kızlarının eğitim almasına karşı olmasalar da, onların erkeklerle beraber eğitim almalarını da desteklemiyorlardı. Bu sebepten erkek okullarında kızların sayısı oldukça düşüktü. Artık bu gelişmeler ve kızların eğitimde elde ettiği başarılar sadece kızlar için okullar açmayı gerektirmişti. 1896 yılında Sabunçu'da kızlar için bir sınıflı okul faaliyete başlamıştı.²⁶⁰

XIX. yüzyılın sonlarına doğru açılan Rus-Müslüman okulları Türkler arasında eğitimi daha da yaygın bir hale getirmişti. Bu okullar ayrıca kadın eğitiminin gelişmesine de önemli katkı sağlamıştır. Bazı Rus-Müslüman okullarında kızlar için de sınıflar açılmıştı. 1901 yılında Gence Rus-Müslüman okulunda kızlar için açılan sınıfa 20 öğrenci kabul edilmiştir. Gence'de bulunan bir diğer Rus-Müslüman okulunda ise kızlar için 2 bölüm açılmıştı. Birinci bölümle Şahsuvarov, ikinci bölümle ise Saniyev ilgileniyordu. İlk yıl iki bölümde toplam 85 öğrenci eğitim almıştı. Okulu teftişe gelen müfettişler raporlarında kızların başarılarından bahsetmişlerdir.

Artık yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan mütefekkirleri arasında kız okullarının açılması meselesi en çok tartışılan konulardan biriydi. Kız okullarıyla ilgili iki farklı görüş mevcuttu. Bir grup sadece kadın öğretmenler tarafından eğitim veren okulların açılmasını uygun gördüğü halde, diğer grup ise mümkün olan en iyi şartlar sağlanarak modern okullar açılmasını öneriyordu.

²⁵⁹ Bayramoğlu, *Şamahı'da Maarif ve Maarifçilik*, s. 148.

²⁶⁰ Sabir Memmedov, *Azerbaycan'da Kadın Tehsili...*, s. 98.

5.3. Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in Kız Okulu

Azerbaycan'da petrol üretiminin artmasıyla hem sosyal, hem de kültürel hayatta birçok gelişmeler yaşanmıştı. Bakü petrolü ağırlıklı olarak yabancı şirketler tarafından işletilse de, Hacı Zeynelabidin Tagıyev, Musa Nagıyev, Şemsi Esedullayev, Murtuza Muhtarov gibi yerli işletmeciler de vardı. Onlar arasında Hacı Zeynelabidin Tagıyev cömertliğiyle, yardımseverliğiyle ön plana çıkmaktaydı. Tagıyev'in Azerbaycan halkı, aynı zamanda dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Türkler ve Müslümanlar için yaptıkları çalışmaları saymakla bitmez.²⁶¹ Maddi zorluklar içinde büyüyen Tagıyev eğitim alamamış, küçük yaşta inşaatlarda çalışmaya başlamıştır. Ancak eğitim almamasına rağmen, bir toplumun ilerlemesinin ancak eğitimle mümkün olduğunu görebilecek kadar ileri görüşlü bir şahsiyetti. Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel alanlarda gelişmesi için çalışmalar yapan Tagıyev'e halk tarafından "El Atası" unvanı verilmiştir. Azerbaycan'da birçok vakfın kurulmasına öncülük eden Tagıyev Bakü'de ilk tiyatro binası, Müslüman kızlar için okul, işçilerin ücretsiz kalabilecekleri binalar yaptırmış, Bakü'ye Şollar suyu getirmiş, onun maddi desteği ile Azerbaycan'da birçok dergi ve gazete basılmış, satın aldığı "Kaspi" gazetesinde ilk defa "Kuran-ı Kerim" yayımlanmış, Seyyid Azim Şirvani, Sultanmecid Genizade, Neriman Nerimanov gibi birçok şair ve yazarın kitaplarını yayımlatmış, başka dillere çevrilmesini sağlamıştır. O sadece kendi halkı için değil, aynı zamanda Moskova, Petersburg, Tiflis, Kutaisi, Odesa, Kırım gibi şehirlerde de Türk dilinde eğitim veren okulların açılması için yardımlar yapmıştır. Maddi durumu iyi olmayan, kimsesiz birçok öğrencinin eğitim masraflarını karşılamış, eğitimde başarılı olan öğrencileri Rusya'da üniversite eğitimi almak için göndermiştir.²⁶² 1895 yılında St. Petersburg'da eğitim alan öğrencilere burs olarak verilmesi için 1.000 manat göndermiştir.

Hacı Zeynelabidin'in faaliyetlerinde kadın eğitimi de çok önemli bir yere sahipti. "Kadını eğitirseniz, toplumu eğitirsiniz" düşüncesinde olan Tagıyev, halkının bilim ve teknolojide ilerlemesi, sömürgecilikten kurtulması için kadının bilinçlenmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu bilinçlenme de modern eğitim veren eğitim kurumlarının açılmasıyla mümkün olabilirdi. Toplumun bağımsız ve medeni tekâmülü eğitilmiş kadınlarla mümkün olabilirdi. Eğitimsiz olmasına rağmen çağının çok ilerisinde bir görüşe sahip olan Hacı

²⁶¹ Azerbaycan Millî Ensiklopediyası, Azerbaycan Millî Ensiklopediyası Elmi Merkezi, Bakü 2007, s. 272.

²⁶² Eşir Beşiroğlu, *Hamının Sevimlisi (H.Z. Tagıyev Hakkında)*, Teknur Yayınevi, Bakü 2012, s. 24-25.

Zeynelabidin kadını her şeyin merkezinde konumlandırıyordu. O, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Dünyanın birçok ülkesinde kadınlar da okula gidiyor, eğitim görüyorlar. Bizim Müslüman kadınlarımız ise büsbütün cahiller. Bizim kızlarımız doğacak çocuklarımızın analarıdır. Cahil anaların çocukları da cahil büyür ve eğitime yanaşmazlar... Anaları eğitilmiş olan toplum çok iş başarabilir. Anaları, kadınları eğitimsiz, cahil olan toplum kör gibidir. Ben Müslüman kızlarımızın eğitimi için masraflarını kendim karşılayacağım bir kız okulu açmak istiyorum ”²⁶³

Tagiyev, konuyla ilgili ilk defa Çar III. Aleksandr’a dilekçe yazarak Müslüman kızların eğitim alabilmeleri için Bakü’de okul açmak istediğini bildirmiş, ancak onun bu isteği Çar tarafından reddedilmiştir. İsteğinden vazgeçmeyen Tagiyev, II. Nikolay’ın taç giyme törenini fırsat bilerek Bakü’de onun eşi Aleksandra Fyodorovna’nın adını taşıyan bir kız okulu açmak istediğine dair dilekçe göndermiştir.²⁶⁴ Dilekçesine olumlu yanıt alan Hacı Zeynelabidin 24 Nisan 1896 yılında KTD’nin müdürü Yanovski’ye dilekçe yazarak Bakü’de Müslüman kızların eğitim alması için Rus-Müslüman kız okulu açmak istediğini bildirmişti. Tagiyev okulun bütün masraflarını karşılamayı üstlenmişti. Hacı, okul binası için 25.000 ruble²⁶⁵ ayırmış, okulun diğer masrafları için ise bankaya 125.000 ruble para yatırmıştı. Tagiyev, okulun bütün işleriyle yakından ilgilenmiş, en ince detaylarına kadar düşünmüştü. O, Azerbaycan Türkçesinin zorunlu ders olarak okutulmasını KTD’den talep etmişti. Okul açılması için gerekli bütün hazırlıklar tamamlanmasına rağmen okulun açılması beş sene gecikmişti.²⁶⁶

Tagiyev’in düşünceleri ve faaliyetleri dönemim birçok fikir adamları tarafından desteklense de bu düşüncelere muhalif olan bir kesimde mevcuttu. Bu kesim de ağırlıklı olarak halk üzerinde belli bir otoriteye, yaptırım gücüne sahip, bazı din adamlarından

²⁶³ Mehmetov, *Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, s.508.

²⁶⁴ Manaf Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynalabidin Tağıyev*, Genclik, Bakü 1996, s. 16.

²⁶⁵ 1 Ruble 0, 077 Türk Lirası

²⁶⁶ Ferhad Cabbarov, *H. Z. Tağıyev’in Kız Mektebinin Tarihinden*, Ziya, Bakü 2011, s. 9-10.

oluşuyordu. Konuyla ilgili Mehemmed Ağa Şahtahtinski'ye 4 Mayıs 1896 yılında yazmış olduğu mektupta konunun hassasiyetini şu sözlerle ifade etmiştir:

“...bir yerli olarak Müslüman aile hayatını ve onun eksiklerini çok iyi biliyorum. Müslüman kadını şimdi düşmüş olduğu kapalı, fanatik hayattan kurtarmak için yegâne yol var – okul ve yine de okul. Lakin bu okulu öyle ustalıkla yaratmak ve kurmak lazımdır ki, Müslümanlar hiçbir kenar fikir olmadan ona rağbetle yanaşsınlar ve kızlarını itibar edip oraya göndersinler.”²⁶⁷

Bazı din adamları kadınların bu tarz eğitim kurumlarında eğitim almalarının günah olduğunu söylüyorlardı. Toplum üzerinde söz sahibi olan bu mollalar Tağıyev'e destek veren açık görüşlü mollaları tehdit etmekten bile çekinmiyorlardı. Bakü kadısı olan Cavad Mollağa Alizade kızların bu okulda eğitim almalarına engel olmak için elinden geleni yapıyordu.²⁶⁸ Ancak doğru yolda olduğundan emin olan Hacı Zeynelabidin kararından dönmemiş, muhalif mollaları zor kullanarak değil, zekâsının gücüyle yola getirmiştir. Tağıyev, Mekke, Medine, Kahire, Horasan, İstanbul ve Tahran gibi Müslümanlar için önemli ve kutsal olan bu bölgelerde yaşayan din âlimlerinden fetvalar toplatmıştı. Bu fetvalarda kız çocuklarının modern eğitim veren okullarda eğitim almalarının İslam dini açısından günah olmadığı imzalı ve mühürlü olarak yazılmıştı. Tağıyev, bu fetvaları toplayıp getirmesi için Molla Mirza Muhammedoğlu'nu göndermişti. Daha sonra evinde verdiği bir yemekte her mollaya kendi itibar ettiği âlim tarafından imzalanmış fetvayı göstermişti.²⁶⁹

Tağıyev'in evinde yapılan toplantının dışında Teze Pir Camisinde de toplantı düzenlenmiş, mollalar arasında itiraz edenler olmuştu. Toplantıda söz alan Hacı, düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Cemaat, kızlarımızın zamanın ilimlerini okumaları zaruridir. Gözleri açılır ve zorlukları daha kolay aşarlar. İngiltere, Almanya ve Fransa'ya okumaya

²⁶⁷ Cabbarov, Tağıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden, s. 10.

²⁶⁸ Nizami İbrahimov, *XIX. Asrın Sonu – XX. Asrın Evvellerinde Bakü Şehrinin Siyasi ve Medeni Hayatı*, Ozan Yayinevi, Bakü 1997, s. 78.

²⁶⁹ Reyhan Yakışan, “19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileşmesinde Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Etkileri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2017, s. 101-102.

giden gençlerimiz oralarda kollarına bir yabancı hanım takıp geri dönüyorlar. Çünkü kızlarımızla anlayışları uyuşmuyor. Yabancı hanımlardan olan çocuklar, yabancılar gibi yetişip bütün varlığımıza varis oluyorlar. Eğer böyle giderse onlar Kur'an'sız, namazsız kalacaktır. Yeni açılacak okulda kızlara dini ilimler, dikiş, dokumacılık, mutfak işleri, Müslüman (Azerbaycan) ve Rus dilleri okuma ve yazması, matematik, fizik, çocuk terbiyesi ve bakımı öğretilecektir. Bunda ne kötülük var! Molla Ali Hacı oğlu! Kulak as! Ben kızları namuslarından etmek istemiyorum. Geçenlerde yirmi yaşındaki ortanca kızın hastalanmıştı. Az daha ölüyordu. L. Ambarsum hekimi getirdin kızını muayene etmesi için. Tedavi eyledi, kızın kurtuldu. Şimdi söyle bakalım! L. Ambarsum'un yerine bir Müslüman Hanım hekim olsaydı, hangisi şeriata daha uygun gelirdi? Hanım doktorlara, öğretmenlere ihtiyacımız çoktur. Ben o mektebi bize payitahtta vahşi denildikten sonra²⁷⁰ yapmaya karar verdim. Bu maksadıma ulaşmak için etek dolusu altın harcıyıp bina yaptırdım. Okulda ders anlatan öğretmenler hanım olacaktır.”²⁷¹

Hacı'ya sadece bazı mollalar değil, devlet yönetiminden de engel olunuyordu. Okulun tüzüğündeki bazı maddeler uzun süre tartışılmıştı. Tüzüğe göre okulun ilerideki yıllarda progimnaziyaya dönüştürülmesi planlanmıştı. Ancak Rusya Halk Eğitim Bakanı Delyanov bu maddeye karşı çıkmıştır. Ayrıca Bakü Şehir Dumasının üç üyesinin okulun “Hamiler Meclisi”ne katılacak olması da tartışılan konulardandı. Bütün itirazlara rağmen Hacı Zeynelabidin kararında ısrarcı olmuştur. Uzun süren tartışmaların ardından 16 Mayıs 1898 yılında okulun tüzüğü kabul edilmiş ve 24 Mayıs'ta İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'dan onay alınmıştı.²⁷² Böylece 1898 yılının Haziran ayında okul binasının inşasına başlanmıştı. Tağıyev okul binasının inşaatı için 25.000 ruble ayırsa da, bu rakam

²⁷⁰ Tağıyev, öz kızları Sara ve Leyla'yı Petersburg'da Smolni Kız Mektebine göndermek istemiş, fakat okul idaresi yalnızca hanedan mensubu, bey, han ve yüksek rütbeli memurların çocuklarını kabul ettikleri gerekçesiyle bu isteği reddettiler. Daha sonra eşi Sona Hanım'ın babası General Ereblinski'nin resmi evraklarını takdim ederek okula kayıt yaptırabildiler. Manaf Süleymanov, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, s. 18.

²⁷¹ Şahin Durmaz, “20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tağıyev'in Kız Mektebi”, *Kafkas Üniversitesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 29, Bakü 2010, s. 102.

²⁷² Cabbarov, *Tağıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden*, s. 11; Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, Azerbaycan Millî Ensiklopediyası Elmi Merkezi, Bak 2007, s. 685.

183,500 rubleye kadar çıkmıştı.²⁷³ Bu şekilde okul için toplam ayrılan bütçe 308,500 ruble olmuştur.

Okul binasının yapılacağı yer olarak Bakü'nün merkezi sokaklarından biri olan Nikolayevski²⁷⁴ seçilmişti. Bu yer 1893 yılında "Cüme Mescidinin" yapılması için ayrılmış, ancak yakınında Aleksandr Nevski provaslav kilisesinin olması sebebiyle cami yapılmasının uygun olmayacağı düşünülmüştü. Binanın mimarı olarak aslen Polonya'dan olan İosif Goslavski seçilmişti. Okul binasının yapımında sarı ve beyaz taşlar kullanılmıştı.²⁷⁵ Gelecekte okulu progimnazyaya dönüştürmek niyetinde olduğu için Tağıyev oldukça geniş bir okul binası yaptırmıştı.

Okulla ilgili kararların alınması, gelir ve giderlerin hesaplanması, öğretmen kadrolarının, okula alınacak öğrenci sayısının gibi birçok önemli konunun tartışılması ve karara bağlanması için okulun "*Hamiler Meclisi*" oluşturulmuştu. Bu meclis tarafından okulun tüzüğü hazırlanmıştı. Okulun tüzüğü şu şekildeydi:²⁷⁶

1. İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adını taşıyan Bakü Rus-Müslüman kız okulu Kafkasya Tedris Dairesinin ilkokullarla ilgili 25 Haziran 1867 tarihli Esasnamesine tabii olacaktır.
2. Okul I. Loca tüccarı Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından İmparator Hazretleri Nikolay Aleksandroviç ve İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'nın taç giyme töreni şerefine Müslüman kızlara ilkokul eğitimi vermek amacıyla Bakü'de açılacak.
3. Okul Kafkasya Tedris Dairesi tabii olup, Yerli Halk Okulları Müdürlüğüne bağlı olacaktır.
4. Bu okul kapalı eğitim öğretim kurumudur.
5. Okula sadece yedi yaş ve üzeri Müslüman kızlar kabul edilecektir.
6. Okulun müfredatı Kafkasya Tedris Dairesinin ilkokullarla ilgili 1867 yılında kabul ettiği Esasnameye uygun olarak hazırlanacaktır. Müslüman

---

273 Şahin Durmaz, "20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu...", s. 103.

274 Günümüzde bu bina Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü olarak faaliyet göstermektedir. Bugünde Bakü'nün en merkezi caddelerinden birinde bulunan bu binanın salonunda 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk parlamento toplantısı gerçekleştirilmiştir.

275 Fuad Ahundov, *Savadlı Milletin Temeli – Savadlı Kadın. H. Z. Tağıyev'in Bakü'deki Kız Okulu*, Bakü 2007, s. 71.

276 Cabbarov, *Tağıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden*, s. 37-39.

ailelerin ihtiyaçlarına uygun olarak ev ve el işi dersleri de verilecektir. Okulda eğitim ğretim dört yıl olacaktır.

7. Okulun ihtiyaçları Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in bankaya yatırmış olduğu 125.000 rubleden gelen faizler ve eğitim creti ödeyen alınan ücretlerle karşılanacaktır.
8. Okul, şehir idaresi tarafından ücretsiz verilen toprakta kurucu tarafından bütün masrafları karşılanan kurucuya ait mlktr.
9. Okulun "Hamiler Meclisi" mevcuttur. Meclis aşağıdaki üyelerden oluşuyordu:
  - 9.1. Onursal hamı ve Hamiler Meclisinin başkanı – okulun kurucusu I. lonca tüccarı Hacı Zeynelabidin Tağıyev. Onun ölümünden sonra onursal hamı varisleri arasından yaş olarak en büyük olan olacaktır. Eğer varisin yaşı küçükse veya yetkinlik yaşında değilse, o zaman vasisi Hamiler Meclisinde onun temsilcisi olarak dikkate alınacak;
  - 9.2. Bakü şehrinin reisi;
  - 9.3. Guberniya kadısı;
  - 9.4. Onursal haminin eşi;
  - 9.5. Bakü kadın gimnaziyasının müdiresi;
  - 9.6. Bakü erkek gimnaziyasının müdürü;
  - 9.7. Bakü dumasının seçtiği Müslümanlardan bir kişi;
  - 9.8. Onursal haminin şehir Müslümanları arasından seçtiği biri erkek, diğerı kadın iki kişi;
  - 9.9. Zorunlu ye - Kafkasya Tedris Dairesinin seçtiği bir kişi.
10. Hamiler Meclisinin görevleri:
  - 10.1. Okul mdiresini, öğretmenleri ve diğer personeli seçmek ve onları Halk Okulları mdiri aracılığıyla Kafkasya Tedris Dairesi mdirine sunmak;
  - 10.2. Gelir ve giderlerin yıllık hesaplanması, okulun btsinin denetlenmesi;
  - 10.3. Okulun maddi gelirinin artırılması için çalışmak;
  - 10.4. Okulda yatılı kalacak öğrencilerin sayısını belirlemek;
  - 10.5. Eğitim creti ödeyen öğrencilerden alınacak eğitim ücretini belirlemek;

- 10.6. Yatılı kalmayan öğrencilerden alınacak eğitim ücretini belirlemek ve maddi durumu olmayan öğrencileri eğitim ücretinden muaf etmek;
- 10.7. Okul personelinin izinlerini belirlemek.
11. Hamiler Meclisinde tartışılan konular oy çokluğuyla kabul edilecek. Oylar eşit olursa başkanın oyu belirleyici olacaktır.
12. Müdire, Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve din öğretmenleri Müslüman olacak.
13. Okulun kurucusu, I. lonca tüccarı Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in ayırdığı bağış ve İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adını taşıyan Bakü Rus-Müslüman kız okulunun Hamiler Meclisinin adına devlet bankasının Bakü şubesine yatırılan 125.000 rubleden elde edilen faiz sadece okulun masrafları için harcanacaktır. Okul için gerekli harcamaları yapmak hakkı Hamiler Meclisine aittir.
14. Hamiler Meclisi sadece aylık harcamalar için gerekli meblağı kullanma hakkına sahip olacaktır.
15. Okul personeli sayısı belirlenecek.
16. Hamiler Meclisi her yılın sonunda ve Ocağın 15'den geç olmayacak şekilde gelir ve giderlerle ilgili raporu Bakü Guberniyası ve Dağıstan Vilayeti Halk Okulları müdürünün aracılığıyla Kafkasya Tedris Dairesine gönderecek.
17. İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adını taşıyan Bakü Rus-Müslüman kız okulu Bakü Guberniyasının armasını taşıyan mühre sahip olacak.
18. Yapılan işlere dair bütün yazışmalarda Hamiler Meclisinin başkanının imzası olacaktır.

Okulla ilgili en önemli meselelerden bir diğeri de okulda eğitim alacak öğrencilerin sayısını belirlemek ve öğretmen kadrosunu oluşturmaktır. İlk yıl 50 öğrencinin alınması planlanan okula 7 yaştan yukarı Müslüman kızlar alınacaktı. Bu öğrenciler okulun yurdunda kalacaklardı. Alınacak öğrencilerden 20'si Hacı'nın ayıracağı bursla, geri kalan 30 öğrenci ise kendi hesaplarına eğitim alacaktı. Ancak bursla eğitim almak isteyen öğrencilerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu sebepten Tagıyev'in teklifiyle burslu öğrenci sayısı 35'e çıkarılmıştı. Böylelikle, okul ilk yıl 58 öğrenciyle eğitim öğretim hayatına başlamıştı.

Okulun öğretmen kadrosunu seçerken oldukça titizlikle davranan Hamiler Meclisi üyelerin öğretmenleri özel sınavla okula almışlardır. Okulun ilk öğretmenleri Hanife Melikova, Meryem Sulkeviç, Esmet Memmed Emin Efendikızı ve Sekine Ahundova olmuştur. 7 Ekim 1901 yılı saat 12’de şehrin ileri gelenlerinin katılımıyla okul binasının ikinci katında bulunan büyük salonda okulun açılışı gerçekleştirildi.²⁷⁷ Açılış konuşması yapan Tagıyev, sıradaki hedefinin okulu Müslüman kız gimnaziyasına dönüştürmek olduğunu vurgulamıştır.

Erkeklerin girmesi yasak olan okulda öğrencilerin rahat edebilmeleri için her şey önceden planlanmıştı. Öğrencilerin üniformaları, defter, kitap, kalem gibi masrafları Tagıyev tarafından karşılanmıştır. Kızlar okulda sadece modern bilimleri öğrenmiyor, aynı zamanda ev işleri, el sanatlarıyla da ilgili dersler görüyorlardı. Öğrencilerin uyku saatlerine ve yemek saatlerine, sağlıklarına, dinlenmelerine özen gösteriliyordu. Kızların sağlığı her zaman kontrol altındaydı. Okulun özel doktoru ve hastanesi mevcuttu. Okulda eğitim yılı 1 Eylül’de başlıyor, 14 Mart’ta bitiyordu. Okulda dersler Cumartesi gününden Perşembe gününe kadar devam ediyordu. Okulun tatil günü Cuma günüydü.

Sabah saat 07:00’de uyanan öğrenciler saat 08:00’de yemekhanede çay içtikten sonra, saat 08:30’da derse giriyorlardı. Saat 11:20’de öğrencilere kahvaltı veriliyordu. I. ve II. sınıflarda ders 13:20’de, III. Ve IV. sınıflarda ise 14:20’de bitiyordu. Her ders 50 dakika devam ediyordu. Son dersten sonra öğle yemeğine giden öğrenciler saat 17:00’a kadar dinleniyor, okulun bahçesinde zaman geçiriyorlardı. Molanın ardından derslerini yapmak için sınıflara geri dönen öğrencilere saat 19:00’da çay veriliyordu. I. ve II. sınıf öğrencilerininin uyku saati 20:00, III. Ve IV. sınıf öğrencilerininin uyku saati ise 20:30 olarak belirlenmişti. Hacı Zeynelabidin öğrencilerin beslenmelerine çok dikkat etmişti. Hatta Birinci Dünya Savaşı yıllarında okula taze erzak getirilmesi mümkün olmadığı için dersleri durdurmak zorunda kalmıştı.²⁷⁸

Rus-Müslüman okuluna kayıt olan öğrencilerin sayısı her geçen sene artıyordu. 58 öğrenciyle eğitim hayatına başlayan okula 1916 yılında 125 öğrenci kayıt olmuştu. Aynı zamanda öğretmenlerin de sayısı artıyordu. 1901 yılında 4 öğretmenle eğitim vermeye

²⁷⁷ Hagani Memmedov, *Azərbaycan Milli Hərəkatı (1875-1918)*, Sabah, Bakü 1996, s. 37; Ejder Ağayev, *Pedagoji Fikrimiz, Dünenimiz, Bugünümüz*, Elm, Bakü 2000, s. 24; Fiyuzat Gazetesi, No 4, 8 Aralık 1906.

²⁷⁸ Cabbarov, *Tagıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden*, s. 14-15.

başlayan okulda 1908 yılında 7, 1912 yılında 8, 1915 yılında 15 öğretmen eğitim vermiştir. Öğretmen kadrosu yeterli sayıda olmadığı için Hamiler Meclisi tüzükte değişiklik etmek zorunda kalmıştır. Neticede gayrimüslim öğretmen işe alınmaya başladı. Öğretmenler Hacı'nın davetiyle Rusya'dan, Gürcistan'dan, Özbekistan'dan, Dağıstan'dan, Tataristan'dan, Litvanya'dan Bakü'ye gelmişlerdir. Hatta Hamiler Meclisi okula erkek öğretmen de almak zorunda kalmıştır. Böyleki, Azerbaycan Türkçesi öğretmeni olarak Süleyman Abdurahmanov kadroya dâhil edilmişti.

Tagıyev, öğrencilerin zamanlarını kaliteli geçire bilmeleri için elinden geleni yapmıştır. Hacı, kızları zaman zaman tiyatroya, sinemaya götürüyor, okulda dans, müzik, tiyatro kursları açtırıyordu. Okulun tiyatrosunda Azerbaycan'ın klasik eserleri sahneleniyordu. Ayrıca okulun kütüphanesi de oldukça zengindi. Esas kütüphanede 314, öğrenci kütüphanesinde 852 kitap vardı. Okulda okutulan derslere ait kitap sayısı ise 595'di.

İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adını taşıyan Bakü Rus-Müslüman kız okulunun ilk yılına ait giderleri:²⁷⁹

Tablo 12. Bakü Rus-Müslüman Kız Okulunun Masrafları

Görevler	Personel sayısı	Bir kişinin maaşı (rubleyle)	Toplam maaş (rubleyle)
Müdire, aynı zamanda öğretmen	1	700	700
Müdire yardımcısı, aynı zamanda öğretmen	1	500	500
Türkçe ve din öğretmeni	2	500	500
El ve ev işi öğretmeni	1	300	300

²⁷⁹ Cabbarov, *Tagıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden*, s. 39-40.

Kütüphane ve ders materyalleri		150	150
Yatılı kalan 20 kız öğrencinin masrafları	-	1710	1710
Aşçı	1	180	180
Hizmetçi	2	120	140
Çamaşırıcı	1	180	180
Temizlikçi	1	240	240
Isıtma, aydınlatma ve diğer masraflar	-	300	300
Toplam			5.000

Yukarıdaki tabloda okulda çalışan personeller, onların sayısı ve aylık maaşlarına dair bilgiler verilmiştir. Bahsedilen dönemde Azerbaycan'da kadın eğitimi oldukça geri plandaydı. Sadece dini eğitim alan kadınlar bu eğitimlerini mescitlerde veya özel evlerde almışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında petrol sanayisinde yaşanan gelişmeler sosyal hayatında canlanmasına, gelişmesine sebep olmuştur. *Kadını eğitirseniz toplumu eğitirsiniz* düşüncesinde olan Türk düşünürler, bu sömürge düzeninden kurtulmak, bağımsızlık kazanmak için kadın eğitiminin önemini farkındalardı. Başlangıçta büyük tepkilerle karşılaşan bu aydınlar işe kendi okullarında kızlar için sınıflar açarak başlamışlardır. Çünkü o dönemde kızlar için açılan vakıf okullarına Müslüman aileler kızlarını göndermiyordu. Artık XIX. yüzyılın sonlarında kadınlara hak ve hürriyetlerinin verilmesi, kadın eğitimi gibi meseleler daha çok konuşulmaya başlamıştı. Böyle bir dönemde petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tagıyev tarafından kızlar için modern eğitim veren bir eğitim kurumunun açılması olağanüstü bir yankı uyandırmıştır. Okula her geçen gün rağbet artmaya başlamış ve Türk kadınları eğitimde büyük mesafeler kat etmişlerdir. Artık kadınlar sosyal hayatın birçok alanında faaliyet göstermeye başlamışlardır.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan topraklarının Çarlık Rusyası'nın sömürgesi altına girmesi toplumsal ve kültürel değişikliklere neden olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği gibi kendi kültürüne tamamen uzak olan bir devlet tarafından yönetilmenin zaman zaman birçok olumsuz etkileri de ortaya çıkmıştır. Hanlıklara bölünmüş olan Azerbaycan topraklarında feodal ilişkiler hüküm sürüyordu. Parçalanmış halde olan Azerbaycan topraklarının birleştirilmesi sonucunda ülke ekonomisi canlanmaya başlamış, savaşlar, dış müdahaleler son bulmuş ve siyasi istikrar sağlanmıştır. Bu sayede Azerbaycan'da, uluslaşmanın temel dinamikleri daha kısa sürede ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak kapitalist sistem gelişmiş ve yeni bir burjuva sınıfı doğmuştur. Modern ulus kimliğine geçiş süreci sadece ekonomi ile değil, toplumun düşünce yapısının değişmesiyle de gerçekleşmişti. Burjuvaziyle beraber yeni bir aydın sınıfı da ortaya çıkmıştı.

Hanlıklar zamanında, eğitim medreselerde ve evlerde verilmekteydi. Çarlık Rusyası bu eğitim sistemini tamamen kaldırmamış, bunun yanı sıra Kuzey Azerbaycan'da yeni eğitim sisteminin temellerini atmıştır. Devlete sadakatle hizmet edecek memurlar hazırlamak ve din adamlarının etkisini azaltmak adına 1829 yılından itibaren yeni okullar açılmaya başlamıştır. Asıl hedefi halkı eğitmek değil de kendi işine yarayacak tercümanlar, memurlar yetiştirmek olan Çarlık yönetiminin bu hayallerle verdikleri eğitim sistemiyle yetişen Azerbaycanlı genç aydınlar karşı mücadeleye geçmiş ve Azerbaycan halkını kendi kimliğini sahip çıkmak için harekete geçirmeyi başarmıştır.

Çarlık Rusyası'nın toplumun her kesimi üzerindeki baskısı, basına uyguladığı sansür, stratejik bölgelere Rus ve Ermenilerin yerleştirilmesi, vergilerin ağır olması, toplumda tepkilere yol açmıştı. Rus devlet okullarından mezun olan ve eğitimini Tiflis, Moskova, St. Petersburg gibi şehirlerde devam ettiren gençler burada Batılı aydınlarının, Rus düşünürlerinin eserleriyle tanışma fırsatı bulmuşlardır. Ruslaşması beklenen bu gençler vatanlarına dönerek halkın aydınlanmasında, Müslüman cemaatten ulusal kimliğe geçiş sürecinde büyük önem taşıyan faaliyetlerde bulunmuş, milli uyanışın da altyapısını oluşturmuşlardır. Bu mütefekkirlerin temel gayesi halka milli şuur aşılama, eğitim seviyesini yükseltmek, ana dilini canlandırmaktı.

Bu faaliyetler sonucunda Kuzey Azerbaycan'da ilk dergi ve gazeteler yayın hayatına başlamıştır. Halkın derdiyle dertlenen, bu aydınlar basın organlarında ana dili ve bu dilde eğitim meselesine sürekli dikkat çekmişlerdir. Petrol sanayisinin gelişmesiyle ekonominin canlanması, sosyal hayat standartlarının yükselmesi ve eğitilmiş insanlara olan ihtiyacın artması da bu okulların açılmasını zorunlu kılıyordu. Böylelikle Azerbaycan'da Türkçe eğitim veren Usul-ü Cedid okulları faaliyete başlamıştır. Kuzey Azerbaycan'da ulus bilincinin gelişmesinde bu okullar büyük öneme sahiptir. Eski usulle eğitim veren medreselerin, az sayıda olan ve Ruslaştırma politikalarının gerçekleştirildiği Rus devlet okullarının Türk çocuklara gerekli katkıyı sağlamayacağına farkında olan bir grup Türk mütefekkir Usul-ü Cedid okullarını açmışlardır. Usul-ü Cedid okullarında birçok şair, yazar, öğretmen, devlet adamı yetişmiştir. Bu okullarda eğitim dilinin Türkçe olması, ders programında din derslerine yer verilmesi halk arasında kısa sürede bu okullara ilgiyi artırmıştır. Hatta halk kendi aralarında para yardımı toplayarak onların bölgelerinde de Usul-ü Cedid okullarının açılması için başvurular yapmıştır. Bu okulların büyük çoğunluğu hayırseverlerin yardımları ve bağışlarıyla kurulmuştu. Onlar ücretsiz olarak evlerini okullar için ayırmışlardır.

Usul-ü Cedid okullarında eğitim veren kişiler sadece öğretmen değil, birçoğu aynı zamanda yazar ve şairdi. Bu dönemde aynı zamanda çağdaş Azerbaycan edebiyatının da temelleri atılmıştı. Bu bakımdan XIX. yüzyılın ikinci yarısı birçok ilklerin yaşandığı dönem olarak tarihe geçmiştir. Onlar bu okullarda okutulmak için eserler kaleme almış, ders kitapları yazmışlardır. Çünkü o dönemdeki en büyük sorunlardan biri Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının neredeyse yok denecek kadar az olmasıydı. Genel olarak Sedi'nin "*Gülüstan*", "*Bustan*" eserlerinden, "*Zinetül-Meclis*"den parçalar Azerbaycan Türkçesine çevriliyor ve ya Osmanlı Devletinden getirtiliyordu.

Bahsedilen dönemde Türk aydınlar tarafından açılan bir diğer okul ise Rus-Müslüman (Tatar) okulları olmuştur. Öğretmenlik okulundan dereceyle mezun olmalarına rağmen Müslüman oldukları için devlet görevlerine atanamayan gençler karşılaştıkları bu engeller ve zorluklar karşısında yılmayarak Kuzey Azerbaycan'da Rus-Müslüman okullarının temellerini atmışlardır. Onlar sadece devlet yönetimi tarafından engellerle karşılaşmıyor, aynı zamanda bazı din adamlarının da olumsuz tepkilerine maruz kalıyorlardı. Bu sebepten zaman zaman eski ve yeni okul taraftarları karşı karşıya geliyordu. Ancak bütün bu olumsuzluklar genç öğretmenleri yollarından döndürmüyordu. Zamanla aileler bu okullardan mezun olan gençlerin daha kolay iş

bulduklarını, devlet dairelerinde yükseldiğini görünce artık bu okulların açılması için kendileri devlete dilekçeler yazmaya başlamışlardır. Bahsedilen bu okullarda okuyan, yetişen gençler sonraki yıllarda Azerbaycan aydınlanma hareketinin öncüleri olmuşlardır. Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucuları olan birçok genç eğitimlerini bu okullarda almıştır.

İşgalin gerçekleştiği ilk yıllarda kız çocuklarının eğitiminden neredeyse bahsedilmiyordu. Kadın mollalar tarafından evlerde kızlara temel dini bilgiler veriliyor, ev işleri öğretiliyordu. Kızlarını okullara göndermeyen aileler onların dinden çıkacaklarını düşünüyorlardı. Kızların eğitimi meselesi uzun yıllar tartışmalara sebep olmuştur. Bu konuda da mücadele eden aydınlar toplumdaki baskılara ve tepkilere rağmen ilk önce kendi kızlarını açmış oldukları okullara götürerek erkeklerle beraber eğitim almalarını sağlamışlardır. Bu mücadeleyi verenlerden biri de hayırsever Hacı Zeynelabidin Tagıyev olmuştur. Tagıyev, Kafkasya'nın ilk modern eğitim veren Müslüman kız okulunu açmıştır. Tepkilere, hakaretlere maruz kalsalar da, onlar doğru bildikleri bu yoldan dönmemişlerdir. Bu mücadeleler sonucunda bir zamanlar tepki gösteren, karşı olan insanların artık gönüllü olarak kızlarını okullara yazdırdığı görülmüştür. Bu okullardan öğretmenler, doktorlar, yazarlar yetişmiştir. Kızlar da artık erkeklerle beraber sosyal hayatta yer alabiliyor, kendi haklarını savuna biliyorlardı. Bütün bu gelişmeler sonucudur ki, Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu zaman kadınlara seçme hakkı verilmiştir. Bu adımla Azerbaycan Cumhuriyeti doğu toplumları arasında bir ilke imza atmıştır.

Halkı bilinçlendirmek için en uygun yöntemin eğitim olduğunun farkında olan aydınlar, yaptıkları çalışmalarla modern Azerbaycan'ın temellerini oluşturacak yeni bir neslin yetişmesine öncülük etmiş, Azerbaycan'ın sosyal ve eğitim hayatında önemli görevler üstlenmişlerdir. Rusça öğrenmeyi avantaja çevirerek Batı Avrupa medeniyeti ile tanışan, demokrasi düşüncelerinden etkilenen gençler milli dil, milli basın, milli edebiyat gibi konuları gündeme getirmiştiler. Onlar adeta Müslüman bir cemaatten ulusal kimliğe giden yolun güzergâhını çizmişlerdir. Tagıyev'in yardımlarıyla yurtdışında eğitim alan Alimerdan Bey Topçubaşov, Fetelihan Hoyski, Nesib Bey Yusifbeyli, Neriman Nerimanov gibi isimlerin bilgi ve birikimleriyle 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyetinin temelleri atılmıştır. Cumhuriyetin kurulmasının ardından 27 Haziran 1918 yılında Türk dili, devlet dili olarak ilan edilmiştir. Ayrıca Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi konusunda çalışmalar başlatıldı. Teklif edilen alfabeler arasından Abdulla Bey Efendizade'nin alfabesi kabul edilse de, Cumhuriyetin yıkılmasıyla bu proje

maalesef gerçekleştirilememiştir. Bahsedilen dönemde aynı zamanda eğitim dilinin Türkçe olması, anadilde eğitim veren öğretmen kadrolarının yetiştirilmesi, ders kitaplarının hazırlanması, okulların millileştirilmesi konularında da birçok çalışmalar başlatılmıştır.

Bu konuların araştırılmasının halk arasında o dönemin fikir adamlarına bir hayranlık uyandırması korkusuyla Sovyet döneminde XIX. yüzyıl aydınları ve onların çalışmaları üzerine detaylı araştırmalar yapılmamıştır. SSCB döneminde eserler mevcut baskı ve korkuyla yazılmıştır. Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyetinde de yeni yeni bu konulara ilgi duyulmaya başlamıştır. Bu nedenle XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihi üzerine yapılması gereken birçok çalışma ve araştırma vardır. Çarlık Rusyası döneminde Kafkasya'nın merkezi Tiflis olarak seçildiği için o döneme ait resmi belgeler Tiflis arşivlerinde muhafaza edilmektedir. Daha derinlemesine bir araştırma için bu kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Zamanın kısıtlı olması sebebiyle çalışmadan bu kaynaklardan maalesef yararlanılamamıştır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

ABDULLAYEV, Ağamemmed (1957), “Azerbaycan’da İlk Rus-Tatar Mektebinin Banileri”, *Azerbaycan Müellimi Gazestesi*, No 44.

ABDULLAYEV, Ağamemmed (1966), *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden*, Azərneşr, Bakü.

ADALET, Memmedov, ALİYEV, Viktor (2009), *Şamahı Tehsil Tarihi*, Maarif, Bakü.

ADIGÜZEL, Sedat (2007), “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 41, Ankara, s. 1-21.

AĞAYEV, Ejder (1987), *Ferhad Ağazada'nın Pedagoji Görüşleri*, Maarif Yayınevi, Bakü.

AĞAYEV, Ejder (2000), *Pedagoji Fikrimiz, Dünenimiz, Bugünümüz*, Elm, Bakü.

AHMEDOV, Hümevir (1997), *Azerbaycan'da Hayriye Cemiyetlerinin Maarifçilik Faaliyetleri*, Mütercim, Bakü.

AHMEDOV, Hüseyin (1983), *150 Yaşlı Şeki Mektebi*, Maarif, Bakü.

AHMEDOV, Hüseyin (2006), *Seçilmiş Eserleri*, c 1, Tehsil Yayınevi, Bakü.

AHMEDOV, Hüseyin (2006), *Seçilmiş Eserleri*, c. 4, Tehsil Yayınevi, Bakü.

AHMEDOV, Hüseyin (2000), *XIX Asır Azerbaycan Mektebi*, Maarif Yayınevi, Bakü.

AHUNDOV, Fuad (2007), *Savadlı Milletin Temeli – Savadlı Kadın. H. Z. Tağıyev'in Bakü'deki Kız Okulu*, Bakü.

AHUNDOV, Mirza Fatali (1962), *Eserleri*, c. 3, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü.

ALİYEV, Ali (2016), *Karabağ Edebi Mühiti ve Mir Möhsün Nevvab*, ADPU Yayınevi, Bakü.

- ALİYEV, Elmin (2008), “Son Dönem Azerbaycan Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve Nesâyih İsimli Eseri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 20, s. 79-114.
- ALİYEV, Elmin (2008), *Abbaskulu Bakühanlı ve Âhlak Düşüncesi*, Marmara Üniversitesi SBE İlahiyat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- ALLEN, W.E.D., MURATOFF, Paul (1966), *Kafkas Harekâtı: 1828–1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- ALTSTADT, Audrey L (1992), *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford Hoover Institution Press.
- ASGERLİ, Zaman (2005), *Seyid Azim Şirvani*, Elm, Bakü.
- ASLAN, Memmed (1965), “M.T.Sidgi’nin Pedagoji Fikirleri”, *Azerbaycan Mektebi Dergisi*, No 5, Bakü, s. 39-44.
- AYAN, Ekrem (2008), “İbray Altinsarin ve Nikolay Ivanovic İlminskinin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Sayı 3, Cilt 7, s. 125-135.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti (2006), c. 1, Şark-Garb, Bakü.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti (2006), c. 2, Şark-Garb, Bakü.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti (2006), c. 3, Şark-Garb, Bakü.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti (2006), c. 4, Şark-Garb, Bakü.
- Azerbaycan Edebiyat tarihi (XIX asrın evvellerinden 1917 yılına kadar) (1960)*, c. 2, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü.
- Azerbaycan Millî Ensiklopediyası (2007)*, Azerbaycan Millî Ensiklopediyası Elmi Merkezi, Bakü.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (1983)*, c. VII, AMEA, Bakü.
- Azerbaycan Tarihi (2014)*, Bakü Üniversitesi Yayınevi, Bakü.
- Azerbaycan Tarihi (2007)*, c. 4, Elm Yayınevi, Bakü.

- BADDELEY, John F. (1989), *Rusların Kafkasya'yi İstilası ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa (2010), *Gülistani-İrem*, Hatun Plyus, Bakü.
- BARTHOLD, Vasiliy (2004), *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Ayse Meral, Kaya Bayraktar, Küre Yayınları, İstanbul.
- BAYKARA, Hüseyin (1992), *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi*, Azərneşr, Bakü.
- BAYKARA, Hüseyin (1966), *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- BAYRAM, Parvana (2013), “Abbaskulu Ağa Bakühanov’un Hayatı, Eserleri ve “Kitab- i Askeriye” Hikâyesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, Sayı 27, Samsun, s. 145-165.
- BAYRAMOĞLU, Alxan (1997), *Şamahı'da Maarif ve Maarifçilik, (XIX. asrın ortalarından Mart 1918 yılına kadarki edebi mühit)*, Maarif Yayınevi, Bakü.
- BERKES, Niyazi (2003), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BEŞİROĞLU, Eşir (2012), *Hamının Sevimlisi (H.Z. Tağıyev Hakkında)*, Teknur Yayınevi, Bakü.
- BÜNYADOV, Ziya, YUSUFOV, Yusuf (2007), *Azerbaycan Tarihi (En kadim zamanlardan XX asradek)*, Çırag Yayınevi, Bakü.
- CABBAROV, Ferhad (2011), *H. Z. Tağıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden*, Ziya, Bakü, 2011.
- CEFERZADE, Azize (1969), “Güllübeyim mektebi”, *Azerbaycan Kadını Dergisi*, No 12, Bakü, s. 7-11.
- ÇEMENZEMİNLİ, Yusuf Vezir (1966), *Bir Gencin Defteri*, Azərneşr, Bakü, 1966.
- ÇİNGİZOĞLU, Enver (2013), *Karabağ'da Maarif (1750-1950)*, Zerdabi LTD MMC, Bakü.

- DURMAZ, Şahin (2010), “20. Asrın Başında Azerbaycan`da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tağıyev’in Kız Mektebi”, *Kafkas Üniversitesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 29, Bakü, s. 98-107.
- ELİYARLI, Süleyman (2009), *Azerbaycan Tarihi*, Çırag Yayınevi, Bakü.
- ELİYARLI, Süleyman, v. dğr. (2007) *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Çırag Yayınevi, Bakü.
- EMRAH, Mais, MAİS KIZI, Mehseti (2015), *Şekide Tehsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, AMEA, Bakü.
- GARAYEV, Yaşar (2011), *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, c. 4, Elm, Bakü.
- GEDİMOV, Asker (2004), *Mehemmed Tağı Sidgi'nin Hayatı ve Yaradıcılığı*, Çaşıoğlu, Bakü.
- GENİZADE, Sultan Mecid (1986), *Gelinler Hemayili*, Yazıçı, Bakü.
- GENİZADE, Sultan Mecid (1936), “Sabir hakkında küçük bir hatıra”, *Edebiyat Gazetesi*, No 18, 16 Temmuz.
- GENİZADE, Sultan Mecid (1965), *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü.
- GÖYÜŞOV, Ziyeddin (1960), *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX. yüzyılın ikinci yarısı)*, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü.
- GÖYÜŞOV, Ziyeddin (1962), “Ahlak Nezeriyecisi”, *Elm ve Hayat Dergisi*, No 11, Bakü, s. 32-36.
- GÖYÜŞOV, Ziyeddin (1964), *Azerbaycan Maarifçilerinin Eserlerinde Ahlak Meseleleri*, Azərneşr, Bakü.
- GULİYEVA, Hatıra (2001), *Azerbaycan`da Maarifçi Estetika*, Elm, Bakü.
- HABİBBEYLİ, İsa (1997), *Celil Memmedguluzade Mühiti ve Müasirleri*, Azərneşr, Bakü.
- HABİBBEYLİ, İsa (2004), *Mehemmed Tağı Sidgi: Eserleri*, Çaşıoğlu, Bakü.

- HALİLOV, Ferman (2015), *Mehemmed Tağı Sidgi'nin: Taleyi ve Sanatı*, Ececi Yayınevi, Nahçıvan.
- HÜSEYNLİ, Resul (2002), *Azerbaycan Ruhaniyeti (Hanlıklar Çağından Sovyet İşgalinedek Olan Dövrde)*, Kür, Bakü.
- HÜSEYNOV, Sadık (1987), *Seyid Azim Şirvani*, Yazıçı Yayınevi, Bakü.
- HÜSEYNOV, Sadık (1977), *Seyid Azim Şirvani'nin Yaratıcılık Yolu*, Elm, Bakü.
- İBRAHİMOV, Nizami (1997), *XIX. Asrın Sonu – XX. Asrın Evvellerinde Bakü Şehrinin Siyasi ve Medeni Hayatı*, Ozan Yayınevi, Bakü.
- İSMAYILOV, Mahmud (1993), *Azerbaycan Tarihi*, Azərneşr, Bakü.
- İSMAYILOV, Mahmud (2007), *Azerbaycan tarixi*, c. 4, Elm Yayınevi, Bakü.
- İSMAYILOVA, Sevda (2013), “Azerbaycan’da Halk Azadlık Hareketinin Sosyal-İktisadi ve İctimai-Siyasi Şartları (XIX. Asrın Birinci Yarısı)”, *Bakü Üniversitesinin Haberleri Dergisi*, Sayı 2, Bakü, s. 115-121.
- Karabağnameler (1989), I kitap, Yazıçı, Bakü.
- KARADENİZ, Yılmaz (2012), “İran’da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzâde’nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, s. 215-226.
- KASIMZADE, Feyzulla (1939), *M.F.Ahundov’un Hayat ve Yaradıcılığı*, Azərneşr, Bakü.
- KASIMZADE, Feyzulla (1974), *XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Maarif, Bakü.
- KAZIYEV, Yusuf (2002), *Mütaliə Pedagogikası*, Maarif Yayınları, Bakü.
- KELEŞ, Erdoğan (2007), “Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel’e Göre İstanbul’a En Kısa Yol)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 46, cilt 28, Ankara, s. 89-142.
- KÖÇERLİ, Firudin Bey (1926), *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materialları*, c. 2, Azərneşr, Bakü.

- KÖÇERLİ, Firudin Bey (1981), *Azerbaycan Edebiyatı*, c. 2, Elm, Bakü.
- KÖÇERLİ, Firudin Bey (1963), *Seçilmiş Eserleri*, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayınevi, Bakü.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad (1935), *Abbas Kulu Ağa*, Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, Burhaneddin Basımevi, sayı 1, İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara.
- KÜREKÇİ, Ali İhsan (2015), *Mirza Fetali Ahundov'un Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları*, Atatürk Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- LENIN, Vladimir İliç (1951), *Eserleri*, c. 20, Azərneşr, Bakü.
- LEVENT, Agâh Sırrı (1949), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Dil Derneği Yayınları, Ankara.
- MAHMUDOV, Yakup, ŞÜKÜROV, Kerim (2009), *Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatıya Tarihi 1639-1828. Devletlerarası Mügavileler ve Diğer Harici Siyaset Aktları*. c. 1, AMEA A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü.
- MEHERREMOV, Ziyeddin (2010), *İrevan'da Mektepdarlık ve Maarifçilik (1800-1920 yıllarında edebi-medeni mühit)*, Nurlan, Bakü.
- MEHMETOV, İsmail (2009), *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- MEMMEDGULUZADE, Celil (1967), *Eserleri*, c. 3, Azərneşr, Bakü.
- MEMMEDGULUZADE, Celil (1985), *Eserleri*, c. 6, Azərneşr, Bakü.
- MEMMEDOV, Hagani (1996), *Azerbaycan Milli Harekatı (1875-1918)*, Sabah, Bakü.
- MEMMEDOV, Hagani (1998), *Azerbaycanda Maarifçilik ve Milli Harekat (XIX. Asrın Sonları XX. Asrın Evvelleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü.
- MEMMEDOV, Hagani (1983), *Sultan Mecid Genizade*, Yazıçı, Bakü.

- MEMMEDOV, Hagani (1963), *Sultan Mecid Genizade'nin Hayatı ve Pedagoji Görüşleri*, ADPU, Bakü.
- MEMMEDOV, Heyrulla (1990), *Seyid Azim Şirvani: Seçilmiş Eserleri*, Maarif, Bakü.
- MEMMEDOV, Kamran (1971), *Azərbaycan Yazıçılarının Hayatından Dakikalar*, Genclik, Bakü.
- MEMMEDOV, Sabir (1968), "İlk Azərbaycan Kız Mektepleri", *Azərbaycan Mektebi Dergisi*, No 8, s. 48-53.
- MEMMEDOV, Sabir (1996), *Azərbaycan'da Kadın Tehsili ve Azərbaycan'ın Tereggipverer Kadınlarının Maarifçilik Faaliyetleri*, Doçentlik Tezi.
- MEMMEDOV, Sabir (1960), *Azərbaycanın Maarifpverer Kadınları*, ADN, Bakü.
- MEMMEDOV, Süleyman (2007), *Azərbaycan Tarihi (En kadimden 2006 yılına kadar)*, Çaşıoğlu, Bakü.
- MEMMEDOVA, Günel (2015), *Pedagoji İrsimizden Sultan Mecid Genizade*, Elm ve Tehsil, Bakü.
- MEMMEDOVA, Leyla Kamran (2012), "M. F. Ahundzade'nin Elifba Layihəsi", *Dilçilik Enstitüsünün Eserleri*, No 2, Elm ve Tehsil, Bakü, s. 95-101.
- MEMMEDZADE, Habib (1988), *M.F.Ahundov Eserleri*, c. 3, Elm, Bakü.
- MEMMEDZADE, Mirze Bala (1992), *Milli Azərbaycan Hareketi*, Nicat, Bakü.
- MERDANOV, Misir (2011), *Azərbaycan Tehsil Tarihi*, c. 1, Tehsil Yayınevi, Bakü.
- MİR BAĞIROV, Kamil (1959), *Seyid Azim Şirvani*, Azərbaycan Uşaq və Gənçlər Edebiyatı Yayınevi, Bakü.
- MİR AHMEDOV, Aziz (1953), *Mirza Fetali Ahundov*, Azərneşr, Bakü,
- MUHAMMEDZÂDE, Hamid, ARASLI, Hamid (1963), *Alefbâ-yı Cedîd ve Mektûbât*, Elm, Bakü.
- MUSAYEV, Mirağa (1966), *XIX Asırda Bakü Şehrinin Ticareti*, Azərbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü.

- NESİBLİ, Nesib (2001), “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası - Azerbaycan Özel*, Cilt 7, Sayı 1, s. 132-160.
- NESREDDİNOV, Nazim (1979), “Meclis mektebini kim yaratmıştır?”, *Azerbaycan Müellimi Gazetesi*, 23 Şubat.
- NEVVAB, Mir Möhsün (2005), *Nasihatname*, Azerbaycan Yayınevi, Bakü.
- NEVVAB, Mir Möhsün (1998), *Tezkireyi-Nevvab*, Azerbaycan Yayınevi, Bakü.
- ORDUBADİ, Memmed Seid (1923), “Eski ve Yeni Şer Mektepleri”, *Komunist Gazetesi*, 30 Kasım, No 277.
- PİRİYEYEV, Vagif (2006), *Azerbaycan’ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Yayınevi, Bakü.
- RECEBLİ, Gazanfer (2013), *Azerbaycan Tarihi*, Elm ve Tehsil Yayınevi, Bakü.
- REFİBEYLİ, Nigar (1969), “*Azerbaycan Maarifinin İnkişafında Rus-Tatar Mekteplerinin Rolü*”, Doçentlik Tezi, Bakü.
- REFİLİ, Mikayıl (1957), *M.F.Ahundov*, Şark-Garp, Bakü.
- REFİLİ, Mikayıl (1990), *Mirza Fatali Ahundov (Hayatı, Mühiti ve Yaradıcılığı)*, Elm, Bakü.
- RZAYEV, Vahid (2013), *Nahçıvan’da Kız Tehsilinin İnkişafı Tarihinden (XIX. Asır ve XX. Asrın Evvelleri)*, Nahçıvan.
- RZAYEV, Vahid (2017), *Nahçıvan’da Mektep ve Pedagoji Fikir (XIX. Asır ve XX. Asrın Evvelleri)*, Nahçıvan.
- SEYİDOV, Fikret (2007), *XIX Asrın Sonu ve XX Asrın Evvellerinde Mürtece ve Mütareggi Rus Maarif Siyasetinin Azerbaycan’a Yayılması Yolları*, ADÜ Yayınevi, Bakü.
- SİDGİ, Mehemmed Tağı (1967), *Seçilmiş Pedagoji Eserleri*, Maarif, Bakü.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez (2006), *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

- SÜLEYMANOV, Manaf (1996), *Azerbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabidin Tağıyev*, Genclik, Bakü.
- SÜLEYMANOV, Mehman (2004), *Gülüstan Müğavilesi*, c. 2, Elm ve Tehsil, Bakü.
- SÜLEYMANOVA, Sevda (2003), *Azerbaycan'da İctimai Siyasi Harekatın Yaranması ve İnkişafı (XIX. Asrın Sonu XX. Asrın Evvelleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- ŞİRVANİ, Seyid Azim (2005), *Seçilmiş Eserleri*, c. 2, Avrasiya Press, Bakü.
- ŞİRVANİ, Seyid Azim (1937), *Seçilmiş Şiirleri*, Azernesr, Bakü.
- ŞUŞİNSKİ, Firidun (1985), *Azerbaycan Halk Musigiçileri*, Yazıçı, Bakü.
- ŞUŞİNSKİ, Firidun (1991), *Seyid Şuşinski*, Işık Yayınevi, Bakü.
- TAĞIYEV, Emir (1961), *Azerbaycan'da Pedagoji Fikrin İnkişafı Tarihinden: XIX. Asrın Axırları – XX. Asrın Evvelleri*, Azertedris Neşr, Bakü, 1961.
- TAĞIYEV, Eyyub (1993), *Azerbaycanda Mekteb Tarixi*, Maarif Yayınevi, Bakü.
- TALIBOV, Yusuf (2006), *Pedagogika*, Adiloğlu, Bakü..
- TALIBOV Yusuf, v.dğr. (2000), *Azerbaycanda Mektep ve Pedagoji Fikir Tarihi*, Ünsiyyet Yayınevi, Bakü.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1953), “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri,” *Bellekten*, C. XVII, Nisan, s. 223-249.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (2009), c. 37, TDV Yayınları, İstanbul.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (1983), c. 7, TDV Yayınları, İstanbul.
- Türkmençay 1828 Tarihi Kronika (2006), Çaşıoğlu, Bakü.
- UCA, Alaatin (2001), “Mirza Fetali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı XVII, Erzurum, s. 365-382.

- UMUDLU, Vidadi (2004), *Şimali Azərbaycan'ın Çar Rusiyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Elm, Bakü.
- VELİXANLI, Naile (2014), *Abbaskulu Ağa Bakıhanov: Büyük Âlim, Maarifçi, Mütefekkir*, Halk Gazetesi, 20 Haziran.
- VEZİROV, Haşim Bey (1914), *Rus-Tatar Okullarının 25 Yıllık Yubileyi*, Seda Yayınevi, Bakü.
- VEZİROV, Necef Bey (1960), *Makale ve Felyetonlar*, Azərneşr, Bakü.
- YAKIŞAN, Reyhan (2017), "19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileşmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 92-111.
- YUNUSOV, Arif (2004), *Azerbaycan'da İslam*, Zaman Yayınevi, Bakü.
- ZAMANOV, Abbas (1962), *Müasirleri Sabir Hakkında*, Uşaqgencneşr, Bakü.
- ZERDABİ, Hasan Bey (1960), *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü.
- ГАСАНОВ, Идрис (1957), *Частновладельческие Крестьяне в Азербайджане в Первой Половине XIX Века*, Azərbaycan Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü.
- ГУСЕЙНОВ, Гейдар (1958), *Из Истории Общественной и Философской Мысли в Азербайджане XIX Века*, Азербайджанское Государственное издательство, Bakü.
- Кавказский календарь на 1852 г. (1851), Типография Главного управления Наместника Кавказского, Tiflis.
- Кавказский календарь на 1897 г. (1896), Типография Главного управления Наместника Кавказского, Tiflis.
- Кавказский календарь на 1898 г. (1897), Типография Главного управления Наместника Кавказского, Tiflis.
- Кавказский календарь на 1899 г. (1898), Типография Главного управления Наместника Кавказского, Tiflis.

МОДЗАЛЕВСКИЙ, Лев Н. (1880), *Ход Учебного Дела На Кавказе с 1802 по 1880 Год*, Типография А.А. Михельсона, Tiflis.

Обозрению Российских Владений на Кавказе (1836), том 4, St. Petersburg.

РЗАЕВ, Агабаба (1986), *Азербайджанские Востоковеды XIX Века*, Elm, Bakü.

СУМБАТЗАДЕ, Али Сойбат (1958), *Сельское Хозяйство Азербайджана в XIX Веке*, Azərbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü.

ТАИРЗАДЕ, Нармин (1963), “К Истории Создания Учебных Пособий По Азербайджанскому Языку, Для Русских, Учебных Заведений Закавказья в 30-50-е гг. XIX в.”, *Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Отделение общественных наук*, номер 2, Bakü, s. 40-46.

ТАИРЗАДЕ, Нармин (1961), “О Мектавах в Азербайджане в 30–50-е гг. XIX в.”, *Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Общественных наук*, номер 11, Bakü, s. 52-57.

ИБРАГИМБЕЙЛИ, Хаджи Мурат (1969), *Россия и Азербайджан в Первой Трети XIX Века: Из Военно-Политической Истории*, Наука, Moskova.

ЭЙДЕР Агаев (1989), “Аббас-кулу Ага Бакиханов (Гудси)”, *Антология Педагогической мысли Азербайджанской ССР*, Педагогика, Moskova.

ЭНВЕР Ахмедов (1983), *Аббас-Кули-ага Бакиханов: Сочинения, Записки, Письма*, Элм, Bakü.

Sürelı Yayınlar

Açık Söz Gazetesi, 1915, No 71.

Azerbaycan Mektebi Dergisi No 4, 1969.

Azerbaycan Müellimi Gazetesi, 9 Mayıs 1957, No 19.

Besiret Gazetesi, 1914, No 5.

Ekinci Gazetesi, No 1, 1877.

Ekinci gazetesi, No 11, 1876.

Fiyuzat Gazetesi, No 4, 8 Aralık 1906.

İrşad Gazetesi, 1906, No 47.

Kafkas Gazetesi, 1893, No 242.

Kafkas Gazetesi, 1896, No 195.

Kafkas Gazetesi, No 45, 1896.

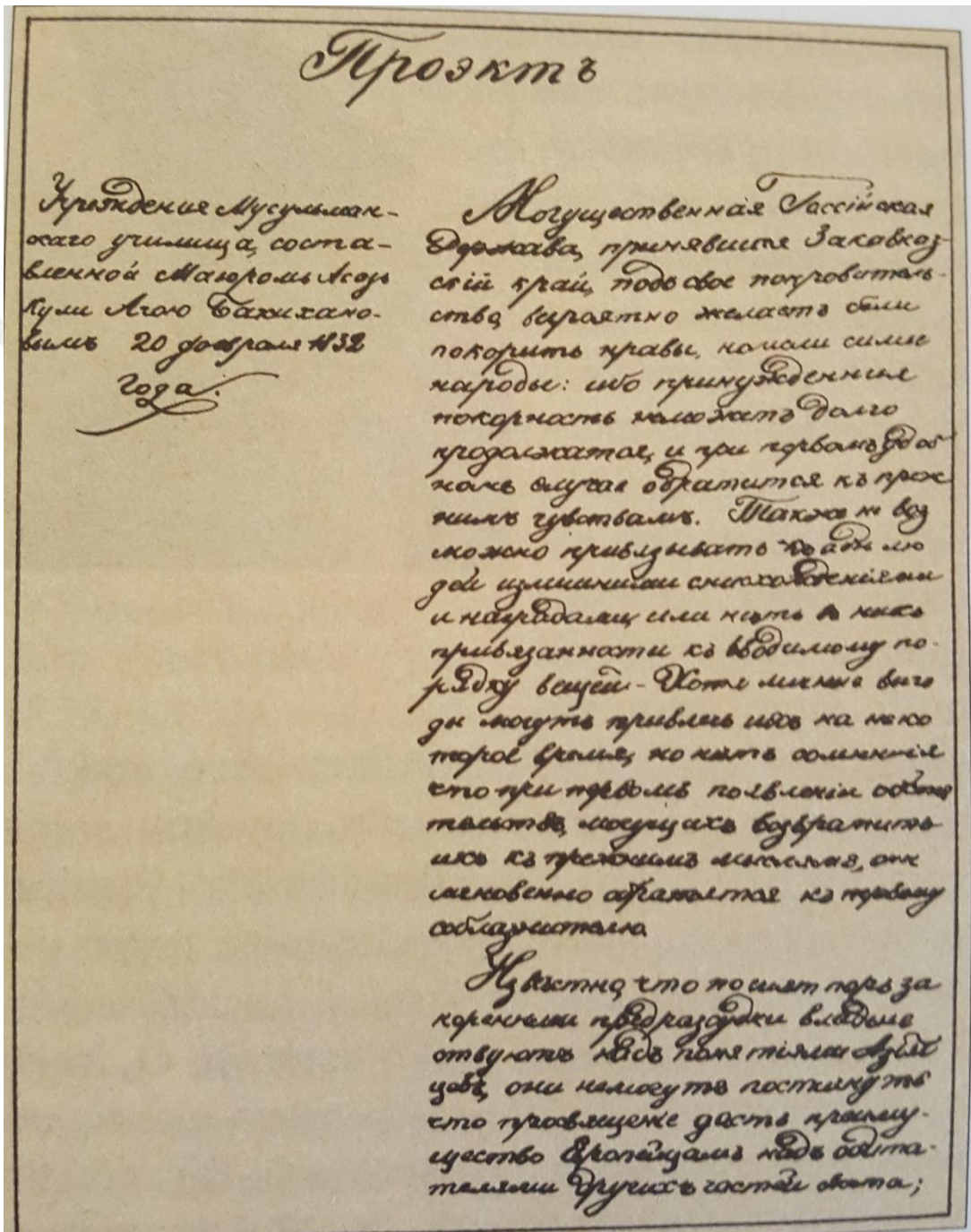
Keşköl gazetesi, 1889, No 60.

Molla Nasreddin Dergisi, 1907, No 22.

Tercüman Gazetesi, 20 Ocak 1895, No 3.

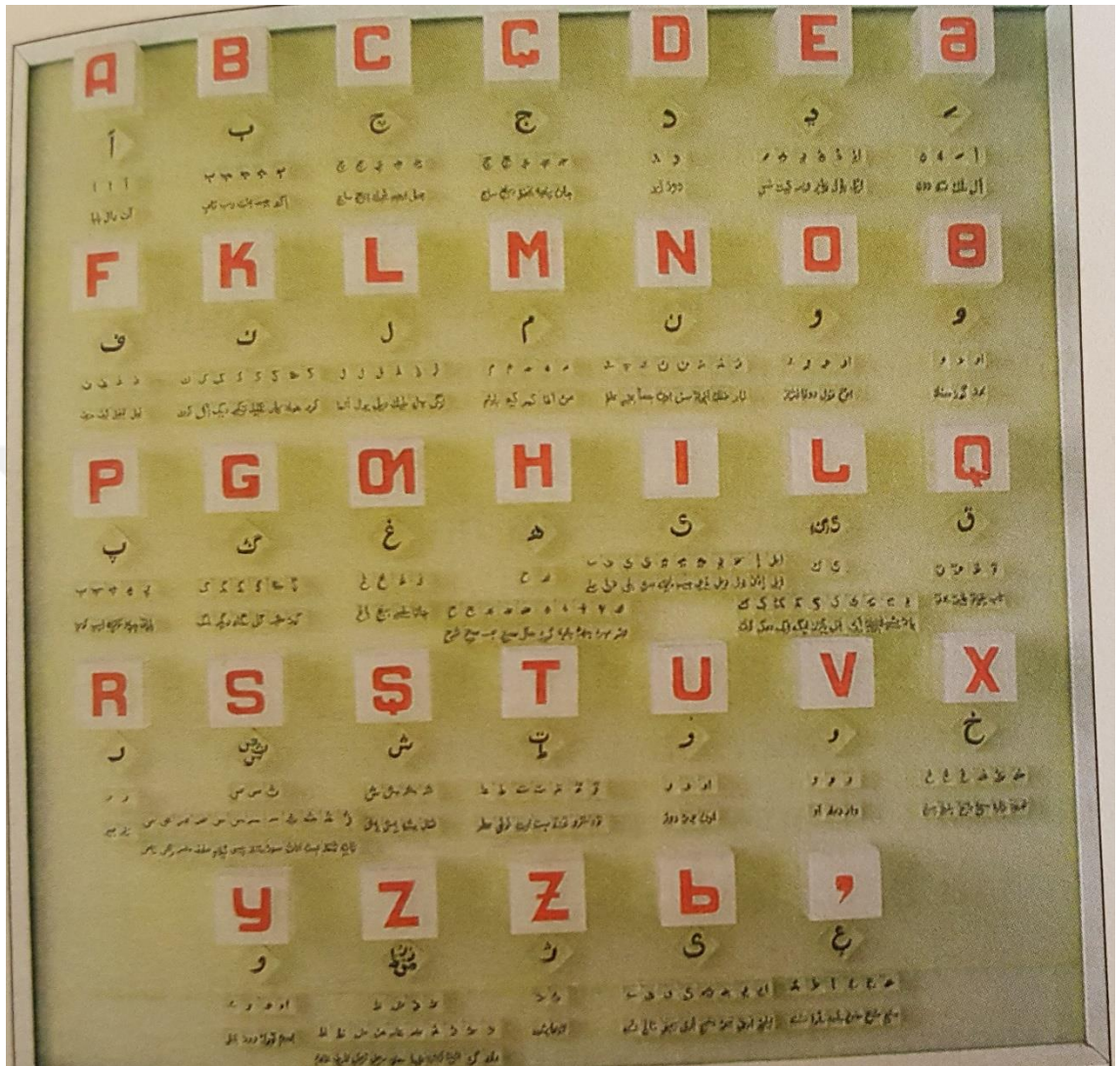
Yeni İkbâl Gazetesi, 1916, No 212.

EK 1.

Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Bakü'de Müslüman okulu açmak için düzenlediği projenin ilk sayfası

EK 2.

Mirza Fetali Ahundov'un Alfabe projesi

EK 3.

Hacı Zeynelabidin Tağıyev, İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna adını taşıyan Bakü Rus-Müslüman kız okulunun öğretmen ve öğrencileri ile beraber

EK 4.

Bakü Rus-Müslüman kız okulunda öğretmen Nabat Nerimanova'nın geometri dersi

EK 5.

Bakü Rus-Müslüman kız okulunun öğretmenleri:soldan sağa doğru Gülbahar Axrıyeva,
Meryam Gimbitskaya, Şehrebanu Şabanova, Mina Memmedzade, Adile Şahtahinskaya,
Nabat Nerimanova, Gövher Gazıyeva

EK 6.

Bakü Rus-Müslüman kız okulunda sabah kahvaltısı

ÖZGEÇMİŞ

Sabina Abbaslı 1991 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Bakü'de Hasan Cabrayılov adına 99 sayılı okulda aldı. 2009-2013 yıllarında Bakü Devlet Üniversitesinin tarih bölümünde lisans eğitimini tamamladı. 11.03.2013-31.08.2015 yılları arasında Dalgıdj P.C. satın alma koordinatörü olarak çalıştı. 2015 yılında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığının burslusunu olarak Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı.

